

**ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

ВЫПУСК 2

**ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

ВЫПУСК 2

**Мінск
РІВШ БДУ
2003**

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43
П70

Зборнік заснаваны ў 2001 г.

Рэдакцыйная калегія:

*А.Я. Міхневіч (адк. рэд.), З.І. Бадзевіч (нам. адк. рэд.),
Ж.Я. Белакурская, С.А. Важнік, Ю.С. Бушлякоў, У.І. Куліковіч,
В.П. Красней, У.М. Лазоўскі, А.А. Лукашанец, В.М. Ляшук,
А.І. Падлужны, М.Р. Прыгодзіч, А.А. Радзевіч, Т.Р. Рамза,
І.І. Савіцкая, Г.К. Чахоўскі, В.Я. Шкілёнак,
І.Р. Шкраба, С.М. Якуба*

Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 2 / Пад
П70 рэд. А.Я.Міхневіча. — Мн.: РІВШ БДУ, 2003. — 164 с.

“Працы кафедры сучаснай беларускай мовы” філалагічнага
факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта змяшчаюць
рознатэматычныя даследаванні супрацоўнікаў кафедры, яе
аспірантаў, выкананыя ў 2002—2003 гг.

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43
П70

© БДУ, 2003

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ (НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ КАНЦЭПЦЫІ)

Кожная новая спроба стварыць поўную граматыку беларускай мовы абапіраецца на ўжо даволі сталую традыцыю, вытокі якой трэба бачыць у “Беларускай граматыцы для школ” Браніслава Адамавіча Тарашкевіча, сто дзесятай гадавіне з дня нараджэння якога прысвячаецца гэты артыкул. Яму ж належыць і думка пра неабходнасць новых сваячасных граматычных распрацовак. Ён пісаў у прадмове да сваёй “Граматыкі”: “Вялікае грамадскае значэнне беларускай мовы вымагае ад культурных работнікаў асабліва ўважлівага апрацавання яе, як з боку навуковага, так і для школьнага ўжытку”¹.

“Вялікае грамадскае значэнне беларускай мовы” і ў нашы дні, на пачатку дваццаць першага стагоддзя, — першая акалічнасць (і прычына, і фактар, і падстава, і стымул), што падахвоціла калектыв кафедр сучаснай беларускай мовы БДУ ўзяцца за распрацоўку “Тэарэтычнай граматыкі сучаснай беларускай літаратурнай мовы”. Праца гэта вельмі складаная, вельмі адказная і вельмі патрэбная. Таму важна больш-менш дакладна напачатку акрэсліць яе мэту, задачы, прынцыпы, структуру, канцэпцыю задуманага даследавання. Зразумела, папярэднія вызначэнні не могуць стацца канчатковымі, бо, згодна з вядомым афарызмам, чалавек тады пачынае, калі заканчвае. Але акрэсленне зыходных пазіцый (або праспект) такой працы, бясспрэчна, неабходнае. Спынімся падрабязней на некаторых пытаннях канцэпцыі запланаванай “Граматыкі”².

Перш за ўсё яшчэ раз размяжуем паняцці граматыкі і “Граматыкі”. Сінонімам першага паняцця, звязанага з моўнай анталогіяй, з’яўляецца словаспалучэнне “граматычны лад”, які складаецца з марфалогіі і сінтаксісу. Традыцыйна ж і цалкам апраўдана ў “Граматыку” ўключаюцца і апісанні іншых узроўняў моўнай сістэмы (фанетыкі, лексікі, фразеалогіі, словаўтварэння, стылістыкі і пад.). Такі падыход будзе захаваны і ў задуманай працы, прычым колькасць раздзелаў павінна быць дастатковай для таго, каб, па-першае, адпавядаць новай універсітэцкай праграме па курсу сучаснай беларускай мовы; па-другое, змяшчаць поўнае (калі не вычарпальнае на сённяшні дзень) апісанне мовы беларусаў у сінхронным плане, г.зн. у тым яе сучасным стане, як яна прадстаўлена сёння ў вуснай і пісьмовай форме. Гістарычныя экскурсы і даведкі павінны быць мінімальнымі, абгрунтаванымі, абса-

лютна неабходнымі для вытлумачэння і разумення сінхронных з’яў.

Агульны кірунак асвятлення спецыфікі і асаблівасцей беларускай мовы, яе структурна-сістэмнай арганізацыі ў цэлым павінен, на нашу думку, быць суаднесены з метадалагічна абагульняльнымі апісаннямі мовы беларусаў у шэрагу выданняў³, а таксама з граматычнымі апісаннямі іншых славянскіх моў⁴, папярэднімі беларускімі “акадэмічнымі” граматыкамі. Зразумела, павінны прымацца пад ўвагу найбольш каштоўныя і сучасныя па падыходах распрацоўкі праблемных пытанняў граматычнай тэорыі і агульнага мовазнаўства.

Паколькі плануемая граматыка павінна мець дыдактычную накіраванасць, г.зн. служыць асноўным вучэбным дапаможнікам для студэнтаў філалагічных факультэтаў універсітэтаў, вельмі істотным момантам яе падрыхтоўкі з’яўляецца пытанне лінгвістычнай тэрміналогіі. Яна павінна грунтавацца на такім корпусе лінгвістычных паняццяў, які, па-першае, адлюстроўваў бы сучасныя тэарэтычныя ўяўленні і, па-другое, быў бы колькасна акрэсленым, “закрытым”, дыдактычна вычарпальным для тых, хто вывучае беларускую мову як універсітэцкую філалагічную дысцыпліну. Таму кожны значны раздзел граматыкі можа змяшчаць папярэдні спіс тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца ў ім і якія навучэнец павінен цвёрда засвоіць разам з азначэннямі і сістэмнымі сувязямі паміж паняццямі. Для гэтай мэты варта выкарыстаць адпаведныя даведнікі⁵, а таксама той корпус тэрмінаў, што палічыў неабходным выкарыстаць аўтар адпаведнага раздзела тэарэтычнай граматыкі. Пры гэтым трэба арыентавацца на мінімізацыю тэрміналогіі і пазбягаць празмерна прыватных (у тым ліку і “аўтарскіх”) паняццяў і іх азначэнняў. Пры неабходнасці выкарыстаць пэўнае новае паняцце (напрыклад, гендэр, дыкурс, агнонім і пад.) вельмі пажадана яго азначэнне суадносіць з адпаведнымі даведкавымі крыніцамі⁶, не абмяжоўваючыся іх “абыходкавым” разуменнем і тлумачэннем.

Ілюстрацыйны матэрыял для плануемай граматыкі абавязковы. У яго падборы і выкарыстанні ініцыятыва і адказнасць кладзецца на плечы аўтараў адпаведных раздзелаў. Як і раней, шырока будзе выкарыстоўвацца мова беларускай мастацкай прозы і паэзіі, але пажаданыя і “прыклады” з іншых крыніц жывога слова: публіцыстыкі, навуковых тэкстаў, радыё- і тэлемовы, з жанраў вуснага (размоўнага) стылю. Ілюстрацыйны матэрыял павінен адпавядаць прынцыпам дакладнасці цытавання, мінімізацыі, навуковай мэтазгоднасці.

Тэарэтычная граматыка павінна адлюстроўваць дынаміку моўных працэсаў, у прыватнасці варыятыўнасць моўных формаў. Пры гэтым

пажадана, каб давалася больш-менш разгорнутая ацэнка-характарыстыка моўных з’яў у аспекце частотнасці іх ужывання і адпаведнасці кадыфікацыі (норме, адлюстраванай у пэўных крыніцах).

ТГСБЛМ кампазіцыйна можа будавацца двума шляхамі: “ад гука да тэксту” або “ад тэксту да гука”. На карысць кожнага з падыходаў існуюць слушныя аргументы. Але першы шлях з’яўляецца традыцыйным, і, відаць, ён мусіць быць абраны для падрыхтоўкі граматыкі. Гэта пытанне канчаткова павінна быць вырашана пры абмеркаванні праспекта працы.

Нарэшце, некалькі — таксама папярэдніх — заўваг, што тычыцца зместу раздзелаў, тэарэтычных падыходаў да моўных з’яў, прыватных (узроўневых) канцэпцый і пад.

Ва ўводзінах, на нашу думку, трэба, даючы агульную характарыстыку мовы, прыгадаць і лаканічна выкласці ідэю “падвойнага члянення” як сутнасную характарыстыку менавіта чалавечай сістэмы зносін⁷, не абмяжоўваючыся палажэннямі тыпу “мова ўзнікла ў працэсе працы з патрэбнасці зносін (камунікавання) людзей паміж сабой”. Менавіта гэта ідэя — наяўнасць у мове не толькі знакаў, але і фігур — служыць падставай уключэння ўсяго комплексу фанетыка-фаналагічных праблем у граматычнае апісанне мовы.

Трэба таксама выкласці прынятае ў граматыцы разуменне сістэмна-структурнай арганізацыі мовы, якое будзе чырвонай ніткай праведзена праз усю граматыку.

У фанетычным раздзеле значна больш увагі трэба прысвяціць сінтагматычным адносінам паміж гукамі і паміж фанемамі. Пры гэтым варта паказаць, як тыя спалучэнні, што адсутнічаюць з прычыны сістэмных абмежаванняў, так і тыя, што, магчыма, не рэалізаваны, але патэнцыяльна магчымыя. Істотным трэба лічыць і наяўнасць (адпаведна і аналіз) “фанетыкі запазычанняў”.

ТГСБЛМ павінна мець раздзел, прысвечаны разгляду пытанняў беларускай інтанацыі. Трэба паказаць яе сутнасць, функцыі, сувязь з рознымі ўзроўнямі, яе структуру і пад.

Пры апісанні лексічнай семантыкі добра было б, акрамя разгляду лексічнага значэння, яго сутнасці і тыпаў, згадаць паняцце фрэйма і раскрыць яго як паглыбленне ведаў тэорыі лексічнага значэння сродкамі тэорыі кагнітывістыкі, якая сцвярджае, што для разумення значэння слова істотную ролю адыгрываюць яго парадыгматычныя і сінтагматычныя сувязі, а таксама віртуальныя кантэксты ўжывання.

Магчыма, пры характарыстыцы сінтагматычных і парадыгматычных адносін у лексіцы, можна згадаць і “трэцяе вымярэнне” слова —

яго эпідыгматычныя адносіны. Варта пашырыць колькасць лексікаграматычных класаў слоў, ахарактарызаваць паняцці лексічнай лакуны, безэквівалентнай лексікі, агноніма і іншыя⁸.

На прыкладзе лексікі лягчэй за ўсё раскрыць паняцце “семантычнага поля”, цэнтра і перыферыі ў яго арганізацыі. Аднак гэтыя паняцці першапачаткова павінны быць дадзены ў параграфу, прысвечаным сістэмна-структурнаму падыходу да апісання мовы.

Мэтазгодна завяршыць лексічны раздзел ТГСБЛМ падраздзелам, у якім змяшчалася б інфармацыя пра этымалагічны склад беларускіх намінацыйных адзінак. Звычайна граматыкі абмяжоўваюцца толькі пытаннямі “бліжэйшай этымалогіі”, г.зн. характарыстыкай лексікі з пазіцыі яе паходжання — агульнаўсходнеславянскае, цюркскае, уласна беларускае і пад.

Улічваючы дыдактычную накіраванасць граматыкі, трэба паказаць не толькі лінгвістычныя слоўнікі беларускай мовы, але і найважнейшыя энцыклапедычныя выданні, а таксама раскрыць перспектывы стварэння новых беларускіх слоўнікаў, з камп’ютэрнай праблематыкай уключна⁹.

Апісваючы беларускае словаўтварэнне, карысна выкласці напачатку ідэю двухсастаўнасці моўнага знака і паказаць, што ён можа існаваць як аб’ект сінтаксісу (*сасновы лес*), словаўтварэння (*сасоннік*) і этымалогіі (*бор*).

Шмат новых падыходаў можа змяшчаць раздзел марфалогіі. Напрыклад, сярод займеннікаў трэба вылучыць асобны разрад рэцыпрокаў (*адзін аднаго, сам сабе*) і паказаць іх сапраўдную адметнасць у беларускай мове.

Заслугоўвае сур’ёзнай увагі катэгорыя стану, якую сёння ўжо нельга разглядаць як адзін з разрадаў прыслоўя. Асабліва выразна павінны быць акрэслены іх дыстрыбуцыйныя характарыстыкі, паколькі менавіта яны служаць “словаўтваральным сродкам” прэдыкатываў (як цэласная парадыгма пры канверсіі як спосабе словаўтварэння).

Шмат перспектыўных магчымасцей адкрываецца перад аўтарамі сінтаксічных раздзелаў.

ТГСБЛМ будзе завяршацца раздзелам, прысвечаным праблемамыцы лінгвістыкі тэксту, і раздзелам, дзе даецца агульная характарыстыка беларускай ідыяматыкі як адметнай уласцівасці асобнай этнічнай мовы¹⁰.

Ёсць пэўныя падставы для разважанняў пра тое, ці не варта заключыць граматычнае апісанне мовы беларусаў раздзелам “Прагма-

тыка”, які выводзіў бы чытача кнігі да праблематыкі жывога камунікавання, рэальных зносін на беларускай мове.

Гэтыя нататкі (разам з разгорнутым выкладам структуры яе зместу, што падрыхтаваны асобна) трэба разглядаць толькі як повед, як першапачатковую падставу абмеркавання праблем падрыхтоўкі “Тэарэтычнай граматыкі сучаснай беларускай літаратурнай мовы” ў аўтарскім калектыве.

¹ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929. Выд 5-е. С. 3. /Факсімільнае выданне: Мінск, 1991/.

² Распрацоўка абсалютна новай, поўнасьцю арыгінальнай канцэпцыі аўтарамі не плануецца, таму няма неабходнасці ў стварэнні папярэдняга даследавання, такога, як, напрыклад, падрыхтаваны ў свой час чэшскім калектывам славістаў праспект граматыкі чэшскай мовы (Гл.: Vědecká synchronní mluvnická spisovné češtiny: Základní koncepty a problémy. Praha, 1974. – 80 с. і 16 с. дадаткаў) або мовы ўкраінскай (Гл.: Структурна граматыка сучаснай украінскай літаратурнай мовы. Київ, 1972. 100 с.).

³ Гл., напрыклад: Падлужны А.І. Праблемы літаратурнай мовы // Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. Мн., 2000. С. 204—213. Параўн.: Міхневіч А.Я. Да характарыстыкі беларускай літаратурнай мовы ў яе сучасным стане // Slavia. 1984. № 3—4. С. 313—321.

⁴ Напрыклад: Руская граматыка. У 2-х т. М., 1980; 1975; Русская грамматика. У 2-х т. Прага, 1979; Gramatyka współczesnego języka polskiego. У 2-х т. Warszawa, 1984; Die russische Sprache der Gegenwart. У 4-х т. Leipzig, 1974—1978.

⁵ Пэўным узорам тут можа служыць “Краткий справочник по современному русскому языку” (пад рэд. П.А. Леканта. М., 1995). Пэўнай крыніцай тэрміналагічнага пошуку можа быць энцыклапедыя “Беларуская мова” (Мн., 1994), “Лингвистический энциклопедический словарь» (М., 1990), а таксама “Словарь славянской лингвистической терминологии” у 2-х т. на чатырнаццаці мовах. (Прага, 1977—1979.)

⁶ Напрыклад, найбольш разгорнутую характарыстыку паняцця *дыскурс* можна знайсці ў працы: А.Ж.Греймас і Ж. Курте “Семиотика. Объяснительный словарь теории языка” (гл.: Семиотика. М., 1983. С. 483—550), а таксама ў публікацыі: И.П.Ильина “Словарь терминов французского структурализма” (гл.: Структурализм: “за” и “против”. М., 1975. С. 450—461). Шматлікія і разнастайныя сучасныя лінгвістычныя паняцці і тэрміны змяшчаюць выданні: Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов; Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века. М., 2001; Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М., 2001. Падкрэслім, што дзве апошнія працы належаць праму лінгвістаў.

⁷ Якобсон Р.О. Избранные работы. М., 1985. С. 401.

⁸ Гл., напрыклад: Морковкин В.В., Морковкина А.В. Русские агнонимы. Слова, которые мы не знаем. М., 1997.

⁹ Параўн.: Щербин В.К. Белорусская корпусная терминология // Слово и словарь. Сборник научных трудов по лексикографии. Гродно, 2002. С. 187—192.

Л.А. Антанюк

СІНАНІМІЯ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ З АБ'ЕКТНЫМІ АДНОСІНАМІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У межах словазлучэнняў гэтай групы вылучаецца некалькі семантычных падгруп з уласцівай ім сінаніміяй.

1. Словазлучэнні са значэннем уздзеяння на аб'ект

Дзеяслоўныя канструкцыі гэтай семантыкі прадстаўлены ў сучаснай беларускай мове дзвюма вялікімі часткова сінанімічнымі групамі: з назоўнікамі ў вінавальным склоне (са значэннем поўнага ўздзеяння) і з назоўнікамі ў родным склоне (са значэннем частковага ўздзеяння): *парэзаць хлеб — парэзаць хлеба; прывезці дровы — прывезці дроў; патраціць грошы — патраціць грошай; прынесці мёд — прынесці мёду*.

Словазлучэнні, галоўным словам якіх выступаюць дзеясловы закончанага трывання з прыстаўкамі *на-*, *аб-*, *пера-* з адценнем паўнаты праяўлення дзеяння, а залежным словам — рэчыўныя, зборныя або абстрактныя назоўнікі ў форме роднага склону, не маюць адпаведных канструкцый з назоўнікамі ў вінавальным склоне: *намалоць мукі, нагрэбці саломы, навазіць дроў, насадзіць дрэў, нарабіць клопату, нагаварыць непрыемнасцей, наслухацца казак, аб'есціся канюшыны, пераесці вішань і пад*.

У словазлучэннях са значэннем часовага карыстання аб'ектам залежныя назоўнікі, якія абазначаюць непадзельныя прадметы, ужываюцца ў форме роднага склону і ўтвараюць, такім чынам, аб'ектныя словазлучэнні, сінанімічныя словазлучэнням з залежным кампанентам у вінавальным склоне, якія адрозніваюцца ад першых па семантычнай прымеце поўнага — часовага карыстання аб'ектам: *напрасіць сцізорык — напросіць сцізорыка; узяць лыжкі — узяць (у сэнсе пазычыць) лыжак. Сядзе Зося ля дзіцяці, наплача ціхенька ды ідзе да суседкі чыг у н а п а з ы ч ы ц ь* (К. Крапіва).

Адпаведныя назоўнікавыя словазлучэнні са значэннем уздзеяння на аб'ект утвараюцца толькі з залежнымі назоўнікамі ў родным склоне і не дыферэнцыяваны па адценнях поўнага або частковага ўздзеяння на аб'ект, параўн.: *парэзаць хлеб, парэзаць хлеба — рэзанне хлеба; прывезці дровы, прывезці дроў — прывоз дроў; патраціць грошы, патраціць грошай — трата грошай*. Гэтыя сінанімічныя

назоўнікавыя словазлучэнні абмежаваны з боку словаўтваральных магчымасцей адпаведных дзеясловаў, паколькі не ўсе прыставачныя дзеясловы могуць утвараць адпаведныя назоўнікі: *прывезці дровы — прывоз дроў*, але *патраціць грошы (патраціць грошай), парэзаць хлеб (парэзаць хлеба)* і інш. З гэтым звязана таксама адсутнасць адпаведных назоўнікавых словазлучэнняў да многіх канструкцый, галоўным словам якіх выступаюць дзеясловы закончанага трывання з прыстаўкай *на-*: *нанасіць пяску, нагрэбці сена, начытацца кніг, нацярапецца страху, наслухацца непрыемнасцей, наесціся груш* і інш.

Сінтаксічна свабодныя складаныя словазлучэнні са значэннем уздзеяння на аб'ект характарызуюцца тымі ж сінанімічнымі адносінамі, што і простыя: *узяць белы хлеб — узяць белага хлеба; выпіць смачны квас — выпіць смачнага квасу; усыпаць салодкія грушы — усыпаць салодкіх груш; узяць востры сцізорык — узяць (часова) вострага сцізорыка*.

У сінтаксічна непадзельных складаных словазлучэннях залежны кампанент звычайна абазначае колькасць, меру аб'екта, які падвяргаецца ўздзеянню і выражаецца колькасна-іменным словазлучэннем, залежны назоўнік у якім заўсёды мае форму роднага склону: *усыпаць 20 груш, даць многа вішань, прынесці кошык грыбоў* і пад. Гэтыя складаныя словазлучэнні не маюць адпаведных канструкцый з назоўнікамі ў вінавальным склоне. Сінанімічныя пары ўтвараюць толькі тыя нешматлікія сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні, складаныя залежны кампанент якіх характарызуецца азначальнымі адносінамі. Залежны кампанент гэтых словазлучэнняў прадстаўлены пераважна фразеалагічнымі спалучэннямі, напрыклад: *прынесці зайчыкаў хлеб — прынесці зайчыкавага хлеба; з'есці забаронены плод — з'есці забароненага плода*. Некаторыя сінанімічныя пары гэтых канструкцый страчваюць адрозненне па прымеце паўнаты або непаўнаты дзеяння: *паабяцаць абяцанкі-цацанкі — паабяцаць абяцанак-цацанак*, што залежыць ад ступені набліжэння ўсяго складанага словазлучэння да фразеалагізма.

Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні са складанымі тэрмінамі ў якасці залежных кампанентаў характарызуюцца тымі ж сінанімічнымі адносінамі, што і простыя: *прынесці гусіныя лапкі — прынесці гусіных лапак; прывезці дыягнастычныя машыны — прывезці дыягнастычных машын*.

Складаныя словазлучэнні, залежны кампанент якіх абазначае непадзельныя прадметы або паняцці, не маюць сінанімічных канструкцый з назоўнікамі ў родным склоне: *прывезці электронна-*

вылічальную машыну, увесці ў запамінальнае прыстасаванне і пад.

2. Словазлучэнні са значэннем пераадолення аб'екта

Дзеяслоўныя канструкцыі з гэтым значэннем прадстаўлены ў беларускай мове сінанімічнай парай “дзеяслоў + назоўнік у вінавальным склоне” — “дзеяслоў + прыназоўнік *праз (цераз)* + назоўнік у вінавальным склоне”: *пераплысці рэчку — пераплысці праз (цераз) рэчку*.

Адпаведныя назоўнікавыя словазлучэнні гэтай семантыкі не ўтвараюць аналагічных па форме сінанімічных пар, паколькі адпаведныя аддзеяслоўныя назоўнікі не спалучаюцца з назоўнікамі ў вінавальным склоне без прыназоўнікаў. Яны прадстаўлены сінанімічнай парай “назоўнік + назоўнік у родным склоне” — “назоўнік + прыназоўнік *праз (цераз)* + назоўнік у вінавальным склоне”: *пераплыванне рэчкі — пераплыванне праз (цераз) рэчку*.

Складаныя сінтаксічна падзельныя і непадзельныя словазлучэнні гэтай семантыкі характарызуюцца адпаведнымі асаблівасцямі сінаніміі: *пераскочыць высокую планку — пераскочыць праз (цераз) высокую планку; пераскокванне высокай планкі — пераскокванне праз (цераз) высокую планку*.

Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні са складанымі тэрмінамі ў якасці залежнага кампанента ўжываюцца рэдка.

Адпаведным па форме фразеалагічным словазлучэнням звычайна не ўласціва варыянтнае ўжыванне залежных форм назоўнікаў, параўн.: *перайсці дарогу* (каму-н.) — **перайсці праз (цераз) дарогу* (каму-н.).¹

Метамоўныя простыя і складаныя словазлучэнні гэтай семантыкі характарызуюцца такімі ж уласцівасцямі сінаніміі, як і адпаведныя моўныя: *праехаць “Узыход” — праехаць праз (цераз) “Узыход”; прайсці “Зялёны бор” — прайсці праз (цераз) “Зялёны бор”*.

3. Словазлучэнні з семантыкай прызначэння аб'екта, абазначэння роду або віду працоўнай дзейнасці, пасады асобы

Гэтыя нешматлікія словазлучэнні прадстаўлены прадуктыўнымі стылістычна нейтральнымі канструкцыямі “дзеяслоў + назоўнік у творным склоне”, сінтаксічнымі сінонімамі выступаюць значна менш прадуктыўныя словазлучэнні з прыназоўнікамі *за, у* якасці ў спалучэнні з назоўнікамі ў вінавальным і родным склонах: *служыць гадзіннікам — служыць за гадзіннік — служыць у якасці гадзінніка*.

¹ Словазлучэнні, абазначаныя зорчкамі, няправільныя або ненарматыўныя ў сучаснай беларускай мове.

Дзве апошнія канструкцыі не з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі. Так, абмежаваныя лексічна дзеясловамі *служыць, выступаць, працаваць, абраць* і падобнымі, канструкцыі з прыназоўнікам за характэрны для гутарковага стылю, а больш прадуктыўная канструкцыя з прыназоўнікам у *якасці* ўласціва ыавуковаму і афіцыйна-дзелавому стылям.

Складаныя сінтаксічна свабодныя словазлучэнні з гэтай семантыкай непрадуктыўныя, параўн.: *працаваў брыгадзірам — працаваў за брыгадзіра — працаваў у якасці брыгадзіра*, а л е *працаваў добрым брыгадзірам — *працаваў за добрага брыгадзіра — *працаваў у якасці добрага брыгадзіра*.

Назоўнікавыя словазлучэнні з семантыкай прызначэння аб'екта ўтвараюць адпаведныя сінанімічныя канструкцыі, за выключэннем канструкцыі з прыназоўнікам за, якая непрадуктыўна ў сучаснай беларускай мове з семантыкай роду дзейнасці, пасады асобы і ўжываецца часам толькі ў гутарковым стылі, параўн.: *праца брыгадзірам — праца ў якасці брыгадзіра — *праца за брыгадзіра*. Канструкцыі тыпу *праца за брыгадзіра* з'яўляюцца аманімічнымі. Асноўнае іх значэнне 'праца замест каго-н.', і значна менш ужывальныя, абмежаваныя гутарковым стылем канструкцыі з семантыкай роду дзейнасці, пасады асобы. Такая аманімічнасць таксама накладвае абмежаванні на выкарыстанне данай канструкцыі ў разгледжаным значэнні.

Сінтаксічна непадзельныя складаныя словазлучэнні гэтай семантыкі прадстаўлены толькі дзвюма канструкцыямі — з залежным назоўнікам у творным склоне без прыназоўніка і з назоўнікам у родным склоне з прыназоўнікам у *якасці*, апошняя значна менш прадуктыўная: *прыняць ганаровым членам — прыняць у якасці ганаровага члена*. Трэцяя сінанімічная канструкцыя — з залежным назоўнікам у вінавальным склоне — ужываецца толькі ў гутарковым стылі, параўн.: *прыняць ганаровым членам — прыняць у якасці ганаровага члена — *прыняць за ганаровага члена*. Канструкцыі тыпу *прыняць за члена брыгады* з'яўляюцца аманімічнымі, яны маюць значэнне 'памылкова лічыць каго-н. кім-н.' і, як мы адзначылі, у гутарковым стылі выражаюць семантыку прызначэння, роду або віду дзейнасці асобы. Такая аманімічнасць часта з'яўляецца перашкодай для ўжывання гэтай канструкцыі ў гэтым сінанімічным радзе.

Блізкае да разгледжанага значэння маюць метамоўныя канструкцыі з прыназоўнікам за з дзеясловамі *гуляць, выступаць* і пад.: *гуляць за "Спартак", выступаць за "Дынама"*, якія, аднак, не

адносяцца да разгляджанага сінанімічнага рада і не маюць адпаведных сінанімічных словазлучэнняў.

4. Словазлучэнні са значэннем эмацыянальнага ўспрыняцця аб'екта, унікнення, пазбаўлення ад аб'екта

Гэтыя канструкцыі ў сучаснай беларускай мове прадстаўлены сінанімічнай парай “дзеяслоў + назоўнік у родным склоне” — “дзеяслоў + прыназоўнік *ад* + назоўнік у родным склоне”, напрыклад: *спалохацца цяжкасцей* — **спалохацца ад цяжкасцей*. З боку семантыкі ў канструкцыях з прыназоўнікам *ад* больш ярка выражаецца аб'ектнае значэнне. З боку ўжывальнасці словазлучэнні з прыназоўнікам *ад* менш пашыраныя і маюць семантычныя і граматычныя абмежаванні. Па-першае, зусім нязначная частка дзеясловаў з семантыкай жадання, імкнення, дасягнення або пазбаўлення, унікнення аб'екта можа ўтвараць прыназоўнікавыя словазлучэнні з названым вышэй значэннем; па-другое, некаторыя словазлучэнні з прыназоўнікам *ад* ужываюцца пераважна з дзеясловамі закончанага трывання: *узрадавацца ад сустрэчы* — **радавацца ад сустрэчы*.

Некаторыя сінанімічныя пары словазлучэнняў са значэннем станючага эмацыянальнага ўспрыняцця аб'екта маюць яшчэ сінанімічныя канструкцыі з залежным назоўнікам у творным склоне: *узрадавацца ад сустрэчы* — *узрадавацца ад сустрэчы* — *узрадавацца ад сустрэчай*. Асобныя дзеясловы са значэннем адмоўнага ўспрыняцця аб'екта ўтвараюць толькі дзве апошнія канструкцыі і не ўжываюцца ў словазлучэннях без прыназоўніка *ад*: *змучыцца ад успамінаў* — *змучыцца ўспамінамі*.

Словазлучэнні названай семантыкі з прыназоўнікам *ад* звычайна маюць у якасці галоўнага кампанента зваротныя дзеясловы, а ў якасці залежнага — абстрактныя назоўнікі. Для беспрыназоўнікавых словазлучэнняў з назоўнікамі ў родным склоне апошняе абмежаванне не з'яўляецца такім жорсткім, параўн.: *ухіляцца ад гутарак, сцерагчыся ад прастуды, сцерагчыся цягніка*.

Назоўнікавыя словазлучэнні са значэннем эмацыянальнага ўспрыняцця аб'екта і пазбаўлення ад аб'екта могуць уступаць у сінанімічныя адносіны амаль з усімі адпаведнымі дзеяслоўнымі канструкцыямі. Так, сінонімамі могуць выступаць дзеяслоўныя і назоўнікавыя канструкцыі з назоўнікам у родным склоне без прыназоўніка і з прыназоўнікам *ад*: *ухіленне гутарак* — *ухіляцца гутарак*; *ухіленне ад гутарак* — *ухіляцца ад гутарак*. У сінанімічным радзе канструкцый са значэннем станючага эмацыянальнага ўспрыняцця аб'екта выключэнне па сінаніміі з назоўнікавымі словазлучэннямі складаюць толькі

канструкцыі з залежным назоўнікам у творным склоне без прыназоўніка: *узрадавацца сустрэчы, узрадавацца ад сустрэчы, узрадавацца сустрэчай* — *радасць сустрэчы, радасць ад сустрэчы*. Сінанімічная пара дзеяслоўных канструкцый са значэннем адмоўнага эмацыянальнага ўспрыняцця аб'екта, наадварот, мае ўсе тры сінанімічныя назоўнікавыя канструкцыі: *змучыцца ад успамінаў, змучыцца ўспамінамі* — *мука ўспамінаў, мука ад успамінаў, мука ўспамінамі* (першая назоўнікавая канструкцыя, з залежным назоўнікам у родным склоне без прыназоўніка, не мае адпаведнай дзеяслоўнай канструкцыі).

Сінтаксічна свабодныя складаныя назоўнікавыя канструкцыі са значэннем эмацыянальнага ўспрыняцця аб'екта характарызуюцца тымі ж семантыка-сінтаксічнымі ўласцівасцямі, што і простыя: *пазбыццё трывог* — *пазбыццё вялікіх трывог; радасць ад успамінаў* — *радасць ад прыемных успамінаў*. Сінтаксічна свабодныя складаныя дзеяслоўныя словазлучэнні гэтай семантыкі ўступаюць у тыя ж сінанімічныя адносіны, што і адпаведныя простыя словазлучэнні, параўн.: *ухіляцца гутарак* — *ухіляцца ад гутарак* і *ўхіляцца шчырых гутарак* — *ухіляцца ад шчырых гутарак*.

Сінтаксічна непадзельныя складаныя словазлучэнні гэтай семантыкі даволі абмежаваны, яны прадстаўлены пераважна словазлучэннямі, у якіх залежная частка абазначае колькасць, аб'ём аб'екта, які звычайна выражаецца канкрэтнымі назоўнікамі, напрыклад: *узрадавацца вядру вішань (кілаграму цукерак, кошыку грыбоў)*. Функцыянальна абмежаваны сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні гэтай семантыкі, у якіх у якасці залежнага кампанента выступаюць складаныя тэрміны *асцерагацца высокавольтай лініі* і пад.), паколькі дзеясловы са значэннем эмацыянальнага ўспрыняцця аб'екта, ухілення, пазбаўлення ад аб'екта практычна не ўжываюцца ў навуковым стылі.

Словазлучэнні са значэннем адмоўнага ўспрыняцця аб'екта прадстаўлены пераважна складанымі сінтаксічнымі канструкцыямі. Адпаведныя простыя канструкцыі без кантэксту не маюць сэнсу, параўн.: *мучыцца нязжатым жытам* — *мучыцца жытам*.

Паколькі залежны кампанент складаных сінтаксічна непадзельных словазлучэнняў звычайна выражаецца канкрэтнымі назоўнікамі, то дзеяслоўныя канструкцыі з прыназоўнікам *ад* звычайна не ўтвараюцца, параўн.: *радавацца вядру вішань* — **радавацца ад вядра вішань*. Адпаведныя назоўнікавыя канструкцыі з прыназоўнікам *ад*, наадварот, значна больш прадуктыўныя ў параўнанні з беспрыназоўнікавымі, параўн.: *радасць ад вядра вішань* — **радасць вядру вішань*.

Адпаведныя па форме фразеалагічныя словазлучэнні з дзеясловамі эмацыянальнага ўспрыняцця аб'екта, ухілення, пазбаўлення ад аб'екта ў сучаснай беларускай мове не зафіксаваны.

Метамоўныя словазлучэнні названай семантыкі характарызуюцца тымі ж семантыка-сінтаксічнымі ўласцівасцямі, што і моўныя з залежнымі канкрэтнымі назоўнікамі, г. зн. яны прадстаўлены пераважна беспрыназоўнікавымі канструкцыямі з назоўнікамі ў давальным і творным склонах: *радавацца “Усходу”*, *радавацца “Усходам”*.

5. Словазлучэнні са значэннем накіраванага, прызначанага дзеяння

Сінанімічныя дзеяслоўныя словазлучэнні гэтай семантыкі падзяляюцца на дзве вельмі розныя па колькаснаму складу і прадуктыўнасці ў сучаснай беларускай мове групы. Першая, вельмі шырокая і прадуктыўная — словазлучэнні з залежнымі назоўнікамі ў давальным склоне: *сказаць хлопчыку*, *усміхацца сонцу*. Другая, лексічна абмежаваная і мала прадуктыўная група — з назоўнікам у родным склоне з прыназоўнікам *для*: *купіць для дачкі*, *берагчы для дзяцей*. Але: *сказаць хлопчыку*, *усміхацца сонцу*, *супярэчыць таварышу*.

Канструкцыі з прыназоўнікам *для* ўтвараюць толькі некаторыя дзеясловы са значэннем прамой накіраванасці на аб'ект. Пашыраныя ў асобных дыялектах і часам ужывальныя ў мастацкай літаратуры словазлучэнні тыпу *сказаць для Веры*, *дапамагчы для бацькі*, *загадаць для дзяцей*, *растлумачыць для вучня*, *паабяцаць для яго* не адпавядаюць норме сучаснай літаратурнай мовы.

Нязначная частка словазлучэнняў першай групы ўтварае яшчэ сінанімічны рад з малапрадуктыўнымі канструкцыямі “дзеяслоў + прыназоўнік з + назоўнік у родным склоне” і “дзеяслоў + назоўнік у творным склоне”: *здзіўляцца бацьку* — *здзіўляцца з бацькі* — *здзіўляцца бацькам*; *дзівіцца мудрасці* — *дзівіцца з мудрасці* — *дзівіцца мудрасцю*.

Значна больш пашырана канструкцыя “дзеяслоў + прыназоўнік з + назоўнік у родным склоне”, у якой у якасці галоўнага слова выступаюць дзеясловы *смяцца*, *здекавацца*, *кніць* і пад.: *смяцца з дзіцяці*, *здекавацца з палонных*, *кніць з сябра*.

Асобныя канструкцыі першай групы з абстрактнымі назоўнікамі ў якасці залежнага кампанента маюць сінонімамі словазлучэнні з залежнымі назоўнікамі ў месным склоне з прыназоўнікам *у*: *садзеінічаць поспеху* — *садзеінічаць у поспеху*; *спагадаць няшчасцю* — *спагадаць у няшчасці*.

Некаторыя канструкцыі першай групы маюць сінанімічныя словазлучэнні з залежнымі назоўнікамі ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *у*: *верыць маладосці* — *верыць у маладосць*; *верыць ішча- сцю* — *верыць у ішчасце*.

Назоўнікавыя словазлучэнні са значэннем накіраванага, прызначанага дзеяння знаходзяцца ў такіх жа адносінах сінаніміі, як і адпаведныя дзеяслоўныя словазлучэнні, толькі адрозніваюцца ад апошніх семантычнай спецыфікай аддзяслоўных назоўнікаў, напрыклад: *пакупка дачцэ* — *пакупка для дачкі*. Таксама як і адпаведныя дзеяслоўныя словазлучэнні, назоўнікавыя словазлучэнні з залежным назоўнікам у давальным склоне без прыназоўніка (*дапамога таварышу*, *усміханне зоркам*) значна больш пашыраныя і прадуктыўныя ў параўнанні з канструкцыямі з залежным назоўнікам у родным склоне з прыназоўнікам *для*.

Адпаведныя названым вышэй дзеяслоўным назоўнікавыя канструкцыі ўтвараюць сінанімічны рад з малапрадуктыўнымі назоўнікавымі канструкцыямі “назоўнік + прыназоўнік з + назоўнік у родным склоне” і “назоўнік + назоўнік у творным склоне”, напрыклад: *здзіўленне бацьку* — *здзіўленне з бацькі* — *здзіўленне бацькам*. Таксама як і адпаведныя дзеяслоўныя, значна больш пашыраны назоўнікавыя канструкцыі з прыназоўнікам *з*, галоўным словам якіх выступаюць аддзяслоўныя назоўнікі *смах*, *жарты*, *здэкаванне*, *кпіны*.

У залежнасці ад семантыкі і граматычных уласцівасцей галоўнага дзеяслоўнага абназоўніка можа патрабаваць назоўніка значэннем прамога аб'екта, напрыклад: *насыпаць збожжжа курам*, *перадаць звесткі партызанам*, *купіць касцюм сыну*, *выпісванне прадуктаў для сталовай*, *шыццё касцюма сыну*. Не патрабуюць назоўнікаў са значэннем прамог аб'екта безасабовыя і асабовыя зваротныя дзеясловы на *-ся (-ца)*: *не спіцца ветэрану*, *не церпіцца хлопчыку*, *усміхацца сонцу*, *накланяцца прыгажосці* і пад.

Складаныя сінтаксічна падзельныя і непадзельныя словазлучэнні са значэннем накіраванага прамога або ўскоснага дзеяння характарызуюцца такімі ж сінанімічнымі адносінамі, як і адпаведныя простыя: *купіць старэйшаму сыну* — *купіць для старэйшага сына*; *перадача маладым байцам* — *перадача для маладых байцоў*.

Такімі ж сінанімічнымі адносінамі характарызуюцца і метамоўныя словазлучэнні: *выпісаць “Новаму быту”* — *выпісаць для “Новага быту”*; *заказ “Нёману”* — *заказ для “Нёмана”*.

Адпаведныя па форме фразеалагічныя словазлучэнні (*насаліць каму-небудзь*, *заказаць дзесятаму*) звычайна не маюць сінанімаў.

САЦЫЯЛЬНА-ГІСТАРЫЧНЫЯ ФАКТАРЫ ЛЕКСІЧНАЙ ТОЕСНАСЦІ І АДМЕТНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ ЮРЫДЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Сучасныя юрыдычныя тэрмінасістэмы беларускай і рускай моў хоць і маюць шмат агульнага, абумоўленага блізкароднасным характарам гэтых дзвюх усходнеславянскіх моў, аднак характарызуюцца значнымі лексічнымі адрозненнямі: *абаронца* — *защитник*, *гонар* — *честь*, *годнасць* — *достоинство*, *землеўладкаванне* — *землеустрой-ство*, *землекарыстанне* — *землепользование*, *ухіленне* — *уклонение*, *утрыманы* — *иждивенцы*; *абарона Бацькаўшчыны* — *защита Отечества*, *вызваленне ад пакарання* — *освобождение от наказания*, *вызваленне ад крымінальнай адказнасці* — *освобождение от уголовной ответственности*, *выбарчы заклад* — *избирательный залог*, *выраб або збыт наркатычных ці атрутных рэчываў* — *изготовление или сбыт наркотических или ядовитых веществ*, *злоўжыванне ўладай або службовым становішчам* — *злоупотребление властью или служебным положением* і г. д.

Як лексічныя супадзенні, так і лексічныя адрозненні беларускай і рускай моў, і ў прыватнасці — у межах беларускай і рускай юрыдычнай тэрміналогіі, у многім абумоўлены сацыяльна-гістарычнымі ўмовамі развіцця гэтых моў.

Па-першае, гэта перыяд цесных эканамічных і палітычных узаемасувязяў старажытных княстваў часоў Кіеўскай Русі, пры захаванні самабытнасці, эканамічнай і палітычнай самастойнасці Полацкага княства як да гэтага перыяду, так і ў пазнейшыя часы. Па-другое — перыяд асобнага развіцця беларускай і рускай народнасцей у 14—18 стст., актыўнае развіццё старабеларускай мовы, узбагачэнне яе лексічнай сістэмы ў спрыяльных умовах функцыянавання беларускай мовы ў якасці дзяржаўнай мовы вялікай і эканамічна высока развітай на той час еўрапейскай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага ў 14—17 стст., паступовая страта беларускай мовай сваёй поўнафункцыянальнасці, выцясненне яе з афіцыйнай сферы лацінскай і польскай ва ўмовах уключэння беларускіх зямель у склад Рэчы Паспалітай і нарэшце забарона Варшаўскім сеймам 1696 г. Па-трэцяе — далучэнне Беларусі да Расійскай Імперыі ў канцы 18 ст. і забарона беларускай мовы царскім урадам Расіі у 19 ст. У прыватнасці — забарона богаслужэння на беларускай мове ў царквах і касцёлах

у 1839 (адначасова з забаронай уніяцкай царквы, дзе набажэнства ажыццяўлялася на беларускай мове), забарона беларускамоўнага судаводства і справаводства пасля адмены ў 1840 годзе Літоўскага статута 1588 года і пераводу Беларусі на расійскае заканадаўства.

Пералічаныя вышэй перыяды цеснага кантактавання і асобнага развіцця старажытных усходнеславянскіх княстваў, самастойнага развіцця двух народнасцей, у тым ліку і ў межах розных дзяржаў, прававых сістэм, у розных культурна-моўных кантэкстах можна назваць адной з найважнейшых сацыяльна-гістарычных умоў развіцця лексічных супадзенняў і адрозненняў у беларускай і рускай юрыдычнай тэрміналогіі.

Акрамя таго, права кожнай народнасці, нацыі бярэ свае вытокі з народных традыцый, з так званага звычаёвага права (у Маскоўскай Русі — обычаёвага права), заснаванага на звычаях, што складваліся ў грамадскіх адносінах і зацвярджаліся грамадскімі і дзяржаўнымі органамі.

Таму і назвы паняццяў, рэалій, напрыклад, відаў правапарушэнняў, злачынстваў, іх удзельнікаў, відаў пакарання, судовага працэсу і г.д., былі традыцыйнымі для пэўнай мясцовасці, княства і паслядоўна захоўваліся. Іх захаванню садзейнічала такая адметная рыса звычаёвага права, як традыцыяналізм, кансерватызм, нязменнасць прававых нормаў.

Выпрацаваныя ў перыяд старажытнага Полацкага княства назвы юрыдычных паняццяў і рэалій атрымалі вельмі актыўнае развіццё і папайненне ў 14—17 стст. у еўрапейскім кантэксте, калі старабеларуская мова была юрыдычна і фактычна дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага.

Шматлікія спецыфічныя ў параўнанні з рускай тэрміналогіяй словы, а таксама высокі ўзровень развіцця беларускай юрыдычнай тэрміналогіі гэтага перыяду зафіксаваны ў многіх захаваных да нашага часу канцылярска-юрыдычных дакументах, у выдатным помніку беларускага феадальнага права і беларускага пісьменства, першым зводзе законаў у Еўропе 16 ст. — Статуце Вялікага Княства Літоўскага. У значнай ступені яны атрымалі апісанне ў кандыдацкай дысертацыі У.М.Лазоўскага¹.

У параўнанні з актыўным развіццём беларускай юрыдычнай тэрміналогіі 14—17 стст., руская тэрміналогія не магла развівацца так інтэнсіўна ва ўмовах мангола-татарскага іга. У больш позні перыяд яе актыўнаму развіццю перашкаджала нераспрацаванасць значнай часткі паняццяў і тэрмінаў (асноўным помнікам гэтага перыяду доўга

заставаўся “Дамастрой”, які пастаянна падвяргаўся крытыцы з-за сваёй адсталасці, неадпаведнасці новым паняццям і рэаліям).

Развіццё рускай юрыдычнай тэрміналогіі стрымлівалася таксама слабым агульным узроўнем развіцця і функцыянавання рускай мовы, яе нізкім сацыяльным статусам у расійскім грамадстве, абмежаваным выкарыстаннем у дзяржаўнай сферы да другой паловы 19 стагоддзя.

“Многія рускія дзяржаўныя мужы, — адзначаў рускі пісьменнік І.С.Аксакаў, характарызуючы стан развіцця і функцыянавання дзелавай рускай мовы канца 18 — пачатку 19 стст., — якія цудоўна выкладалі свае думкі па-французску, пісалі па-руску самым няўклудным, варварскім чынам, быццам з’язджаючы з торнай дарогі на жорсткія камякі толькі што ўзнятай глебы”².

Як вядома, заклікі да рускай эліты падтрымаць рускую мову — *“Что б умный, бодрый наш народ Хотя по языку нас не считал за немцев”*³ — з боку адзінкавых маладых дваран, абаронцаў нацыянальнага, якія атрымалі адукацыю ў традыцыйна арыентаванай на захаванне нацыянальных каштоўнасцяў Заходняй Еўропе (як галоўны герой славутай камедыі А.С.Грыбаедава), яшчэ не толькі заставаліся зусім не пачутымі ў расійскім вышэйшым грамадстве першай паловы 19 ст., а і ўспрымаліся як варожыя выпадкі супраць усталяванага грамадскага ладу, як элемент недапушчальнага вальнадумства або прыкмета вар’яцтва:

Ах! боже мой! он карбонари!..

Опасный человек! ...

*Да он властей не признает!..*⁴

Такім чынам, развіццё лексічнай сістэмы рускай мовы ўвогуле і рускай юрыдычнай тэрміналогіі ў прыватнасці ў гэты перыяд хоць і не стрымлівалася забаронамі на функцыянаванне рускай мовы ў дзяржаўнай, грамадскай сферах, у пісьмовай форме (у адрозненне ад беларускай, функцыянаванне якой у афіцыйнай сферы і ў пісьмовай форме ў цэлым было забаронена спачатку Варшаўскім сеймам 1696 г., а потым, пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі, — царскім урадам Расіі), аднак працягвала цягнуцца перыяд заняпаду з прычыны невысокага сацыяльнага статусу, абмежаванага выкарыстання рускай мовы ў афіцыйна-справавой сферы, у грамадскім жыцці.

Гэта было звязана і з папярэднім перыядам слабога развіцця рускай мовы і прававой культуры ва ўмовах так званага мангола-татарскага іга, і з арыентацыяй нацыянальнай эліты выключна на заходнееўрапейскія каштоўнасці і мовы у пазнейшыя часы. Нацыянальныя адпаведнікі еўрапейскай тэрміналагічнай лексікі не

ўспрымаліся грамадствам, лічыліся “смешнымі” і зусім не адпаведнымі зместу і афіцыйна-справаваму стылю, што зноў жа выдатна адлюстравана ў мастацкай літаратуры 19 стагоддзя, пачынаючы ад А.С.Грыбаедава:

— *Как европейское поставить в параллель
С национальным, странно что-то!
Ну как перевести мадам и мадмуазель?
Ужли сударыня!! — забормотал мне кто-то...
Вообразите, тут у всех
На мой же счет поднялся смех.
“Сударыня! Ха! ха! ха! ха! прекрасно!
Сударыня! Ха! ха! ха! ха! ужасно!!” —
Я рассердись и жизнь кляня,
Готовил им ответ громовый,
Но все оставили меня. —
Вот случай вам со мною, он не новый...*⁵

Выдатна адлюстраванае ў гэтых радках бессмяротнай камедыі, а таксама ў рэалістычных творах А.С.Пушкіна, Л.М.Талстога і іншых выдатных рускіх пісьменнікаў на працягу ўсяго 19-га ст. неўспрыняцце рускім грамадствам рускіх лексічных адпаведнікаў афіцыйна-справавага стылю з-за працяглай адсутнасці практыкі яе выкарыстання, з-за арыентаванасці грамадства на выкарыстанне ў афіцыйна-справавой, дзяржаўнай і грамадскай сферах лексічных сродкаў заходнеўрапейскіх моў (пераважна французскай) у выніку нізкага сацыяльнага статусу роднай мовы — тыповае выяўленне нізкага сацыяльнага статусу кожнай нацыянальнай мовы ў адпаведным становішчы.

Такое неўспрыняцце нацыянальных лексічных адпаведнікаў іншамовных слоў уласціва стану занядання лексічных сродкаў, кожнай нацыянальнай мовы, недастатковага развіцця пэўных функцыянальных стыляў і адпаведных сродкаў з-за іх незапатрабаванасці ў грамадстве або пасля працяглага перыяду такога занядання, незапатрабаванасці, невыкарыстання.

Таму культываванне лексічных і іншых сродкаў афіцыйна-справавага стылю пэўнай замежнай мовы, што мае больш высокі сацыяльны статус у грамадстве, непазбежна звязана з яшчэ большым зніжэннем сацыяльнага статусу нацыянальнай мовы і адпаведна з неўспрыняццем нацыянальных сродкаў афіцыйна-справавага стылю.

У сувязі з гэтым вядомае і безумоўна справядлівае выказванне, сэнс якога ў сучасным грамадстве зводзіцца да таго, што нельга разлічваць на высокі статус мовы ў грамадстве, калі на ёй не

размаўляе вышэйшае кіраўніцтва дзяржавы, мае не толькі знешнелінгвістычныя, грамадска-палітычныя падставы ў сферы дзяржаўнай моўнай палітыкі, а і ўнутрылінгвістычныя падставы, звязаныя з замацаваннем ці незамацаваннем у моўнай практыцы пэўных нацыянальных лексічных адпаведнікаў афіцыйна-справавога стылю, пэўных юрыдычных тэрмінаў. Таму гэта выказванне ў чыста лінгвістычным аспекце можна перафармуляваць такім чынам: не могуць мець пашырэння ў грамадстве нацыянальныя адпаведнікі запазычаных юрыдычных тэрмінаў, калі імі не карыстаецца вышэйшае кіраўніцтва дзяржавы, заканадаўчай і судовай галін улады.

Вельмі выразным і відавочным аналагам прыведзенай вышэй формы выяўлення нізкага сацыяльнага статусу рускай мовы першай паловы 19-га ст. праз неўспрыняцце пэўных рускіх лексічных адпаведнікаў да запазычаных слоў афіцыйна-справавога стылю можна назваць, у прыватнасці, неўспрыняцце значнай часткай сучаснага беларускага грамадства канца 80-ых — пачатку 90-ых гадоў 20-га ст. некаторых беларускіх адпаведнікаў да запазычаных рускіх слоў афіцыйна-справавога стылю, юрыдычных і іншых тэрмінаў і ў прыватнасці — тых жа адпаведнікаў *спадар, спадарыня* да названых вышэй рускіх *сударь, сударыня* пасля працягла перыяду недастатковага развіцця лексічных сродкаў афіцыйна-справавога, навуковага стыляў і абмежаванага функцыянавання беларускай мовы ў афіцыйнай і ў навуковай сферах, у грамадскім жыцці, культывавання лексічных і іншых сродкаў рускай мовы ў афіцыйнай, навуковай і іншых сферах.

Рэакцыя многіх прадстаўнікоў беларускага грамадства на гэтыя словы ў канцы 80-ых — пачатку 90-ых гадоў 20-га ст. вельмі нагадвала рэакцыю прадстаўнікоў расійскага грамадства на адпаведныя рускія словы, так па-мастацку дакладна і вобразна адлюстраваную ў бессмяротнай камедыі А.С.Грыбаедава.

У сувязі з тым, што афіцыйна-справавая, юрыдычная лексіка рускай мовы ў 16-ым — першай палове 19-га ст. была нераспрацаваная і нефункцыянальная, а руская літаратурная мова пачатку 19-га ст. паводле азначэння саміх пісьменнікаў “была яшчэ толькі набыткам аматараў красамоўства”, не была яшчэ “прыстасаванай і распрацаванай для перадачы ўсіх патрэб запазычаных у Еўропе ведаў і адносін”⁶, то ў лексічных сувязях рускай мовы з беларускай даследчыкі адзначаюць заўважны беларускі ўплыў, у тым ліку і ў юрыдычнай лексіцы⁷, што таксама абумовіла ўзнікненне некаторых лексічных руска-беларускіх супадзенняў у

складзе юрыдычнай тэрміналогіі, часта таксама і ў выніку запазычвання праз беларускую мову юрыдычных тэрмінаў грэчаскага і лацінскага паходжання з заходнееўрапейскіх моў. Працэс такога запазычвання патрабуе спецыяльнага даследавання з выкарыстаннем шырокага фактычнага матэрыялу помнікаў дзелавага беларускага пісьменства і ў першую чаргу — Статутаў ВКЛ.

Напрыклад, тэрміны *орган*, *арганізацыя*, *сістэма*, *характар* (першапачатковае значэнне ‘*пасада*’, пачынаючы з Ф.Пракаповіча), *арбітр* (руск. *орган*, *организация*, *система*, *характер*, *арбитр*), як і самі тэрміны *юрыдычны*, *юрыст*, *юрысдыкцыя*, *юрыспрудэнцыя*, *юстыцыя* (руск. *юридический*, *юрист*, *юрисдикция*, *юриспруденция*, *юстиция*) маюць паводле выразу М.Фасмера так званы заходні шлях прыходу ў рускую мову⁸, у тым ліку і праз пасрэдніцтва беларускай мовы, аб чым можна зрабіць заключэнне на падставе значна больш ранняга іх ужывання ў тэкстах дзелавага пісьменства старабеларускай мовы, чым у помніках рускай мовы.

Так, у старабеларускай мове тэрмін *юстыцыя* (лац. *justitia* – справядлівасць) актыўна выкарыстоўваецца ўжо ў граматах вялікага князя Жыгімонта I, які, у прыватнасці, у грамаце 1522 года адзначаў як недахоп судаводства ВКЛ тое, што “*юстыцыя кіравалася выключна звычаем і разважаннімі кожнай паасобку галавы і сумленнем, як здавалася кожнаму суддзю больш справядліва і правільна, і вельмі нястала*”⁹ (пры наяўнасці ўжо ў той час вялікай колькасці грамат, так званага пісанага права, якое павінна было забяспечыць і гарантаваць адзінства права і больш высокі ўзровень судаводства ВКЛ — М.А.).

У старарускай мове гэты тэрмін, як і тэрміны *юрыдычны*, *юрыст*, *юрысдыкцыя*, *юрыспрудэнцыя* і многія іншыя шырокаўжывальныя ў старабеларускіх канцылярска-юрыдычных тэкстах 14—16 стст., зафіксаваны М.Фасмерам з паметай “пачынаючы з Пятра I”¹⁰, г.зн. у старарускай мове яны пачалі ўжывацца на два стагоддзі пазней параўнальна са старабеларускай.

Такім чынам, як лексічная тоеснасць, так і лексічная адметнасць беларускай і рускай юрыдычнай тэрміналогіі ў значнай ступені звязана з сацыяльна-гістарычнымі асаблівасцямі развіцця беларускай і рускай моў, прававой культуры народаў, а таксама з асаблівасцямі старажытнага звычаёвага права.

Літаратура

1. Лозовский В.М. Юридическая терминология в языке белорусских письменных памятников XV—XVI вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Вильнюс, 1996.

2. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка 17—19 веков. М.: Высшая школа, 1982. С. 226.
3. Грибоедов А.С. Горе от ума. Мн.: Народная асвета, 1977. С. 91.
4. Там жа . С. 31—32.
5. Там жа. С. 91.
6. Виноградов В.В. Там жа. С. 226.
7. Булахаў М.Г. Аб лексічных сувязях рускай літаратурнай мовы з беларускай у ХУІ—ХУІІІ стст. // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. 1961, №3. С. 74—86.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М.: Прогресс, 1964—1974. Т. I—IV.
9. Гісторыя Беларусі ў дакументах. Мн., 1936. С. 227.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. IV. С. 533.

З.І. Бадзевіч

АД'ЕКТЫВЫ З ПРЭФІКСАМ БЕЗ- У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Значную частку лексічнага слоўніка сучаснай беларускай мовы складаюць ад'ектывы з прэфіксам *без-*, які фанетычна і арфаграфічна відазмяняецца ў залежнасці ад націскага складу і пачатковага зычнага асновы: у першым пераднаціскным складзе ў ім замест *е* пішацца *я*, перад глухімі зычнымі замест *з* вымаўляецца і пішацца *с*: *безалкагольны, безбілетны, бескаляровы, беспартыйны, бяззлучнікавы, бязлёгачны, бяспашпартны, бясснежны*.

Прыметнікі з прэфіксам *без-* абазначаюць адсутнасць або супрацьлегласць прыметы, названай матывавальным словам: *безазёрны* 'край, мясцовасць, дзе няма азёр', *безалкагольны* 'які не змяшчае алкаголю', *безбілетны* 'які не мае білета', *бяспанцырны* 'які не мае або пазбаўлены панцыра' і інш.

Паводле характару семантычнай сувязі з матывавальным словам прыметнікі з прэфіксам *без-* з'яўляюцца неаднароднымі і выдзяляюцца ў тры падтыпы.

1) Прыметнікі, якія абазначаюць прымету, супрацьлеглую той, якая названа матывавальным прыметнікам: *карыслівы* — *бескарыслівы*, *паспяховы* — *беспаспяховы*, *радасны* — *бязрадасны*, *сардэчны* — *бессардэчны*, *страсны* — *бясстрасны*, *чалавечны* — *бесчалавечны* і інш.

2) Прыметнікі са значэннем 'які характарызуецца адсутнасцю таго, што названа словазлучэннем з матывавальным прыметнікам-азначэннем: *бязатамны* 'які характарызуецца адсутнасцю атамнай зброі', *бездухоўны* 'які характарызуецца адсутнасцю духоўных інтарэсаў, запатрабаванняў', *безнаяўны* 'які ажыццяўляецца без

наяўных грошай’, *бяз’ядзерны* ‘які характарызуецца адсутнасцю ядзернай зброі’.

3) Прыметнікі са значэннем ‘які характарызуецца адсутнасцю таго, што названа словам, якім у сваю чаргу матываваны суфіксальны матывавальны прыметнік’: *безаварыйны, безбялковы, безвітамінны, бездрэнажны, бесклапотны, безлафетны, безрысорны, беспаспяховы, бестурботны, бязгрэшыны і інш.*

Названыя семантычныя падтыпы часта сумяшчаюцца ў адным і тым жа прыметніку. Напрыклад, у прыметніку *бескарысны* ‘супрацьлеглы карыснаму’ і ‘пазбаўлены карысці, які не прыносіць карысці’ сумяшчаюцца 1-ы і 3-ці падтыпы. А ў слове *безмарозны* (*спец.* безмарозны перыяд) ‘перыяд, які характарызуецца адсутнасцю марозаў’ і ‘перыяд, які характарызуецца адсутнасцю марозных дзён’ — падтыпы 2-і і 3-ці.

Найбольш мнагалікімі ў колькасных адносінах з’яўляюцца прыметнікі 3-га падтыпа. Семантычна прыметнікі гэтага падтыпа суадносяцца з прыназоўнікава-склонавым спалучэннем ‘прыназоўнік без + назоўнік у форме Р.скл.’: *безасколачны* — *без асколка*, *безініцыятыўны* — *без ініцыятывы*, *бескантрольны* — *без кантролю*, *бесканфліктны* — *без канфлікту*, *бессюжэтны* — *без сюжэта*, *бесчаўнаковы* — *без чаўнака*, *бязвосевы* — *без восі*, *бязросны* — *без расы*. Гэта ў першую чаргу і абумовіла апісанне такога тыпу прыметнікаў як прэфіксальна-суфіксальных (Граматыка беларускай мовы. Т.1. — Мн., 1962. С. 227). Аднак усе прыметнікі данага падтыпа маюць беспрэфіксальныя часткі, якія выражаюць адноснае значэнне непасрэдна да матывавальнага назоўніка. Параўн.: *бескіслародны* — *кіслародны* ‘які адносіцца да кіслароду’, *беспазваночны* — *пазваночны* ‘які адносіцца да пазваночніка’, *бязвоблачны* — *воблачны* ‘які адносіцца да воблака’, *бяздзейнікавы* — *дзейнікавы* ‘які адносіцца да дзейніка’, *бязкрызісны* — *крызісны* ‘які адносіцца да крызісу’ і да т.п. У сувязі з гэтым можна меркаваць, што па сваёй фармальнай структуры і семантыцы прыметнікі данага падтыпа могуць разглядацца як двуматываванымі вытворнымі — прэфіксальныя (пры матывацыі прыметнікам) і прэфіксальна-суфіксальныя (пры матывацыі назоўнікам). Пацверджаннем гэтаму з’яўляюцца выпадкі паралельнага ўжывання ў адным кантэксце прыметнікаў беспрэфіксальных і з прэфіксам *без-*: *Усе пажыўныя рэчывы можна падзяліць на наступныя групы: вада і сухое рэчыва, арганічныя і мінеральныя рэчывы, азоцістыя і безазоцістыя рэчывы...* (В.Салуноў. Кармавыя сродкі); *Няўхільна ўзрастае актыўнасць партыйных і беспартыйных прадстаўнікоў.* (Звязда); У

паляпшэнні будовы маюць патрэбу як структурныя, так і бесструктурныя глебы. (А.Лапін. Асновы раслінаводства)

Некаторыя прыметнікі з прэфіксам *без-* маюць тры матывацы. Так, прыметнікі *безадвальны, безусадачны, бясстыкавы* могуць быць матываваны беспрэфіксальным прыметнікам (*адвальны, усадачны, стыкавы*), назоўнікам з прыназоўнікам (*без адвала, без усадкі, без стыку*), дзеясловам (*адваліць, усадзіць, стыкаваць*). Кожная матываваная суадносіць гэтыя прыметнікі з рознымі спосабамі словаўтварэння (прэфіксальным і прэфіксальна-суфіксальным) і па-рознаму членіць утварэнні з *без-* на матывавальную аснову і словаўтваральны фармант.

Найбольш прадуктыўнымі беспрэфіксальнымі карэлятамі вытворных данага падтыпа з'яўляюцца прыметнікі з суфіксамі **-н-**: *безабаронны, безаварыйны, безазёрны, безалкагольны, безалкалоідны, безбілетны, безбукварны, безвітамінны, бездэфектны, бездэфіцытны, беззямельны, безыдэйны, безматорны, безнасенны, безрысорны, бескампрамісны, бескаркасны, бескаштарысны, беспародны, беспрыставачны, бессістэмны, бестранішэйны, бесцэнзурны, бязводны, бяззорны, бяссонечны, бясхлебны, бясшлюбны; -ов-/-ав-/-ёв-/-ев-*: *безасабовы, безасцюковы, безбялковы, безвыказнікавы, безграшовы, безжыццёвы, безмаёнткавы, бескаляровы, бескантактавы, беспрыназоўнікавы, беспаспяховы, беспялёсткавы, бессалявы, бестэрміновы, бесчаранковы, бязвосевы, бяззлучнікавы, бязлопасцевы, бязрэйкавы, бяскласавы, бяспланавы, бясстыкавы, бяссэнсавы, бяс-тэкставы. Радзей сустракаюцца прыметнікі з суфіксамі **-лів-**: *безгаспадарлівы, безуважлівы, бескарыслівы; -оўн-*: *безгрунтоўны, беспрацоўны, бестактоўны; -іст-*: *безазоцісты; -чат-*: *бесступеньчаты*.*

Многія прыметнікі з прэфіксам *без-* адносяцца да разраду якасных. Як правіла, такія прыметнікі матываваны назоўнікамі адцягненай семантыкі і абазначаюць фізічны і псіхічны стан чалавека, асобныя бакі праяўлення характару чалавека, прычым пераважна адмоўныя; параўн.: *безуважлівы, бессардэчны, бестактоўны, бесталковы, бесхарактарны і інш.: І робіцца вельмі прыкры, калі сустракаеш безыніцыятыўнага, пасіўнага кіраўніка школы, які не ўдзельнічае ў грамадскай рабоце, не пакідае добрага следу ў жыцці. (Звязда); І кіруе імі самы гарачы і безразважны мераслаўшчык Акулярнік... (А.Якімовіч); Дык гэта ж добра. Сэрца чалавечае не можа жыць у вечнай весялосці. Не ные толькі сэрца бессардэчнае, счарсцвелае ад зайздарсці і злосці. (Н.Гілевіч); Як можна да гэтага часу цягнуць на чале калгаса такога абыякавага, бестурботнага чалавека! (М.Лоба);*

Анежка была прыгожым, сціплым, але нейкім бесхарактарным стварэннем. (А.Кучар); У вачах маіх стаяў гэты раптоўна выбухны малюнак, у сэрцы — Вольчыны слёзы над бясчулаю мацераю. (М.Нікановіч)

Такія прыметнікі ўступаюць у антанімічныя адносіны з аднакаранёвымі беспрыставачнымі словамі: *безыніцыятыўны — ініцыятыўны, безыдэйны — ідэйны, бессардэчны — сардэчны, бесталковы — талковы, бягрэшны — грэшны, бячулы — чулы.*

У адзінкавых выпадках прыстаўка *без-* можа спалучацца з якаснымі прыметнікамі, якія суадносяцца з канкрэтнымі назоўнікамі (*бесчалавечны*). Якаснае значэнне для такіх прыметнікаў з’яўляецца другасным, вытворным, яно развіваецца ў выніку нетыповасці спалучэння, якое пашырае межы слова і, такім чынам, стварае адцягнена-вобразнае значэнне прыметніка, г.зн на аснове метафарызацыі значэнняў.

Спалучаецца прыстаўка *без-* і з адноснымі прыметнікамі. У такіх выпадках яна мадыфікуе значэнне адноснага прыметніка, прыўносячы ў яго значэнне пазбаўленасці або адсутнасці прыметы, якая названа матывавальным адносным прыметнікам: *алкагольны* ‘які мае адносіны да алкаголю, змяшчае ў сабе алкаголь’ — *безалкагольны* ‘які не змяшчае ў сабе алкаголю’, *бялковы* ‘які мае адносіны да бялка’ — *безбялковы* ‘які не змяшчае ў сваім саставе бялка’, *планавы* ‘які мае адносіны да плана’ — *бяспланавы* ‘пазбаўлены планавасці, плана; які выконваецца без плана’.

Некаторыя прыметнікі з прэфіксам *без-* змяшчаюць беспрэфіксальныя часткі, якія адрозніваюцца ад адпаведных суфіксальных прыметнікаў найперш складам суфіксаў (*параўн.: безбярэжны — берагавы, бескандуктарны — кандуктарскі, беспілотны — пілоцкі, бессімptomны — сімптоматычны, бесталентны — таленавіты, бябольны — болевы, бябояжны — баязлівы, бядомны — дамавы, бядротаваы — драцяны, бядушыны — душэўны, бялітасны — літасцівы, бямежны — межавы, бязмэтны — мэтавы, бяскроўны — крывавы і інш.*), у асобных выпадках — месцам націску (*параўн.: бязлѣсны і лясны, бяспрывязны і прывязны, бесканцoвы і канцавы, бясцѣневы і цѣнявы*). Некаторыя вытворныя ў цэлым не маюць у мове адпаведных суфіксальных слоў, матываваных тымі ж назоўнікамі: *безагаворачны, безаблічны, бездатацыйны, безназоўны, бябожны, бязвыхадны, бядарны, бядзетны, бяздольны, бяздумны, бязладны, бязмерны, бескароўны, беспатольны, бяскрыльны, бяследны, бяшывовы і інш.* Ад’ектывы такога тыпу неабходна разглядаць толькі як аднаструк-

турныя вытворныя прэфіксальна-суфіксальнага спосабу. Іх утварэнне, як правіла, суправаджаецца марфаналагічнымі змяненнямі на марфемным стыку асновы матывавальнага слова і суфікса: чаргаваннем заднеязычных з шыпячымі (*агаворка* — *безагаворачны*, *бог* — *бязбожны*, *бераг* — *безбярэжны*), няпарных зычных (*дзіця* — *бяздзетны*), в:ў (*карова* — *бескароўны*, *права* — *бяспраўны*), парных зычных па цвёрдасці/мяккасці (*прагул* — *беспрагульны*, *прымесь* — *бяспрымесны*, *сіла* — *бяссільны*). Магчыма таксама ўсячэнне фіналей матывавальных асноў: *літас-ць* — *бязлітасны*, *абліч-ча* — *безаблічны*. Змяненне націску часам прыводзіць да чаргавання галосных у корані слова (*бераг* — *безбярэжны*, *назва* — *безназоўны*, *канец* — *бесканцовы*).

Прыметнікі з прэфіксам *без-* па сваім значэнні сінанімічныя да прыметнікаў з прэфіксам *не-*, які таксама ўказвае на супрацьлегласць прыметы або адсутнасць таго, што названа матывавальным словам: *беззаконны* ‘які супярэчыць закону, законнасці’ — *незаконны* ‘які супярэчыць закону, парушае закон’, *беспаспяховы* ‘які не мае поспеху, неўдачлівы’ — *непаспяховы* ‘які не прыносіць поспеху’, *бесцырымонны* ‘вельмі развязны, які выходзіць за межы ветлівасці’ — *нецырымонны* ‘які не звяртае ўвагі на агульнапрынятыя нормы паводзін, развязны’, *бесчалавечны* ‘вельмі жорсткі’ — *нечалавечны* ‘які пазбаўлены чалавечнасці; негуманны, бесчалавечны’, *бязрадасны* ‘які не змяшчае нічога радаснага’ — *нярадасны* ‘пазбаўлены радасці’ і інш.

Даследчыкі рускага словаўтварэння У.М.Грыгаран, А.А.Земская, Ю.С.Сарокін і іншыя прызнаюць тоеснасць значэнняў з негатыўнымі прыстаўкамі *без-* і *не-* і лічаць такія словы сінонімамі, пацвярджаючы гэта фактамі ўжывання іх у слоўніках. Пры гэтым яны зыходзяць з агульнапрынятага палажэння, што сінанімічнымі неабходна разглядаць словы, якія семантычна раўназначныя, але адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай, частотнасцю ўжывання і валентнасцю. У адносінах да даных прыметнікаў пытанне аб сінанімічнасці зводзіцца да іх стылістычнай афарбаванасці.

Пры ўтварэнні прыметнікаў ад аднаго і таго ж слова прыстаўкі *без-* і *не-* зыходзяцца ў агульным адмоўным значэнні, хоць выражаюць яго некалькі па-рознаму: прыметнікі з прыстаўкай *без-* маюць значэнне рэзка адмоўнай характарыстыкі. Трэба меркаваць, што значэнне катэгарычнага адмаўлення яны атрымалі ад значэнняў суадносных з імі прыназоўнікава-склонавых канструкцый. Параўн.: *беззаконны* — *без закону*, *беспаспяховы* — *без поспеху*, *бязвізавы* —

без візы, безграшовы — без грошай і інш. Прыметнікі з прэфіксам не- захоўваюць значэнне нейтральнага абазначэння адсутнасці прыметы. Параўн.: Там, дзе выспы бясплодныя ўстаюць з акіяна, не грыбы вадародныя—залатыя фантаны. (Н.Гілевіч); Нельга ёй не радзіць, не ўтрымае няплоднай зямля. (М.Лужанін); І падалі зоркі, нібы святлякі, у прорвы бязрадасных сноў. (П.Панчанка); Каб нярадасных знаходак кожны меней сустракаў, рэдкі пень, як самародак, лезе сам у сетку траў. (А.Сербантовіч); Але ж перад ёю (Лёдзяй) стаяла не проста аслепленая непрыязнасцю бестактоўная эгаістка, а Юркава маці. (У.Карпаў); Рызыкуючы, што яго палічаць няўдзячным і нэтактоўным, цвёрда стаў (Башлыкоў) на бок Лёвы, пахваліў за карысную справу. (І.Мележ)

Тып прыметнікаў з прэфіксам без- з'яўляецца прадуктыўным. Вытворныя гэтага тыпа ўжываюцца ва ўсіх функцыянальных стылях мовы. Шырока яны прадстаўлены ў спецыяльнай тэрміналогіі; параўн.: безматорны (авіяц.), безнапорны, бесступеньчаты (тэхн.), безнаяўны, бескаштарысны (фін.), безаткатны (ваен.), безасабовы, бяззлучнікавы (грам.), безалкалоідны, бяззольны (хім.).

Прыметнік без- выкарыстоўваецца таксама і ў індывідуальна-аўтарскай словатворчасці, што сведчыць пра яго словаўтваральную актыўнасць у мове. Напрыклад: Генерал...нібы ўцягнуўся з галавой у сваю шынельную скарлупіну, старанна захінаючы свае ногі, каб не ўбачылі паны афіцэры яго безмундзірнага сораму. (М.Лынькоў. Векапомныя дні); Сродак зжыў сябе яшчэ не цалкам, толькі помні, жвавы чалавек: блізка ўжо канец тваім шпаргалкам,— бешпаргалачны прыходзіць век. (Н.Гілевіч, Неспакой); Кожны раз, калі Ніна Іванаўна падымаецца па лесвіцах бязліфтавых дамоў... прыходзіць адна і тая ж думка: інвалідам патрэбны кватэры на ніжніх паверхх. (Вячэрні Мінск); На першых 14-ці бязлітарных старонках буквара змеішчаны прадметныя сэжэтныя малюнкi. (Настаўніцкая газета)

Ад'ектывы з прэфіксам без- былі вядомы ўжо на ранніх этапах развіцця беларускай мовы, аб чым сведчаць матэрыялы “Слоўніка мовы Скарыны”, у якім зафіксаваны такія ўтварэнні, як *безаконный, безпотребный, безславный, безстыдный, безумный, безчадный, безчестный, безчисленный*. Шырока прадстаўлены даныя прыметнікі і ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы”. Тут адзначана звыш 112 ўтварэнняў з прэфіксам без-.

Аналіз сучасных беларускіх лексікаграфічных выданняў таксама пацвярджае пераважнае ужыванне вытворных з без- сярод

прыметнікаў. Так, напрыклад, у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” з гэтым прэфіксам зафіксавана 261 прыметнік (параўн.: 200 назоўнікаў, 7 прыслоўяў і 2 дзеясловы (*бяздзеінічаць, бяздомнічаць*), у “Слоўніку беларускай мовы” (1987) — 325 прыметнікаў.

Прыметнікі з прэфіксам *без-* уяўляюць сабой адкрытыя рады вытворных, паколькі розныя жыццёвыя рэаліі, у тым ліку развіццё навукі і тэхнікі, патрабуюць усё новых аналагічных вытворных для намінацыі з’яў рэчаіснасці са значэннем ‘адсутнасці чаго-небудзь або супрацьлегласці чаму-небудзь’.

Ж.Я. Белакурская

ГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ РУКАПІСНАГА І ДРУКА- ВАНАГА ВАРЫЯНТАЎ ЗБОРНІКА ЯКУБА КОЛАСА “ДРУГОЕ ЧЫТАННЕ ДЛЯ ДЗЯЦЕЙ БЕЛАРУСАЎ”

Факт існавання зборніка Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” (1909) у рукапісным (аўтарскім) і друкаваным (з рэдактарскімі праўкамі) варыянтах дае магчымасць правесці іх параўнальны аналіз і выявіць аўтарскія прыярытэты і падыходы да разумення суадносін паміж вуснай і пісьмовай формамі мовы, бачанне Якубам Коласам шляхоў правапіснай нармалізацыі ў кантэксце станаўлення нацыянальнай беларускай мовы.

Мэтазгодна звярнуць асаблівую ўвагу на графіка-арфаграфічны аспект зборніка найперш таму, што пісьмо ў грамадскай свядомасці самым непасрэдным чынам звязана з пэўным культурназначным зместам. Сувязь нацыянальнай графікі і правапісу з культурай з’яўляецца асновай для іх выкарыстання ў ролі сімвалу, спосабу дэманстрацыі нацыянальнай культуры ці рэлігійных сувязей. Іменна з пісьмом кожны народ звязвае карані сваёй культуры, у ім знаходзіць ён вытокі сваёй этнічна-рэлігійнай самаідэнтыфікацыі. Будучы толькі вонкавым бокам мовы, выявай яе плану выражэння, пісьмо ў грамадскай свядомасці часта атаясамліваецца з самой мовай. Гэта адбываецца найперш таму, што графічныя знакі, пры дапамозе якіх ствараюцца пісьмовыя тэксты, акрамя перадачы адзінак фанетыка-фаналагічнай сістэмы мовы, заключаюць у сабе семіятычны змест і маюць выразны сацыяльна-маркіраваны характар. У пісьме ў найбольш канцэнтраваным выглядзе выяўляюцца ключавыя, вызначальныя інтэнцыі ў лінгвістычнай ідэалогіі і моўнай палітыцы соцыумаў. Пацверджаннем гэтага з’яўляецца гісторыя фарміравання графіка-арфаграфічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы, якая мае прамыя карэляцыі з грамадска-культурнымі этапамі ў жыцці беларускага этнасу. Станаўленне апошняй, як

вядома, мае сваю ярка выражаную спецыфіку, якая выяўляецца, першае, у адсутнасці прамой пераемнасці паміж старым і новым перыядамі ў яе гісторыі; па-другое, складванне новай, сучаснай літаратурнай мовы адбывалася ва ўмовах экспансіі рускай і польскай культурных традыцый, што ўрэшце прывяло да выкарыстання дзвюх графічных сістэм. У адрозненне ад культурна-пісьмовых традыцый іншых славянскіх народаў, кожны з якіх мае адну графічную сістэму, карэлюемую, як правіла, з яго канфесійнай прыналежнасцю (праваслаўныя карыстаюцца кірыліцай, католікі — лацінкай), беларуская пісьмовая культура на працягу больш чым двух стагоддзяў выкарыстоўвала паралельна кірыліцкі і лацінскі алфавіты. Кірылаўская графіка, якая існавала са старажытных часоў на Беларусі ў рукапісным выглядзе, затым была значна ўдасканалена Ф.Скарынам у яго друкаваных кнігах. Пасля ўваходу Вялікага княства Літоўскага ў склад Рэчы Паспалітай, па меры агульнага заняпаду беларускай пісьменнасці, кірылаўская графіка паступова выцеснілася лацінскай. Тая нязначная ў колькасных адносінах друкаваная прадукцыя на беларускай мове, што выйшла ў канцы XVII—XVIII стагоддзяў, надрукавана пераважна лацінкай.

Такім чынам, алфавітная раздвоенасць была абумоўлена ў пэўнай ступені палітычнымі прычынамі: стратай Беларуссю суверэнітэту, абарванасцю традыцый дзяржаўнага і культурнага развіцця, якія склаліся ў Вялікім княстве Літоўскім, выцясненнем беларускай мовы з афіцыйнай сферы, канфесійнай раз'яднанасцю беларусаў. Суіснаванне на працягу больш чым двух стагоддзяў у беларускай культурнай традыцыі кірыліцкага і лацінскага пісьма тармазіла выпрацоўку адзінай нарматыўнай сістэмы літаратурнай мовы, найперш графіка-арфаграфічнага яе ўзроўню, і, па сутнасці, у значнай ступені з'яўляецца прычынай тых арфаграфічных дыскусій, якія вядуцца сёння. На працягу XIX — пачатку XX стагоддзя, калі пачала складацца новая беларуская літаратурная мова, ва ўжытку былі абедзве графічныя сістэмы. Дастаткова значнай становіцца практыка друкавання кніг аднаго і таго ж аўтара ў розных сістэмах пісьма. Так, творы такіх беларускіх пісьменнікаў, як В.Дунін-Марцінкевіч, З.Бядуля, Янка Купала і інш., друкаваліся так званым “грамадзянскім” шрыфтам (трансфармаванай кірыліцай) ці лацінскім шрыфтам польскага ўзору, мадыфікаваным для перадачы фанетычных з'яў беларускай мовы. Паступова выяўляецца тэндэнцыя да размежавання і выкарыстання таго ці іншага алфавіта ў залежнасці ад канфесіянальнай прыналежнасці аўтараў і выдаўцоў: беларусы-католікі карысталіся лацінкай,

беларусы праваслаўнага веравызнання — кірыліцай.

У пачатку XX стагоддзя паступова выявілася тэндэнцыя выдаваць беларускія кнігі грамадзянскім шрыфтам.

Выданні на беларускай мове ў пачатку XX стагоддзя

Агульная колькасць выданняў — 262		
Гады	на лацінцы	на кірыліцы
1801—1905	27	22
1906—1917	84	129

Пашырэнню кірылічнай графікі пазней паспрыяла дыскусія, якая разгарнулася на старонках “Нашай нівы” ў 1911—1912 гг. Большасць чытачоў выказалася за грамадзянскі шрыфт, абгрунтоўваючы гэта найперш практычнымі патрэбамі, а таксама традыцыямі кнігадрукавання.

Цэнтрамі кнігадрукавання ў пачатку стагоддзя з’яўляліся Вільня і Пецяrbург, дзе паралельна выдаваліся кнігі як на кірыліцы, так і на лацінцы. У 1908 годзе ў Вільні для выдання беларускіх падручнікаў і дзіцячай літаратуры было заснавана кнігавыдавецкая таварыства “Наша хата”. Таварыства склала падрабязную праграму выдання падручнікаў для беларускіх школ. Аднак з-за адсутнасці сродкаў яно вымушана было ў 1911 годзе спыніць сваю дзейнасць.

Першым легальным беларускім выдавецтвам у Пецяrbургу было “Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ” (1906—1914 гг.). Кнігі друкаваліся ў польскай друкарні К.Пенткоўскага з рознай графічнай прэзентацыяй. Выдавецтва было зарыентавана на выпуск пераважна вучэбнай літаратуры. Так, першай яго кнігай быў “Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання (1906), надрукаванае ў двух графічных варыянтах. У гэтым жа годзе было выдадзена “Першае чытанне для дзетак беларусаў” Цёткі (лацінкай), пазней — зборнікі Я.Купалы, Ф.Багушэ-віча, В.Дуніна-Марцінкевіча, К.Каганца, М.Крапіўніцкай і інш. Тут жа, у 1909 — пачатку 1910 года, убачыў свет зборнік Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў”. Кніга выдадзена грамадзянскім шрыфтам тыражом у 6 тысяч экзэмпляраў, даволі значным на тыя часы, калі ўлічыць, што тыражы беларускіх выданняў вагаліся ў межах дзвюх — трох тысяч для прозы і дзвюх тысяч для паэзіі.

Рукапіс зборніка быў напісаны Якубам Коласам на лацінцы, але выдадзены ён кірыліцай, што ўказвае на валоданне пісьменнікам дзвюма паралельнымі графічнымі сістэмамі.

Цікавасць выклікае параўнанне гэтых варыянтаў (рукапіснага і

друкаванага) з пункту гледжання паслядоўнасці адлюстравання ў іх Якубам Коласам спецыфічных фанетычных з’яў графічнымі сродкамі.

Графічныя сродкі, выкарыстаныя ў рукапісе і ў друкаваным зборніку Якуба Коласа, падзяляюцца на графічныя знакі, якія складаюць алфавіт, і нялітарныя графічныя сродкі (знакі прыпынку, знак націску, дэфіс, апостраф, знак мяккасці, знакі для размежавання частак тэксту). Паколькі сістэма пісьма непасрэдна звязана з тэарэтычным асэнсаваннем гукавой мовы, выяўленне суадносін паміж гукамі і літарамі ў тэксце дае магчымасць вызначыць заканамернасці ў выкарыстанні Якубам Коласам графічных адзінак у рукапісным і друкаваным варыянтах зборніка, а таксама суадпаведнасць графічных сродкаў друкаванага варыянту ўласнай графіцы пісьменніка.

Сучаснае беларускае пісьмо, як і пісьмо большасці народаў, паводле абазначаных ім адзінак мовы — гукавое, а паводле выражэння — літарнае. Рукапісныя і друкаваныя крыніцы пачатку XX стагоддзя аперыруюць пэўным наборам літар (графем), сукупнасць якіх складае алфавіт. Упершыню пералік “усіх беларускіх знакаў вялікіх і малых” пададзены ў “Беларускім лемэнтары, або Першай навуцы чытання” (1906). У гэтым жа падручніку змешчаны і лацінскі алфавіт, “для тых, што знаюць гэтыя знакі, а хочуць наўчыцца чытаць другіе”. У “Беларускай граматыцы для школ” (1918 г.) Б.Тарашкевіча падаецца кірылічны і лацінскі алфавіты, што пацвярджае раўнапраўнае становішча “беларускай азбукі” і “лацінікі” на той час. Два алфавіты ўключаюцца Б.Тарашкевічам і ў пятае выданне “Беларускай граматыкі”, выдадзенай у 1928 годзе).

Літарны інвентар рукапісу складаецца з 32 знакаў (графем), літарны інвентар друкаванага зборніка ўключае 35 графем (у тым ліку **ь**, **ъ**).

Увогуле суадносіны паміж літарным інвентаром коласаўскага варыянта ў параўнанні з іншымі друкаванымі выданнямі пачатку XX стагоддзя выглядаюць наступным чынам.

кірыліца			лацінка		
“Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання” 1906	“Другое чытанне для дзяцей беларусаў” 1910	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918	“Biełaruski lementar, abo Pierszaja nawu-ka czytan'nia” 1906	“Druhoje čytan'nie dla dziacej biełarusoj ” 1909	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918
А	А	А	А	А	А
Я	Б	Б	В	В	В
Б	В	В	С	С	С

Ц	Г	Г	Ї	С'	С'
Ч	Г	Г	С'	Ї	Ї
Д	Д	Д	D	D	D
Э	Е	Е	E	E	E
Е	Ё	Ё	H	F	F
Г	Ж	Ж	I	G	G
Х	З	З	J	H	H
И	І	І	Y	I	I
Й	И	Й	K	J	J
Ы	Й	К	L	K	K
К	К	Л	Ł	L	L
Л	Л	М	M	Ł	Ł
М	М	Н	M'	M	M
Н	Н	О	N	N	N
О	О	П	N'	N'	N'
П	П	Р	O	O	O
Р	Р	С	P	P	P
С	С	Т	R	R	R
Ш	Т	У	S	S	S
Т	У	Ў	Š	S'	S'
У	Ў	Ф	S'	Š	Š
Ў	Ф	Х	T	T	T
Ю	Х	Ц	U	U	U
В	Ц	Ч	W	Ů	Ů
З	Ч	Ш	Z	W	W
Ж	Ш	Ы	Z'	Y	Y
	Ы	Ь	Ž	Z	Z
	Ь	Э	F	Z'	Z'
	Ъ	Ю	G	Ž	Ž
	Э	Я			
	Ю				
	Я				
29 літар	35 літар	33 літары	32 літары	32 літары	32 літары

З табліцы відаць, што склад алфавіта ў яго кірылічным варыянце нестабільны. Ён вар’іруецца ад 29 да 33 літар. Так, у “Беларускім лемэнтары, або Першай навуцы чытання” іх 29. У “Беларускай граматыцы для школ” Б.Тарашкевіча — 33. Літарны інвентар друкаванага зборніка ўключае 35 літар. Наяўнасць **и, ъ** у друкаваным зборніку абумоўлена ўплывам рускага кнігадрукавання. Аднак літарны інвентар лацінкі ўключае аднолькавую колькасць літар — 32, што ўказвае на тое, што лацінскі алфавіт меў на той час аформлены характар.

Парадак размяшчэння літар у дзвюх графічных сістэмах у пачатку XX стагоддзя не быў у дастатковай ступені ўсталяваным. Замацаванне

парадкавага месца літар было зроблена Б.Тарашкевічам у “Беларускай граматыцы для школ”.

У плане знешняга выражэння ўсе рукапісныя і друкаваныя літары, у тым ліку **й, ў**, маюць дзве формы: вялікую (загалоўную) і малую (радковую) і адрозніваюцца толькі абрысамі.

Сістэма галосных літар, якімі карыстаўся Якуб Колас, істотна не адрознівалася ад адпаведнай сістэмы іншых славянскіх моў, што выкарыстоўвалі лацінскую графічную аснову.

Што датычыць кірылічнага алфавіта зборніка, то ў яго складзе 11 графем для перадачы галосных гукаў. Як адметнасць можна адзначыць паралельнае ўжыванне “**и**” васьмярычнага і “**і**” дзесяцярычнага, што тлумачыцца ўплывам рускай арфаграфіі. Як і ў рускай мове, пры выкарыстанні гэтых знакаў абапіраліся на ўмоўнае правіла, якое існавала ў рускай арфаграфіі да рэформы 1917—1918 гадоў. Згодна з ім літара **и** пісалася перад зычнымі, а **і** перад галоснымі і [й]. Выключэнне з беларускага алфавіта знака **и** адбылося ў канцы першага дзесяцігоддзя. Аднак у пісьмовай практыцы ён працягваў ужывацца спарадычна. Так, у друкаваным зборніку літара **и** сустракаецца ў 3 выпадках. Для перадачы ётавых галосных выкарыстоўваюцца літары **е, ё, ю, я**.

Склад галосных літар у беларускіх выданнях адлюстраваны ў табліцы.

кірыліца			лацінка		
“Беларускі лемэнтар або Першая навука чытання” 1906	“Другое чытанне для дзяцей беларусаў” 1910	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918	“Biełaruski lementar, abo Pierszaja nawuka czytan'nia” 1906	“Druhoje čytan'nie dla dziacej biełarusou” 1909	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918
а	а	а	а	а	а
о	о	о	о	о	о
у	у	у	u	u	u
и	і и	і	і	і	і
ы	ы	ы	у	у	у
е	е	е	е	е	е
	ё	ё			
э	э	э			
ю	ю	ю			
я	я	я			

Такім чынам, набор галосных літар адпавядае іх традыцыйнаму выкарыстанню ў пачатку стагоддзя і непасрэдна суадносіцца з тагачаснай выдавецкай практыкай.

Склад зычных графем лацінскага алфавіта беларускіх выданняў фарміраваўся паступова. Лацінскі шрыфт пры друкаванні беларускіх тэкстаў выкарыстоўваўся пераважна ў польскай мадыфікацыі. Аднак у 1906 годзе ў “*Bielaruskim lementary, або Pierszaj nawucy czytańnia*” была зроблена спроба кадыфікацыі “чэшскага” варыянта для беларускай лацінкі. “Чэхізацыя” праявілася ў замене дыграфу *cz* і *sz* графемамі *č*, *š*. Дарэчы, у запісах народнай творчасці канца XIX—пачатку XX стагоддзя ўжо адзначалася ўжыванне графем *č*, *š*. Што датычыць Якуба Коласа, то у рукапісе графемы *č*, *š* ужываюцца паслядоўна.

Коласаўскі рукапіс адлюстроўвае тэндэнцыю да дыферэнцыраванай перадачы на пісьме гука [ɣ] фрыкатыўнага і выбухнога: у лацінцы гэта адпаведна літары *h*, *g*, у кірыліцы — *г*, *г*. Дыферэнцыяцыя *г*, *г*, *г* абумоўлена фанетычнай прыродай гэтых гукаў — глухога (фрыкатыўнага), з аднаго боку, і звонкага (выбухнога), што адзначалася ў першых навучальных дапаможніках, напрыклад, у “Першым чытанні для дзетак беларусаў” Цёткі (Пецярбург, 1906), у якім рэкамендавалася *г* чытаць як лацінскае і польскае *g*; у “Беларускай граматыцы для школ” Б.Тарашкевіча [ɣ] і вызначаецца як звонкі зычны, якому адпавядае глухі [к] “*мазг’і — маск’і*”. Пытанне аб статусе літары *г* [ɣ] стаяла на парадку дня Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі ў 1926 г., якая, аднак, прызнала немэтазгодным выкарыстанне дадатковай літары для абазначэння [ɣ] выбухнога, паколькі гэты гук сустракаецца толькі ў адзінкавых запазычаных словах.

Графема *у* ў зборніку адзначаецца дастаткова паслядоўна. Паводле абрысаў, гэта кампазіцыя знака *у* і дыякрытычнага кампанента знака *й*. У “Беларускім лемэнтары, або Першай навуцы чытання” (1906) графема *у* была ўведзена ў склад алфавіта. Што датычыць графемы *й*, то ў лацінскі алфавіт яна была ўключана Б.Тарашкевічам у сувязі з выхадам “Беларускай граматыкі для школ”.

Перадача мяккіх зычных у рукапісе ажыццяўляецца тымі ж графемамі, што і цвёрдыя, але з рыскай: *с’*, *н’*, *с’*, *з’*. Мяккі [л] перадаецца графемай *l*, цвёрды — *l*. Для перадачы [й] нескладовага выкарыстоўваецца графема *j*.

Сістэма зычных літар у выданнях пачатку XX стагоддзя выглядае наступным чынам.

кірыліца			лацінка		
“Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання” 1906	“Другое чытанне для дзяцей беларусаў” 1910	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918	“Biełaruski lementar, abo Pierszaja nawuka czytan'nia” 1906	“Druhoje čytan'nie dla dziacej biełarusou” 1909	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918
б	б	б	b	b	b
ц	ц	ц	c	c	c
			c'	c'	c'
ч	ч	ч	Č	Č	Č
д	д	д	d	d	d
Г	Г	Г	H	H	H
	Ѓ	Ѓ	g	g	g
х	х	х			
й	й	й	j	j	j
к	к	к	k	k	k
л	л	л	l	l	l
			ł	ł	ł
м	м	м	m	m	m
			m'		
н	н	н	n	n	n
			n'	n'	n'
п	п	п	p	p	p
р	р	р	r	r	r
с	с	с	s	s	s
			S'	S'	S'
ш	ш	ш	Š	Š	Š
т	т	т	t	t	t
ў	ў	ў		ŭ	ŭ
в	в	в	w	w	w
з	з	з	z	z	z
			z'	z'	z'
ж	ж	ж	ž	ž	ž
	ф	ф	f	f	f
20	22	22	26	26	27

З табліцы вынікае, што ўжыванне літар для перадачы зычных фанем ажыццяўлялася Якубам Коласам у рукапісе ў рэчышчы

тагачасных графічных традыцый. Пры гэтым лацінка ў параўнанні з кірыліцай мела на той час больш усталяваны набор графем.

Такім чынам, рукапіс і друкаваны варыянт зборніка “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” сведчаць аб выкарыстанні графічных сродкаў, якія пачалі актыўна ўжывацца ў пачатку XX стагоддзя, што замацаваліся як нарматыўныя ў “Беларускай граматыцы для школ” Б.Тарашкевіча. Абедзве графічныя сістэмы коласаўскіх выданняў пацвярджаюць, што пісьменнік даволі дакладна прадвызначыў тыя шляхі, па якіх у далейшым адбываўся працэс удасканалення графічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы.

С.А. Важнік

СІНТАКСІЧНЫЯ (СКАЗАЎТВАРАЛЬНЫЯ) ПАТЭНЦЫІ ДЗЕЯСЛОЎНАГА ПРЭДЫКАТА (ВОПЫТ СІСТЭМАТЫЗАЦЫІ)

0. Уводзіны

1. Цэнтрабежныя патэнцыі дзеяслова
2. Дзеяслоўная інтэнцыя
3. Дзеяслоўная экспансія
4. Суадносіны паняццяў *інтэнцыя* / *кіраванне* і *валентнасць* / *кіраванне*
5. Семантычная выбіральнасць
6. Канцэпцыя сінтагматычнага ўзаемадзеяння значэнняў (семантычнага дапасавання) У.Р. Гака
7. Селекцыя
8. Валентнасць
9. Канатацыя
10. Дыстрыбуцыя / дыстрыбуцыйныя ўласцівасці дзеяслоўнага прэдыката
11. Высновы

0. Уводзіны

Праца выканана ў рэчышчы навуковага праекта “Тэарэтычная граматыка сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (кіраўнік — праф. А.Я. Міхневіч). Раздзел: “Сінтаксіс простага сказа”.

Артыкул грунтуецца на корпусе лінгвістычных паняццяў, якія адлюстроўваюць сучасныя тэарэтычныя ўяўленні аб сінтаксісе дзеяслоўнага прэдыката.

Для апісання сінтаксічных уласцівасцей дзеяслова ў лінгвістычнай літаратуры выкарыстоўваюцца розныя паняцці і тэрміны: *валентнасць*, *цэнтрабежныя патэнцыі*, *інтэнцыя*, *спалучальнасныя патэнцыі*, *спалучальнасць*, *канатацыя*, *семантычная выбіральнасць*, *дыстрыбуцыя*, *дыстрыбуцыйныя ўласцівасці* і іншыя.

Некаторыя з гэтых паняццяў Д. Бутлер лічыць сінанімічнымі [Buttler 1976:8]. Аднак паміж названымі паняццямі заўважаюцца

істотныя адрозненні, звязаныя з адмысловым вырашэннем рознымі даследчыкамі адной і той жа праблемы — праблемы апісання сінтаксісу дзеяслоўнага прэдыката. Такая вялікая колькасць падыходаў — гэта хутчэй аргумент на карысць складанасці, комплекснасці прадмета даследавання.

1. Цэнтрабежныя патэнцыі дзеяслова

Цэнтрабежныя патэнцыі той ці іншай моўнай адзінкі звязаны са здольнасцю далучаць да сябе словы больш нізкага сінтаксічнага рангу (дапаўняцца імі) і дамінаваць над імі. На думку Б.А. Абрамава, дзеяслоў у асабовай форме валодае толькі *цэнтрабежнымі* патэнцыямі (“ад *цэнтра*”), у адрозненне ад іншых слоў, якім уласцівы як *цэнтрабежныя*, так і *цэнтраімклівыя* (“да *цэнтра*”) патэнцыі [Абрамов 1966: 35—36, 42]. Гэта вельмі добра бачна на прыкладзе прамапераходных дзеясловаў — дзеясловаў з абавязковай спалучальнасцю. Захоўваючы самастойнасць лексічнага значэння, яны губляюць сваю сінтаксічную самастойнасць і пазбаўляюцца здольнасці функцынаваць у структурах (мадэлях) свабоднага ўжывання, на што ўказвае немагчымасць структур тыпу (1) *Ён вывучае ...*; (2) *Jan odwiedził...*; (3) *Яна апісвае...*; (4) *Jan spotkał...*; (5) *На заводзе рамантуюць...* і пад.

2. Дзеяслоўная інтэнцыя

Блізкім да паняцця *цэнтрабежных патэнцый* дзеяслова (канцэпцыя Б.А. Абрамава) з’яўляецца паняцце **дзеяслоўнай інтэнцыі**, уведзенае ў навуковы ўжытак Э. Пауліні [Pauliny 1943]. Увогуле ж пытанні дзеяслоўнай інтэнцыі займаліся пераважна славацкія і чэшскія даследчыкі (Л. Штур, Й. Ружычка, Р. Мразек, Я. Оравец і інш.).

Першапачаткова пад інтэнцыяй Э. Пауліні разумеў “той факт, што дзеяслоў, як прэдыкат, патрабуе або не патрабуе выражэння агенса ці пацыенса свайго дзеяння” (цытата паводле [Оравец 1969: 177]). Ідэя “накіраванасці” дзеяслоўнага значэння на актантнае акружэнне прасочваецца і ў дэфініцыях паслядоўнікаў Э. Пауліні. Так, дзеяслоўная інтэнцыя вызначаецца або як “накіраванасць дзеяслоўнага зместу на пастаноўку пэўных вызначальнікаў” (месцаў, пазіцый, пашыральных — С.В.), г.зн. як пэўная патрэба ў яго папаўненні, пашырэнні [Мразек 1964: 51—52] або як “выражэнне адносінаў дзеяслоўнага дзеяння як да мэтавай, так і да зыходнай субстанцыі” [Оравец 1969: 177]. Паняцце дзеяслоўнай інтэнцыі мае семантычную аснову. Уласцівасці дзеяслова, што адлюстроўваюцца ў гэтым паняцці, абумоўлены самой анталогіяй: прыродай дынамічнай прыметы, сувяззю дынамічнай прыметы з прадметам, які выступае яе

ўтваральнікам, носьбітам, крыніцай (“агенс”), або з прадметам, на які яна накіравана (“пацыенс”) [Шутова 1969: 307].

У залежнасці ад сілы праяўлення інтэнцыі, якая можа вымярацца аб'ектыўна, дзеясловы падзяляюцца на дзве групы:

а) **безынтэнцыянальныя (ненакіраваныя, інтранслятыўныя)** – дзеясловы са слабай інтэнцыянальнасцю, якія вельмі часта ўжываюцца ў тэксе без іменных канкрэтызатараў, бо не маюць патрэбы ў адкрыцці і замяшчэнні актантаў пазіцый пры выражэнні свайго актуальнага значэння (дзеясловы тыпу *кашляць, спаць, кіпець (вада), цвісці (яблыня), красаваць (жыта)* і інш.);

б) **інтэнцыянальныя (накіраваныя, транслятыўныя)** — дзеясловы, якія патрабуюць канкрэтызацыі — наяўнасці іменных пашыральных для іх камунікацыйнай паўнаты (дзеясловы тыпу *вітаць, сустраць, прынесці, прыехаць, лячыць*; асабліва паказальныя тут прама-пераходныя дзеясловы) [Мразек 1964: 52].

Інтэнцыянальныя дзеясловы ў сваю чаргу падзяляюцца на дзве групы: а) “неабавязкова транслятыўныя” дзеясловы (дзеясловы з факультатыўнымі канкрэтызатарамі) і б) “абавязкова транслятыўныя” дзеясловы (дзеясловы, якія не могуць выступаць у тэксце аўтаномна) [Мразек 1964: 52—53]. Напрошваецца аналогія з *факультатывнай / аблігаторнай* валентнасцю.

У сувязі з тым, што “дзеянне аднекуль ідзе (ці ніадкуль не ідзе) і некуды накіроўваецца (ці нікуды не накіроўваецца)” [Pauliny 1943: 16, 18], інтэнцыя атрымлівае адпаведны напрамак, паводле якога магчымы падзел на інтэнцыю “справа” і інтэнцыю “злева”. Параўнаем з падыходам Б. Тошавіча, паводле якога “семантыка дзеяслова мае двухнапраўленую **экспансію** — левую і правую” [Тошович 1998: 36].

3. Дзеяслоўная экспансія

Пад “левай” экспансіяй маецца на ўвазе ўключэнне ў дзеяслоўную семантычную сферу актантаў, што знаходзяцца злева ад дзеяслова. Тыповым прыкладам “леваарыентаванага” канкрэтызатара дзеяслоўнай семантыкі з’яўляецца суб’ект дзеяння. Варта адзначыць, што леваактантная арыентацыя дзеяслоўнай семантыкі з’яўляецца факультатывнай для славянскіх моў, што, аднак, праяўляецца ў рознай ступені ў розных славянскіх мовах [Важнік 2002: 329—331]. “Правая” экспансія дзеяслоўнай семантыкі выяўляецца перш за ўсё праз указанне на аб’ект, на які пераходзіць дзеянне [Тошович 1998: 36—37].

Можна ўбачыць пэўнае падабенства ў інтэрпрэтацыі паняццяў *цэнтрабежных патэнцый дзеяслова, дзеяслоўнай інтэнцыі і дзеяслоўнай экспансіі* (усе яны маюць адзіную семантычную прыроду). Най-

больш істотнае адрозненне, аднак, выяўляецца ў тым, што ў розных аўтарскіх канцэпцыях па-рознаму вырашаецца праблема спосабу выражэння ў мове адпаведных сінтаксічных уласцівасцей дзеяслова. Так, напрыклад, Р. Мразек звязвае пытанне аб спосабах рэалізацыі інтэнцыі пераважна з паняццямі сінтаксічнай валентнасці і сінтаксічнай дыстрыбуцыі; А.Б. Абрамаў праявай цэнтрабежных патэнцый дзеяслова ў мове лічыць семантычную выбіральнасць і сінтаксічную валентнасць; Я. Оравец арыентуецца пераважна на семантычную сферу.

4. Суадносіны паняццяў *інтэнцыя* / *кіраванне* і *валентнасць* / *кіраванне*

Па словах Я. Ораўца, інтэнцыя “справа” традыцыйна звязваецца з паняццем **дзеяслоўнага кіравання** [Оравец 1969: 177, 182—183]. Гэта мае сваё вытлумачэнне. Інтэнцыя як лексіка-граматычная (сінтаксічная) катэгорыя дзеяслова ляжыць у аснове яго валентнасці, прадвызначае яе ў агульных рысах [Мразек 1964: 51]. Калі лічыць дзеяслоўнае кіраванне разнавіднасцю (сінтаксічнай) валентнасці, то варта прызнаць, што паняцце інтэнцыі ляжыць і ў аснове дзеяслоўнага кіравання.

Закранутая тут праблема суадносін кіравання і валентнасці з'яўляецца адной з найбольш дыскусійных у спецыяльнай літаратуры. У вырашэнні гэтай праблемы няма адзінства. Магчымымі з'яўляюцца як мінімум два дыяметральна супрацьлеглыя падыходы. Згодна з першым, дзеяслоўнае кіраванне трэба разглядаць як асобы аспект валентнасці. Галоўным аргументам на карысць такога падыходу з'яўляецца той факт, што кіруемыя дзеясловам імёны заўсёды валентна-звязаныя, аднак, заўважым, не ўсе валентна-звязаныя кампаненты з'яўляюцца кіруемымі. Згодна з другім, валентнасць і кіраванне — з'явы розных узроўняў, у выніку чаго нельга рабіць высновы аб іх абсалютнай тоеснасці. Валентнасць — з'ява семантыка-сінтаксічнага ўзроўню, кіраванне ж — марфалага-сінтаксічная з'ява, заснаваная на валентнасці [Хельбиг 1978: 226, 229].

5. Семантычная выбіральнасць

Актыўную пазіцыю дзеяслова ў сказе Б.А. Абрамаў характарызуе праз паняцце **семантычнай выбіральнасці**. Гэтую семантыка-сінтаксічную ўласцівасць дзеясловы набываюць у адносінах да імёнаў, з якімі спалучаюцца: “выяўленую ў семантычным дапасаванні здольнасць слова ў той ці іншай ступені строгасці рэгламентаваць семантычныя прыметы свайго акружэння можна назваць семантычнай

выбіральнасцю” [Абрамов 1969: 7]. Адзначым абумоўленасць і гэтай сінтаксічнай уласцівасці дзеяслова яго семантыкай, якая прадвызначае функцыянальныя характарыстыкі дзеяслоўнага акружэння, дазваляе выступаць у ім толькі імёнам, што належаць да адпаведных катэгарыяльна-семантычных класаў. Іншымі словамі, накладвае на акружэнне дзеяслова адпаведныя **спалучальнасныя абмежаванні**, якія адначасова з’яўляюцца лексіка-семантычнымі ўмовамі актуалізацыі, рэалізацыі дзеяслоўнага значэння. Па сутнасці, гэтыя абмежаванні (умовы) закладзены ў самім значэнні дзеяслова ў выглядзе субстанцыянальных сінтагматычных сем, і толькі ў выпадку адпаведнасці ім, супадзення з імі семантычных характарыстык дзеяслоўных партнёраў можа рэалізавацца ў тэксце актуальнае значэнне дзеяслова. Так, напрыклад, у суб’ектнай пазіцыі пры нямецкім дзеяслове *essen* (*‘есці’*) нарматыўным з’яўляецца ўжыванне антрапоніма. Аднак у аналагічнай пазіцыі пры дзеяслове *fressen* (*‘есці’* — пра жывёл), звычайным з’яўляецца фаунонім, а пры дзеяслове *weiden* (*пасвіцца*) — назва траваедных жывёл (параўн.: беларускія *есці* + антрапонім або фаунонім; *пасвіцца* + назва траваеднай жывёлы). Спалучэнне ж дзеясловаў *fressen* і *weiden* з антрапонімамі набывае спецыфічную стылістычную афарбоўку — “вульгарна” (нямецкія прыклады — Б.А. Абрамава [Абрамов 1969: 6]).

Ужыванне пры адпаведных дзеясловах імёнаў якіх-небудзь іншых катэгарыяльна-семантычных класаў успрымаецца носбітамі той ці іншай мовы (у дадзеным выпадку — нямецкай) або як ненарматыўнае, няправільнае, або як абумоўленае спецыяльным камунікацыйным заданнем. Такое наўмыснае парушэнне правілаў нарматыўнай спалучальнасці, семантычнага дапасавання будзе выступаць у якасці аднаго з прыёмаў стварэння мастацкай вобразнасці, а спалучэнні дзеясловаў з “чужымі” імёнамі будуць кваліфікавацца як пераносныя, утвораныя паводле другаснай мадэлі [Важнік 1998; 2001].

6. Канцэпцыя сінтагматычнага ўзаемадзеяння значэнняў (семантычнага дапасавання) У.Р. Гака

Параўнаем падыход Б.А. Абрамава з **канцэпцыяй сінтагматычнага ўзаемадзеяння значэнняў У.Р. Гака**. Паміж імі заўважаецца пэўнае падабенства, абумоўленае тым, што азначэнне “семантычнай выбіральнасці” даецца Б.А. Абрамавым на аснове паняцця “семантычнага дапасавання”. А гэта значыць, што ў дадзенай тэрміналагічнай пары паняцце “семантычнага дапасавання” з’яўляецца першасным, зыходным, а паняцце “семантычнай выбіральнасці” — другасным, вытворным. Паводле У.Р. Гака, асноўным законам спалучальнасці

слоў з'яўляецца іх семантычная сумяшчальнасць: у семантычна правільным спалучэнні ўсе кампаненты ўтрымліваюць агульныя “несупярэчлівыя” семы і не ўтрымліваюць “супярэчлівых” сем. Такія агульныя семантычныя элементы У.Р. Гак, услед за Б. Пацье і А. Грэймасам, называе *класемамі*, да ліку якіх звычайна адносяцца семантычныя катэгорыі тыпу *адушаўлёнасць, неадушаўлёнасць, персанальнасць, чалавек, жывёла, расліна, жанчына* і інш. [Гак 1972: 375; Гак 1981: 54].

Дыяпазон семантычнай выбіральнасці можа вагацца ў вельмі шырокіх межах у залежнасці ад семантыкі дзеясловаў: ад (1) самага нізкага ўзроўню абмежаванняў да (2) самага высокага ўзроўню абмежаванняў. (1) — тып слабай семантычнай выбіральнасці, характэрны дзеясловам тыпу *быць*, які, выражаючы ў мове значэнне экзистэнцыі, фактычна не накладвае абмежаванняў на сваё семантычнае акружэнне і таму можа спалучацца практычна з любым актантам, бо абазначае працэс у самым агульным, абстрактным, сэнсе. (2) — тып моцнай семантычнай выбіральнасці, суадносны з выпадкамі вузкай лексічнай спалучальнасці некаторых дзеясловаў, калі аб’ём іх акружэння “вымяраецца” адзінкавымі лексемамі: канкрэтным спісам такіх лексем (руск.: *обнажить* — *нож, кинжал, меч, клинок* і г.д.) або толькі адзінай магчымай лексмай (беларуск.: *скаліць* — *зубы*). Яўна неаднародную “зону” паміж тыпам (1) і тыпам (2) запаўняюць усе астатнія дзеясловы, якія пакуль што ўмоўна назавём дзеясловамі з “сярэднім” узроўнем абмежаванняў, семантычная выбіральнасць якіх апісваецца на ўзроўні семантычнага дапасавання (семантычнай валентнасці).

На думку Б.А. Абрамава, семантычная выбіральнасць з’яўляецца “другой складаючай” цэнтрабежных патэнцый дзеяслова. У якасці першай складаючай прызнаецца сінтаксічная валентнасць, якая “дыягнастуе” пэўную колькасць і якасць сінтаксічных адносін, а таксама марфалагічныя сродкі іх актуалізацыі” [Абрамов 1969: 7]. Паміж семантычнай выбіральнасцю і сінтаксічнай валентнасцю вучоны бачыць пэўны паралелізм, бо ў маўленні яны рэалізуюцца адначасова. Заўважым пры гэтым, што паняцце семантычнай выбіральнасці ў інтэрпрэтацыі Б.А. Абрамава адпавядае семантычнай (ці, больш дакладна, якасна-семантычнай) валентнасці (гл. мадэль валентнасці Г. Хэльбіга і В. Шэнкеля).

7. Селекцыя

У польскай лінгвістычнай традыцыі паняццю семантычнай выбіральнасці адпавядае паняцце **селекцыі**, якое, аднак, абазначае “выбіральнасць” дзеяслова не толькі ў семантыка-сінтаксічным, але і

ў фармальна-сінтаксічным плане: сінтаксічная здольнасць моўнай адзінкі спалучацца не з усімі, а толькі з некаторымі адзінкамі таго ж узроўню, абмежаванымі пэўнымі семантычнымі ці фармальнымі класамі, называецца селекцыяй [Karolak 1984: 53—68, 107—127; Karolak 1993: 475—478]. Паводле польскай лінгвістычнай традыцыі, **селекцыйныя ўласцівасці дзеясловаў** апісваюцца на двух узроўнях: 1) семантыка-сінтаксічным (*семантычныя селекцыйныя ўласцівасці*) і 2) фармальна-сінтаксічным (*фармальныя селекцыйныя ўласцівасці*). Такі падыход абумоўлены адным з асноўных метадалагічных прынцыпаў апісання моўных адзінак — прынцыпам бінарнай структуралізацыі моўных элементаў, што дазваляе найбольш адэкватна апісаць механізмы функцыянавання мовы, у сувязі з чым нават апісанне такой “кансерватыўнай” галіны, якой з’яўляецца граматыка, павінна мець семантыка-сінтаксічны характар [Gramatyka 1984: 6]. Пад семантычнымі селекцыйнымі ўласцівасцямі дзеяслоўных прэдыкатаў разумеюцца: 1а) колькасць імплікаваных праз дзеяслоў актантных пазіцый, іх аблігаторны / факультатыўны характар; 1б) семантычныя ўласцівасці актантаў, што займаюць гэтыя пазіцыі. Фармальныя селекцыйныя ўласцівасці дзеяслоўных прэдыкатаў: 2а) колькасць эксплікаваных актантных пазіцый, адкрытых праз той ці іншы прэдыкат; 2б) катэгарыяльна-граматычная якасць кампанентаў, што займаюць актантныя пазіцыі [Karolak 1984: 53, 107 і інш.; Saloni, Świdziński 1987: 9; Karolak 1993: 476—477; Grzegorzczkova 1998: 46].

8. Валентнасць

Як мы ўжо высветлілі, асноўным спосабам рэалізацыі інтэнцыйных / цэнтрабежных патэнцый дзеяслова ў мове з’яўляецца валентнасць. У самым агульным сэнсе здольнасць адной моўнай адзінкі (у нашым выпадку — дзеяслова) спалучацца з другой моўнай адзінкай (іменем) называецца **валентнасцю**. Хоць да сённяшняга часу няма адзінства ў інтэрпрэтацыі гэтага паняцця, звычайна розныя даследчыкі сыходзяцца ў наступным: валентнасць — гэта патэнцыяльная здольнасць дзеяслова адкрываць пры сабе пэўную колькасць вакантных, вольных месцаў (пазіцый), якія ў той ці іншай ступені абавязковасці падлягаюць запаўненню імёнамі, катэгарыяльныя прыметы якіх знаходзяцца ў адпаведнасці з катэгарыяльнымі прыметамі “месца” [Кацнельсон 1972: 47; Степанова 1973: 12; Buttler 1976: 147, 157; Васильев 1981: 36; Андерш 1987: 11, 29; ЛСГ РГЛ 1989: 85; ЛЭС 1990: 79; Karolak 1993: 580].

Валентнасць дзеяслова ёсць праяўленне яго семантыкі. Пад гэтым палажэннем маюцца на ўвазе патэнцыі, закладзеныя ў самім значэнні

дзеяслова і ў той ці іншай ступені абавязковасці рэалізуемыя ў сказе [Филичева 1967: 121; Кацнельсон 1972: 47; Buttler 1976: 12; Левицкий 1995: 92]. Больш за тое, валентнасць маюць словы, якім уласціва рэляцыйнае (адноснае, адкрытае, абстрактнае) значэнне, якое патрабуе абавязковага ўдакладнення, канкрэтызацыі праз іменнае акружэнне. (Іменныя) партнёры дзеяслова характарызуюцца *пасіўнай (цэнтраімклівай)* валентнасцю. Дзеяслоў жа, у адрозненне ад сваіх пашыральныхнаў, валодае *актыўнай (цэнтрабежнай)* валентнасцю і таму з'яўляецца галоўным носьбітам валентнасці ў сказе [Хельбиг 1978: 170—171; Гак 1981: 50]. Менавіта па гэтай прычыне дзеясловы выконваюць часцей за ўсё функцыю канструктыўнага ядра сказа: “словы, што ўваходзяць у склад сказа, звязвае ў адно цэлае толькі дзеяслоў – у наяўнай ці нулявой форме” [Ломтев 1979: 57]. Той факт, што дзеяслоў звязвае, злучае астатнія кампаненты сказа на ўсіх яго ўзроўнях у адно цэлае, дазваляе ў сваю чаргу растлумачыць асобую сінтаксічную ролю дзеяслова, яго сказаўтваральныя патэнцыі.

Рэалізуючы ў мове сваю актыўную валентнасць, дзеяслоў утварае “мінімальную” канструкцыю, якая пры пэўных камунікацыйных умовах становіцца сказам. Можна меркаваць, што сказ, такім чынам, утвараецца дзякуючы ўзаемадзеянню *цэнтрабежнай* валентнасці дзеяслова, якая выяўляецца ў здольнасці дзеяслова адкрываць месцы для залежных слоў, і *цэнтраімклівай* валентнасці залежных слоў, пад якой разумеецца здольнасць дзеяслоўных канкрэтызатараў далучацца да дзеяслова, запаўняць адкрытыя пазіцыі (параўн. [Хельбиг 1978: 171]).

Агульная тэорыя валентнасці канчаткова аформілася як цэльнае вучэнне ў 50-х гг. у рэчышчы *граматыкі залежнасцей* Л. Тэньера. Як вядома, здольнасць дзеяслова прыцягваць да сябе і ўтрымліваць пэўную колькасць актантаў Л. Тэньер назваў валентнасцю па аналогіі з вядомай уласцівасцю атама ў хіміі (параўн. з кваліфікацыяй К. Бюлерам сінтаксічных склонаў як “спадарожнікаў” дзеяслова [Бюлер 2000: 223]). Падкрэслім, што такую характарыстыку, паводле вучонага, могуць мець толькі дзеясловы. Яны класіфікаваліся ім толькі ў залежнасці ад колькасці актантаў, што сёння адпавядае разуменню валентнасці ў вузкім сэнсе. Тым не менш некаторыя пытанні агульнай тэорыі валентнасці Л. Тэньер пакінуў нявырашанымі. Такімі “болевымі кропкамі” валентнасці з'яўляюцца: праблема кваліфікацыі валентнасці як катэгорыі плана выражэння і / або плана зместу; праблема размежавання актантаў і сірканстантаў; праблема розных узроўняў валентнасці і ўзаемаадносін паміж імі (валентнасць у вузкім і шырокім разуменні); валентнасць дзеяслова / валентнасць

іншых часцін мовы; праблема суадносін валентнасці і дзеяслоўнага кіравання; праблема апісання мадэлей валентнасці; праблема апісання валентнасці ў валентнасных слоўніках і многія іншыя [Степанова 1973: 16; Хельбиг 1978: 144—146; Buttler 1976: 8—30; Karolak 1993: 580—581]. Прычым некаторыя з іх, напрыклад праблема аблігаторнасці / факультатыўнасці актантаў, не вырашаны да сённяшняга часу і актыўна дыскутуюцца.

Праблема ўзроўневай кваліфікацыі валентнасці з'яўляецца адной з найбольш актуальных. Працы Л. Тэньера і яго паслядоўнікаў не дазваляюць дакладна вызначыць, да якога моўнага ўзроўню аднесці паняцце валентнасці — да катэгорый *паверхневага сінтаксісу* і / або катэгорый *глыбіннага сінтаксісу*? Сам Л. Тэньер звязваў валентнасць пераважна з апісаннем граматыка-сінтаксічных адносін. Актанты ён размяжоўваў у асноўным на падставе фармальных прымет: першы актонт — дзейнік, другі — прамое дапаўненне, трэці — ускоснае дапаўненне. Семантычны прынцып у *сінтаксісе залежнасцей* праводзіўся непаслядоўна. Таму доўгі час паняцце валентнасці звязвалася толькі з фармальна-сінтаксічным узроўнем, а лексіка-семантычныя адносіны ўвогуле не прымаліся ў разлік. Заўважым пры гэтым, што з'ява канатацыі апісвалася К. Бюлерам таксама ў марфалага-сін-таксічным плане. Аднак паступова пачала выяўляцца альтэрнатыва ўласна сінтаксічнаму вырашэнню праблемы валентнасці: у праблемнае поле валентнасці сталі ўключацца і ўласна семантычныя з'явы накшталт *семантычнага дапасавання* Э. Лэйзі / У.Р. Гака ці *семантычнай выбіральнасці* Б.А. Абрамава. Гэта прывяло да таго, што к сярэдзіне 60-х гг. канчаткова аформіліся два падыходы да інтэрпрэтацыі валентнасці: (1) як з'явы “паверхневой” і (2) як з'явы семантычнай, паняццйна-універсальнай. На думку Д. Бутлер, існаванне такіх двух падыходаў у еўрапейскай лінгвістыцы абумоўлена, з аднаго боку, уплывам тэорыі *канатацыі* К. Бюлера, фармальнай па сваёй сутнасці, з другога – канцэпцыі *сэнсавых палёў* Г. Порцыга [Buttler 1976: 9—10]. У выніку дыскусій 60—70-х гг. вызначылася неабходнасць у дыферэнцыраваным падыходзе да з'явы валентнасці — у вылучэнні розных узроўняў валентнасці, якія суадносіліся б з рознымі ўзроўнямі мовы, што ў сваю чаргу дазволіла б апісаць семантыку дзеяслова шматаспектна. Сучасны стан распрацаванасці праблемы дазваляе разглядаць валентнасць як комплексную з'яву [Хельбиг 1978: 138, 159]. Больш падрабязны агляд гісторыі распрацоўкі тэорыі валентнасці ў еўрапейскай лінгвістыцы гл. у працах Н. Філічавай [Филичева 1967], М.Д. Сцяпанавай

[Степанова 1973], Д. Бутлер [Buttler 1976: 8—30], Г. Хэльбіга [Хельбиг 1978: 140—152] і інших.

Прыкладам комплекснага падыходу да апісання валентнасці можна лічыць трохступенчатую мадэль валентнасці Г. Хэльбіга і В. Шэнкеля, прадстаўленую ў “Слоўніку валентнасці і дыстрыбуцыі нямецкіх дзеясловаў” [Helbig, Schenkel 1969]. Нямецкія вучоныя адрозніваюць у Слоўніку наступныя віды валентнасці:

1) колькасную валентнасць: на першай ступені для кожнага дзеяслова вызначаецца пэўная колькасць аблігаторных / факультатыўных (у дужках) актантаў – (сінтаксічная) валентнасць у вузкім сэнсе. Напрыклад:

*I. danken*_{1(2, 3)} (‘dank abstaten’); *achten*₂ (‘aufpassen’); *üben*₁₍₂₎ (‘proben, trainieren’) і пад.;

2) якасна-сінтаксічную валентнасць: на другой ступені прымаюцца ў разлік марфалага-сінтаксічныя характарыстыкі дзеяслоўнага акружэння: вызначаецца, да якога катэгарыяльна-сінтаксічнага класа (часціны мовы ў адпаведнай флексійнай форме) адносіцца той ці іншы актанта. У іншых мадэлях сінтаксічнай валентнасці ўказваецца таксама, да якога члена сказа адносіцца сінтаксічны партнёр дзеяслова. Напрыклад: колькасна вызначаная на першай ступені валентнасць (і адпаведна — дыстрыбуцыя) дзеяслова *danken*_{1(2, 3)}, г.зн. адзін актанта аблігаторны і два факультатыўныя, на другой ступені апісваецца ў Слоўніку наступным чынам:

II. danken — *Sn*, (*Sd*), (*pS* / *NS daß*), дзе *Sn* — назоўнік у намінатыве, *Sd* — назоўнік у датыве, *pS* — назоўнік з прыназоўнікам, *NS* — даданая частка са злучнікам *daß*.

Сінтаксічныя абмежаванні на спалучальнасць дзеясловаў з імёнамі адпаведных катэгарыяльна-сінтаксічных класаў, або сінтаксічныя акружэнні, у якіх выступае дзеяслоў, Г. Хэльбіг называе правіламі “дакладнай субкатэгарызацыі” (параўн. [Хомский 1972: 89—90]);

3) якасна-семантычную валентнасць: на трэцяй ступені дзеясловы вызначаюцца шляхам укавання катэгарыяльна-семантычных характарыстык іх акружэння праз такія паняцці, як *Hum* [= чалавек], ± *Anim* (±адушаўлёнасць), *Abstr* (=абстрактнасць) і іншыя. Удакладненні на гэтым узроўні тычацца семантычнай дыстрыбуцыі дзеясловаў. Напрыклад:

- III. Sn* — 1. **Hum** (*Der Jubilar dankt*);
2. **Abstr** (als **Hum**) (*Der Betrieb dankt dem Ministerium*);
Sd — 1. **Hum** (*Der Lehrer dankt dem Schüler*);
2. **Abstr** (als **Hum**) (*Der Betrieb dankt dem Ministerium*);

p = *für*

pSa — 1. $\pm$ **Anim** (*Er dankt für den Helfen, für die Pferde, für das Buch*);

2. **Abstr** (*Er dankt ihm für den Gruß*);

NS — **Act** (*Wir danken dir [dafür], daß du gekommen bist*) [Helbig, Schenkel 1969: 75, 132].

Семантычныя абмежаванні на спалучальнасць, або семантычныя акружэнні, прынята называць правіламі “выбіральнасці” (параўн. з “правіламі селекцыі” Н. Хомскага [Хомский 1972: 89—90], а таксама з “семантычнай выбіральнасцю” Б.А. Абрамава).

Правілы семантычнай “выбіральнасці”, якія падаюцца Г. Хэльбігам і В. Шэнкелем на трэцяй ступені аналізу, выходзяць за межы таго, што традыцыйна разглядалася ў сінтаксісе і ўвогуле ў граматыцы. Якасна-семантычная валентнасць звязана з адлюстраваннем лексіка-семантычных адносін паміж словамі ў сказе, адносін семантычнай сумяшчальнасці дзеяслова і яго іменных партнёраў, што запаўняюць аддзяслёўныя пазіцыі. Безумоўна, гэта аргумент на карысць уключэння фактаў семантычнай “выбіральнасці” ў сферу валентнасці, што і было зроблена Г. Хэльбігам і В. Шэнкелем упершыню ў лексікаграфічнай практыцы. Аднак гэта не азначае, што да (і п а с л я) “Слоўніка валентнасці і дыстрыбуцыі нямецкіх дзеясловаў” праблемы “семантычнай выбіральнасці”, “складання сэнсаў” (Л.У. Шчэрба, В.У. Вінаградаў) не разглядаліся ў спецыяльнай літаратуры. Маюцца на ўвазе: канцэпцыя *сэнсавых палёў* Г. Порцыга, вучэнне аб *граматычным плеаназме* Ш. Балі, канцэпцыя *складання значэнняў* Х. Осгуда, канцэпцыя *абавязковай паўтаральнасці значэнняў* М. Мастэрмана, вучэнне аб *семантычным сінтэзе* І.А. Мельчука і А.К. Жалкоўскага, апісанне *сінтагматычных сувязей слоў на базе лексічнай семантыкі* (канцэпцыя А.А. Уфімцавай), вучэнне аб *класах* Б. Пацье / А. Грэймаса, канцэпцыя *семантычнага дапасавання (сінтагматычнага ўзаемадзеяння значэнняў)* Э. Лэйзі / У.Р. Гака, *семантычны аналіз* Дж. Катца, Й. Фодара, П. Постала, “*новая семантычная тэорыя*” У. Вайнрэйха, паняцце *семантычнай выбіральнасці* А.Б. Абрамава і іншыя падыходы [Апресян 1972: 439—440; Гак 1972: 368—375]. Заслуга нямецкіх вучоных у іншым. Яны па сутнасці аб’ядналі ў адно цэлае тры вядомыя ў лінгвістыцы мадэлі валентнасці:

(1) **мадэль колькаснай валентнасці**, якая дае ўяўленне аб колькасці актантаў, суадносных з удзельнікамі той ці іншай сітуацыі. Калі разглядаць гэтую мадэль з пункту гледжання логікі прэдыкатаў, то можна заўважыць, што фактычна ў ёй прыводзяцца дадзеныя аб колькасці аргументаў лагічнага прэдыката: *R* (*x*, *y*, *z*): *danken* (*x*, *y*, *z*). У

сувязі з гэтым адпаведная мадэль называецца таксама “лагічнай”;

(2) **мадэль сінтаксічнай валентнасці**, паводле якой вызначаецца марфалага-сінтаксічны тып дзеяслоўнага акружэння;

(3) **мадэль семантычнай валентнасці**, якая дазваляе вызначыць катэгарыяльна-семантычны тып дзеяслоўнага акружэння.

Як заўважыў Г. Хэльбіг, першыя дзве мадэлі не могуць у поўным аб’ёме раскрыць значэнне дзеяслова і яго пашыральнікаў [Хельбиг 1978: 164], не могуць адэкватна растлумачыць механізму спалучальнасці дзеяслова з імёнамі. Гэты прабел закрывае трэцяя мадэль, рэлевантная для кампенсацыі недахопаў першых дзвюх. Яна больш важная, чым папярэднія дзве, менавіта ў плане вытлумачэння спалучальнасці дзеяслова, бо для большасці дзеясловаў магчымы не любыя *Sn* ці *Sa*, а толькі семантычна адпаведныя *Sn* ці *Sa*. Уласна сінтаксічных абмежаванняў на спалучальнасць не дастаткова, каб сказ быў аб’ектыўна верагодным і семантычна правільным і паўназначным, аб чым пераканаўча сведчыць вопыт сінтаксічнага мадэлявання Н. Хомскага (*Colourses green ideas sleep furiously*), У. Чэйфа (*The chain laughed; The house ate a banana*), Л.У. Шчэрбы (“глокая куздра”), Ю.Д. Абрэсяна (*Квадрат выпил гипотенузу*), Б.А. Плотнікава (*Басаны крумп дыбна лабануў спіжса і бруздзіць сюсяненькага спіжонка*) і іншых.

Кожная з разгледжаных мадэлей дае адмысловую інфармацыю аб валентнасці (і дыстрыбуцыі) дзеяслова, а значыць, і аб яго семантыцы. Таму ніводная з іх не можа быць апушчана ці заменена другой. Для *комплекснага* апісання семантыкі дзеяслова ўсе тры мадэлі павінны прымяняцца разам, што даказалі Г. Хэльбіг і В. Шэнкель на прыкладзе сваёй комплекснай трохступенчатай мадэлі.

Такім чынам, каб апісаць валентнасць дзеяслоўнага слова, трэба вызначыць: 1) колькасць адкрытых пазіцый + ступень абавязковасці іх запаўнення пры рэалізацыі актуальнага значэння дзеяслова; 2) катэгарыяльна-семантычныя ўласцівасці дзеяслоўнага акружэння; 3) марфалага-сінтаксічныя ўласцівасці дзеяслоўнага акружэння.

Прэдыкатны характар дзеяслоўных слоў, а таксама сітуацыйна-адлюстравальная прырода іх семантыкі і сказаўтваральныя патэнцыі з’яўляюцца добрай падставай для логіка-семантычнай інтэрпрэтацыі валентнасці дзеяслова, г.зн. для вылучэння і **мадэлі логіка-семантычнай валентнасці** [Хельбиг 1978: 159—168]; параўн.: [Кацнельсон 1972: 47].

Логіка-семантычная валентнасць мае пазамоўны характар, яна арыентавана на адлюстраванне адносін паміж з’явамі аб’ектыўнай

рэчаіснасці, у сувязі з чым часцей за ўсё разглядаецца ў спецыяльнай літаратуры з пункту гледжання логікі адносін (логікі прэдыкатаў): асноўная ўвага звяртаецца пры гэтым на адносіны паміж логіка-семантычнымі прэдыкатамі і іх актантамі. У мадэлі логіка-семантычнай валентнасці дадзеныя аб колькасці актантаў таго ці іншага прэдыката аб'ядноўваюцца з дэнататыўнымі характарыстыкамі гэтых актантаў, для апісання якіх у такім ракурсе найбольш прыдатнымі з'яўляюцца глыбінныя склоны (напрыклад, у інтэрпрэтацыі Ч. Філмара).

Апошнія некалькі дзесяцігоддзяў у лінгвістыцы назіраецца дастаткова ўстойлівая тэндэнцыя звязваць факт утварэння глыбіннай, прэдыкатна-актантнай, структуры сказа з валентнасцю дзеяслоўных прэдыкатаў. У сувязі з гэтым наборы мадэлей сказаў у той ці іншай мове вылучаюцца на аснове логіка-семантычнай, семантычнай або сінтаксічнай валентнасці дзеяслова. Гл., напрыклад, апісанне такіх “набораў” у працах В.І. Маскальскай [Москальская 1981: 61—83], Г. Хэльбіга [Хельбиг 1978: 168—170], К. Паляньскага [Polański 1966; Słownik 1980—1992], С. Кароляка [Karolak 1984: 138—207], І.Ф. Андэрша [Андерш 1987 а: 40—130], Р. Гжэгарчыковай [Grzegorzczukowa 1998: 55—58], В.В. Багданава [Богданов 1977: 57—58], У.Р. Гака [Гак 1981: 72—74] і іншых. Вядомы шматлікія спробы сінтаксічнага мадэлявання як на семантычнай, так і фармальнай аснове. Некаторыя з іх дастаткова поўна прадстаўлены ў працы В.І. Маскальскай [Москальская 1981: 35—41]. З прапанаванага В.І. Маскальскай агляду відаць, што нельга праводзіць семантычнае мадэляванне, нельга апісваць семантыку мадэлей сказа на ўзроўні паверхневых структур і незалежна ад лексікі, як гэта мела месца ва ўсіх названых даследчыцай выпадках. Неабходна зыходзіць з рэалізуемых у дзеясловах і іх актантах (у якасці семантычных склонаў) значэнняў, якія адлюстроўваюць адносіны ў пазамоўным свеце і знаходзяць сваё выражэнне ў глыбінным сінтаксісе – у логіка-семантычнай валентнасці (параўн.: [Москальская 1973: 34; 1981: 38]).

Носьбітам актыўнай (цэнтрабежнай) валентнасці ў сказе з'яўляецца дзеяслоў. Таму зразумела, чаму мадэль сказа „будуецца” на аснове ўліку менавіта дзеяслоўных сінтагматычных уласцівасцей, якія І.Ф. Андэрш называе *валентнасна-інтэнцыйнымі*, а, напрыклад, Р. Гжэгарчыкова — *семантыка-сінтаксічнымі (канатацыйнымі)* [Андерш 1987: 7, 29; Grzegorzczukowa 1998: 48—49]. Пад гэтымі ўласцівасцямі фактычна разумеецца тое ж, што традыцыйна маецца на ўвазе пад дзеяслоўнай валентнасцю: здольнасць дзеяслова адкрываць пэўную колькасць функцыянальных пазіцый для запаўнення іх ад-

паведнымі актантамі на семантыка-сінтаксічным (*інтэнцыя* — у разуменні І.Ф. Андэрша) і на фармальна-сінтаксічным (*валентнасць* — у разуменні І.Ф. Андэрша) узроўнях.

9. Канатацыя

Здольнасць слова адпаведнага класа слоў мець у сваім акружэнні адну ці некалькі адкрытых пазіцый, якія павінны быць запоўненыя словамі другіх адпаведных класаў, была вядома еўрапейскай лінгвістыцы і да выхаду “Асноў структурнага сінтаксісу” Л. Тэньера [Tesnière 1959]. Гэтую ідэю выказаў у свой час К. Бюлер у працы “Sprachtheorie” [Bühler 1934: 173].

Тэорыя **канатацыі** К. Бюлера (а менавіта так ён назваў уласцівасць слова адкрываць у тэксце “пустыя” месцы для іншых слоў) атрымала далейшае сістэматычнае развіццё ў еўрапейскім мовазнаўстве. Перш за ўсё маюцца на ўвазе працы Л. Тэньера і яго паслядоўнікаў, а таксама працы прадстаўнікоў польскага мовазнаўства, у рэчышчы якога паняцце і тэрмін *канатацыя* актыўна выкарыстоўваюцца па сённяшні дзень [Milewski 1965: 97; Gołąb, Heinz, Polański 1968: 296; Gołąb 1967: 3—8; Buttler 1976: 8—11; Saloni, Świdziński 1985: 209—244; Konotacja 1988; Polański 1992: 165—166; Karolak 1993: 282—283; Grzegorzczkova 1998: 46—58 і інш.].

Якім жа чынам суадносяцца паняцце валентнасці і паняцце канатацыі ў сучаснай лінгвістыцы? Нельга абмінуць гэтага пытання, бо ў сучаснай паланістыцы паняцце і тэрмін **канатацыя** яўна дамінуюць у апісаннях сінтаксічных патэнцый дзеяслова. Наколькі важным з’яўляецца паняцце канатацыі для польскага мовазнаўства, можна меркаваць хаця б па адным выказванні Р. Гжэгарчыковай: “Традыцыйны *клеменсавічаўскі* падыход патрабуе перагляду ў святле новых тэорый мовы, якія развіліся ў другой палове XX ст. Асабліва выразным недахопам традыцыйнага апісання з’яўляецца, на маю думку, поўнае абыходжанне ўвагай з’явы канатацыі, г.зн. семантыка-сінтаксічных уласцівасцей дзеяслова, якія прадвызначаюць сінтаксічную форму выказвання” [Grzegorzczkova 1998: 5, а таксама 48—49].

Паняцце канатацыі выкарыстоўваецца прадстаўнікамі розных мовазнаўчых школ, якія прытрымліваюцца дыяметральна супрацьлеглых поглядаў. У сучаснай сінтаксічнай тэорыі тэрмін *канатацыя* мае як мінімум два разуменні. Першае з іх працягвае *бюлераўскую* — марфалага-сінтаксічную — традыцыю: канатацыя — гэта здольнасць адзінак адных катэгарыяльных класаў адкрываць у тэксце месцы для адзінак другіх катэгарыяльных класаў [Бюлер 2000: 158, 207—208, 219, 222—223, 225, 276—277]. Так, напрыклад, ужыванне ў тэксце

приметніка вымагае з’яўлення назоўніка (*duży — dom*), прыслоўе адкрывае месца для дзеяслова (*dobrze — śpiewać*), приметніка (*wyjątkowo — piękny*) або іншага прыслоўя (*bardzo — młodo*), але не можа патрабаваць, каб канатаванае слова (у нашым выпадку — дзеяслоў ці приметнік) ужываліся ў адпаведнай флексійнай форме, як, напрыклад, назоўнік пры кіраванні: *dobrze pracuje, dobrze pracowaleś, dobrze pracujesz* і пад.; не можа прыслоўе канатаваць і назоўнік, бо ў выніку такога спалучэння (*прыслоўе + назоўнік) будуць парушаныя даволі жорсткія канатацыйныя патрабаванні (**dobrze śpiewak, *bardzo dziewczyna* і пад.). Такая катэгарыяльная “выбіральнасць” слоў на ўзроўні часцін мовы знаходзіцца ў сферы т.зв. **катэгарыяльна-семантычнай канатацыі**. Калі ж слова “выбірае” тую, а не іншую (флексійную) форму слова (напрыклад, *schlebiać komu*, а не *kogo* ці *kim*), то паміж імі ўзнікае больш цесная сувязь, абумоўленая **фармальна-граматычнай канатацыяй**. Як бачым, катэгарыяльна-семантычная і фармальна-граматычная разнавіднасці тэкставай, як яе называе Р. Гжэгарчыкова, канатацыі вельмі блізкія да паняцця сінтаксічнай валентнасці. У спецыяльнай літаратуры апісваецца і адваротная фармальная канатацыйная сувязь: ужыванне ў тэксце якой-небудзь граматычна залежнай формы назоўніка (напрыклад, *córke*) з’яўляецца сігналам выступлення пры ёй граматычна пануючага слова (*kochać, rodzić, widzieć* і пад.). Такая разнавіднасць фармальнай канатацыі з’яўляецца па сутнасці кіраваннем наадварот [Gołąb, Heinz, Polański 1968: 296; Gołąb 1967: 3—8; Buttler 1976: 11; Konotacja 1988: 35, 113; Karolak 1993: 282—283; Grzegorzczkova 1998: 51—53].

Другі падыход выходзіць за межы традыцыйнага, *бюлераўскага*, разумення канатацыі. Пад канатацыяй разумеюцца семантыка-сінтаксічныя ўласцівасці дзеяслова, патрабаванні выступлення пры ім залежных слоў, якія дапаўняюць, канкрэтызуюць яго рэляцыйнае значэнне, кампенсуюць яго камунікацыйную недастатковасць. Здавалася б, такое агульнае вызначэнне канатацыі, прапанаванае Р. Гжэгарчы-ковай [Grzegorzczkova 1998: 51], вельмі добра падыходзіць і да вызначэння валентнасці. Пры пэўным разуменні гэтыя два паняцці тычацца адной і той жа з’явы. Аднак вось тут якраз і пачынаюць заўважацца асноўныя моманты адрознення паміж валентнасцю і канатацыяй у інтэрпрэтацыі польскіх даследчыкаў. Аказваецца, для размежавання гэтых паняццяў трэба вельмі добра ўсведамляць: 1) адрозненні паміж уласна семантычнымі патрабаваннямі дзеяслова і яго сінтаксічнымі патрабаваннямі; 2) адрозненні паміж сінтаксічна аблігаторнымі і сінтаксічна

факультатыўнымі патрабаваннямі дзеяслова.

Так, напрыклад, дзеяслоў *kupić* адкрывае месцы для пяці актантаў: *агэнс продажу, пакупнік, аб'ект продажу, сродкі плацяжы, цана*. З гэтых пяці актантаў, наяўных у плане семантычных патрабаванняў дзеяслова, толькі два (*агэнс і аб'ект*) з'яўляюцца сінтаксічна аблігаторнымі: *Tomasz kupił rower*. Менавіта гэтыя два актанта могуць лічыцца канатаванымі. Такім чынам, канатаванымі з'яўляюцца толькі тыя актанта, што ўваходзяць у разрад сінтаксічных аблігаторных патрабаванняў таго ці іншага дзеяслова.

Як жа растлумачыць „адмоўны” адказ („мінус” тры актанта), атрыманы ў папярэднім прыкладзе? Каб растлумачыць з'яву канатацыі, мэтазгодна, відаць, зыходзіць з паняцця *мінімальны сказ* (*zdanie minimalne, minimalna jednostka komunikacyjna, minimal context-free message*), бо „вызначэнне мінімальнага сказа з'яўляецца эквівалентным, раўнацэнным вызначэнню канатацыі (валентнасці) дзеясловаў, г.зн. вызначэнню іх сінтаксічных патрабаванняў” [Grzegorzczkova 1998: 50—51, а таксама Goląb: 1967: 11; Karolak 1974: 147—148]. Як паказвае вопыт польскіх лінгвістаў, маюць сілу і адваротныя адносіны: канатацыя дзеяслова — мінімальны сказ. “Мінімальны сказ” — гэта той канструктыўны “мінімум, які застаецца пасля апушчэння ў развітым сказе ўсіх факультатыўных кампанентаў. Відавочна, “мінімальны сказ” будзе супадаць з той канструкцыяй, якую ўтварае пэўны дзеяслоў, рэалізуючы свае аблігаторныя валентнасці. Іншымі словамі, гэта — канструкцыя, у якой ужо не можа быць апушчаны ніводзін кампанент без парушэння камунікацыйнай паўнаты (паўназначнасці) выказвання, бо ўсе яны неабходныя для рэалізацыі актуальнага значэння дзеяслова. Важна таксама падкрэсліць, што менавіта канатацыйныя абмежаванні дзеяслова, якія ён накладвае на сваё акружэнне, з'яўляюцца адначасова і ўмовамі сэнсавай паўнаты і структурнай неэліптычнасці сказа. Менавіта таму яны называюцца семантыка-сінтаксічнымі.

Так, напрыклад, “мінімальны сказ”, які апісвае сітуацыю “Наведванне”, будзе ўтрымліваць усяго два кампаненты, бо гэтага вымагае значэнне дзеяслова *odwiedzić*: *Jan odwiedził brata*. Усе астатнія магчымыя кампаненты, якія абазначаюць разнастайныя акалічнасці дзеяння і таму сінтаксічна маюць факультатыўны характар (*wczoraj, w szpitalu, niespodziewanie, na prośbę ojca* ітп.), не належаць да “мінімуму” сказа, а значыць, і не могуць лічыцца канатаванымі. Такім чынам, рэалізуючы свае канатацыйныя патэнцыі, дзеяслоў утварае канструкцыю, суадноснаю з “мінімальным сказам”.

Калі абазначым паасобныя пазіцыі гэтай канструкцыі абстрактнымі метамоўнымі сімваламі (*Jan odwiedził brata / ktoś — odwiedził — kogoś/* $N_{\text{nom}} — V_f — N_{\text{acc}}$), то па сутнасці атрымаем схему сказа, утвораную на аснове семантыка-сінтаксічных (канатацыйных) уласцівасцей дзеяслова *odwiedzić*.

Найбольш прадуктыўным спосабам мадэлявання, аднак, з'яўляецца вызначэнне схем сказаў на аснове пэўных дзеяслоўных канатацыйных тыпаў, а не канатацыі аднаго дзеяслова. Канатацыйныя тыпы дзеясловаў, пад якімі маюцца на ўвазе класы нульмесных, аднамесных, двухмесных, трохмесных і г.д. дзеясловаў, падзеленых так у залежнасці ад колькасці канатаваных пазіцый, складаюць галоўную перадумову для вылучэння набору сінтаксічных схем сказаў, характэрнага той ці іншай мове. Так, напрыклад, Р. Гжэгарчыкова вылучае ў сучаснай польскай мове дваццаць шэсць тыпаў схем сказаў. Факт абумоўленасці мінімальнай структуры сказа (=схемы сказа) канатацыйнымі ўласцівасцямі дзеясловаў дазваляе лінгвістам разглядаць дзеяслоўную канатацыю ў якасці асноўнага сказаўтваральнага сродка.

З усяго відаць, што паняцці *валентнасць* і *канатацыя* суадносяцца ў сучаснай паланістыцы такім жа чынам, як, напрыклад, *семантычнае кіраванне* ('наяўнасць у слова патэнцыяльных семантычных валентнасцей') і *сінтаксічнае кіраванне* ('магчымасці іх рэалізацыі ў тэксце') [Апрэсян 1973: 320]. Адсюль валентнасць дзеяслова — гэта яго патэнцыяльныя семантычныя патрабаванні, якія маюць логіка-семантычную прыроду; канатацыя дзеяслова — гэта семантыка-сінтаксічныя патрабаванні дзеяслова, звязаныя з рэалізацыяй яго аблігаторных валентнасцей, у выніку чаго ўтвараецца семантычна паўназначная і сінтаксічна неэліптычная канструкцыя — "мінімальны сказ". Пры такім падыходзе дзеяслоў *kupić*, які з'яўляецца глыбінна пяцімесным, мае пяціактантную валентнасць, але — двухактантную канатацыю (параўн. [Grzegorzczukowa 1998: 53]).

10. Дыстрыбуцыя

У спецыяльнай літаратуры існуе трывалая традыцыя разглядаць паняцце дыстрыбуцыі ў якасці фармальнай катэгорыі. Пад дыстрыбуцыяй звычайна разумеецца фармальна-граматычнае акружэнне моўных адзінак (працы Г. Хэльбіга, Р. Мразека, Ю.Д. Апраэсяна, Ю.С. Сцяпанавы і інш.). Трэба, аднак, удакладніць паняцці дыстрыбуцыі і дыстрыбуцыйных уласцівасцей у дачыненні да дзеяслоўнага прэдыката, што абумоўлена яго статусам у структуры простага сказа.

Апісанне дыстрыбуцыйных уласцівасцей дзеяслова павінна мець

комплексны характар. Яго мэтазгодна праводзіць у семантычным і фармальным аспектах: 1) з улікам логіка-семантычных і катэгарыяльна-семантычных дыстрыбуцыйных абмежаванняў актантных пазіцый; 2) з улікам спосабаў эксплікацыі актантаў, а таксама характару і дыяпазону “лексічных уваходжаньняў” у эксплікаваныя пазіцыі.

Той факт, што дзеяслоўны прэдыкат накладвае спалучальнасныя абмежаванні на сваё акружэнне, а значыць, дазваляе ўжывацца ў ім толькі словам адпаведных *функцыянальных* (семантычных і фармальных) класаў, робіць магчымым вылучэнне наступных тыпаў дыстрыбуцыйных абмежаванняў: **1) логіка-семантычных дыстрыбуцыйных абмежаванняў**, абумоўленых прапазіцыйнай якасцю таго ці іншага актанта; **2) катэгарыяльна-семантычных дыстрыбуцыйных абмежаванняў**, абумоўленых дзеяннем у мове закона семантычнага дапасавання і вызначаемых прыналежнасцю таго ці іншага актанта ў сінтаксічным акружэнні дзеяслова да пэўнага катэгарыяльна-семантычнага класа (напрыклад, да класа *адушаўлёных, абстрактных, персанальных* і г.д. імёнаў); **3) фармальных дыстрыбуцыйных абмежаванняў**, абумоўленых прыналежнасцю таго ці іншага актанта да пэўнага фармальна-граматычнага класа (N_{nom} ; N_{acc} і г.д.); **4) лексічных дыстрыбуцыйных абмежаванняў**, абумоўленых выбіральнасцю лексем згодна з законам *семантычнага дапасавання* і вызначаемых індывідуальнай (а не абагульненай) характарыстыкай слова — яго лексічным значэннем.

Кожны дыстрыбуцыйны ўзровень суадносіцца з адпаведным узроўнем валентнасці (гл. інтэрпрэтацыю паняццяў *лагічная, семантычная і сінтаксічная валентнасць* Г. Хэльбігам [Хельбиг 1978: 152—170], а таксама трохузроўневую мадэль валентнасці Г. Хэльбіга і В. Шэнкеля ў [Helbig, Schenkel 1969; Хельбиг 1978: 146—168, 227—228]): узровень логіка-семантычнай дыстрыбуцыі ← узровень логіка-семантычнай валентнасці; узровень семантычнай дыстрыбуцыі ← узровень семантычнай валентнасці; узровень фармальна-граматычнай дыстрыбуцыі ← узровень сінтаксічнай валентнасці.

Параўнаем прыведзеную тыпалогію дыстрыбуцыйных абмежаванняў з канцэпцыяй “селекцыйных абмежаванняў” Н. Хомскага, які ўлічваў пераважна катэгарыяльна-семантычнае / субкатэгарыяльнае акружэнне дзеяслова [Хомский 1972: 78, 89—90, 107], што таксама з’яўляецца недастатковым, бо дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката павінна быць апісана з пункту гледжання і глыбіннай, і паверхневай структур.

Вылучаныя тыпы дзеяслоўнага акружэння з’яўляюцца адначасова

ўмовамі (логіка-семантычнымі, семантычнымі, фармальна-граматычнымі і лексічнымі) рэалізацыі актуальнага дзеяслоўнага значэння.

З усяго відаць, што пад *дыстрыбуцыйнымі ўласцівасцямі дзеяслоўнага прэдыката* мэтазгодна разумець *колькасныя і якасныя* характарыстыкі актантага акружэння таго ці іншага дзеяслова: 1) колькасць адкрытых дзеясловам актантажных пазіцый, іх аблігаторны / факультатыўны характар; 2) якасць актантаў: 2.1) логіка-семантычная, 2.2) катэгарыяльна-семантычная, 2.3) фармальна-граматычная і 2.4) лексічная. У сувязі з гэтым удакладнім і паняцце *дыстрыбуцыі дзеяслоўнага прэдыката*. Пры гэтым будзем зыходзіць з адзінства логіка-семантычных (прапазіцыйных), катэгарыяльна-семантычных, фармальна-граматычных і лексічных характарыстык сінтаксічнага акружэння таго ці іншага дзеяслова. *Дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката* — гэта сукупнасць усіх яго акружэнняў: логіка-семантычнага, катэгарыяльна-семантычнага, фармальна-граматычнага і лексічнага.

Дыстрыбуцыя (дыстрыбуцыйная формула) таго ці іншага слова дэтэрмінавана яго валентнасцю [Bobran 1981: 18]. Таму, калі валентнасць у самым шырокім сэнсе прадугледжвае неабходнае або магчымае (патэнцыяльнае) акружэнне слова, то дыстрыбуцыя — гэта сукупнасць рэальных партнёраў-пашыральных або канкрэтных умоў актуалізацыі значэння слова ў пэўнай сінтаксічнай канструкцыі, што з’яўляецца вынікам рэалізацыі ў мове дзеяслоўнай валентнасці. Валентнасць, такім чынам, варта разумець як *патэнцыяльную* спалучальнасць слова, а дыстрыбуцыю — як *рэальную* спалучальнасць слова.

11. Высновы

Дзеяслоўны прэдыкат разам са сваім аблігаторным акружэннем утварае канструктыўны мінімум сказа (канцэпцыя “мінімальнага сказа”). Такі падыход дазваляе разглядаць сінтаксічныя патэнцыі дзеяслоўнага прэдыката рэлевантнымі для сістэмнага апісання сінтаксісу простага сказа.

Закладзены ў дзеяслове “патэнцыял сэнсавай спалучальнасці” (А.І. Шутава), які звычайна звязваецца ў лінгвістыцы з паняццямі *цэнтрабежных патэнцый* дзеяслова, *інтэнцыі* або *экспансіі*, а таксама заканамернасці рэалізацыі гэтага патэнцыялу ў *валентнасці / канатацыі* дзеяслова з’яўляюцца асновай семантыка-сінтаксічнай арганізацыі сказа. Гэта дазваляе называць семантычныя і сінтаксічныя патэнцыі дзеяслова *сказаўтваральнымі*, а сам дзеяслоўны прэдыкат — *сінкрэтычнай адзінкай*. Можна, такім чынам, пагадзіцца з Р. Гжэгарчыковай адносна таго, што галоўным недахопам традыцыйнай граматыкі

з’яўляецца недастатковае разуменне, а часам і катэгарычнае адмаўленне фундаментальнай ролі дзеяслова ў сказе [Grzegorzczukowa 1998: 48]. Хоць роля дзеяслова ў арганізацыі структуры сказа ўжо з’яўляецца прызнаным у спецыяльнай літаратуры фактам, тым не менш у рэчышчы традыцыйнай беларускай граматыкі на ўласна сінтаксічныя рысы дзеяслова пакуль яшчэ не звярталася ўвага. У сувязі з зазначаным вышэй, перафразіраваўшы вядомае выказванне У.Р. Гака [Гак 1972: 367], заўважым: семантыка дзеяслова мае сінтаксічны характар, а сінтаксіс дзеяслова – семантычны характар.

Дзеяслоў разглядаецца ў сучаснай лінгвістыцы ў самых розных аспектах, аднак адзін з іх — сінтаксічны — найбольш важны, на нашу думку, не ўлічваецца ў дастатковай ступені. З поля зроку многіх даследчыкаў выпадае той факт, што толькі на сінтаксічным узроўні ў адпаведных канструкцыях дзеяслоў можа рэалізаваць сваё намінацыйнае значэнне. Не выпадкова сінтаксісты звязваюць праблему функцыянавання дзеяслова ў розных мовах не з паняццем “*безэквівалентная лексіка*”, а з паняццем “*безэквівалентны сінтаксіс*” (гл., напрыклад [Норман 1994: 75—77]).

Літаратура

- Абрамов А.А.** Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с потенциями других частей речи) // Научные доклады высшей школы / Филологические науки. 1966. № 3. С. 34—44.
- Абрамов Б.А.** О понятии семантической избирательности слов // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. М., 1969. С. 5—15.
- Андерш Й.Ф.** Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Київ, 1987 а.
- Андерш И.Ф.** Структурно-семантическая типология простого предложения (на материале глагольных предложений современных чешского и украинского литературных языков): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Киев, 1987.
- Апресян Ю.Д.** Об одном правиле сложения лексических значений // Проблемы структурной лингвистики, 1971. М., 1972. С. 439—458.
- Апресян Ю.Д.** К построению языка для описания синтаксических свойств слова // Проблемы структурной лингвистики, 1972. М., 1973. С. 279—325.
- Богданов В.В.** Семантико-синтаксическая организация предложения. Л., 1977.
- Бюлер К.** Теория языка. Репрезентативная функция языка. М., 2000.
- Важнік С.А.** Лінгвапаэтычнае апісанне тэкстаўтваральных магчымасцей дзеяслоўнага прэдыката // Язык. Поэтика. Перевод: Сб. науч. статей / Под ред. А.Е. Супруна. Мн., 1998. С. 52—64.
- Важнік С.А.** Дзеяслоўная мадэль і паэтычная метафара // Беларуская лінгвістыка. 2001. Вып. 50. С. 25—31.
- Важнік С.А.** Сінтактыка-тыпалагічныя рысы польскай і беларускай моў (вопыт супастаўляльнага аналізу) // Проблемы славяноведения: Сб. науч. ст. и мат.-лов. Брянск, 2002. Вып. 4. С. 323—338.

- Васильев Л.М.** Семантика русского глагола. М., 1981.
- Гак В.Г.** К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики, 1971. М., 1972. С. 367—395.
- Гак В.Г.** Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. М., 1981.
- Кацнельсон С.Д.** Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.
- Левицкий Ю.А.** От высказывания — к предложению. От предложения — к высказыванию. Пермь, 1995.
- Лексико-семантические группы русских глаголов** / Под ред. Э.В. Кузнецовой. Иркутск, 1989.
- Лингвистический** энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М., 1990.
- Ломтев Т.П.** Структура предложения в современном русском языке / Под ред. Н.Д. Арутюновой. М., 1979.
- Москальская О.И.** Проблемы семантического моделирования в синтаксисе // Вопр. языкознания. 1973. № 6. С. 33—43.
- Москальская О.И.** Проблемы системного описания синтаксиса. М., 1981.
- Мразек Р.** Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы // Вопр. языкознания. 1964. № 3. С. 50—62.
- Норман Б.Ю.** Безэквивалентная лексика или безэквивалентный синтаксис? // Национально-культурный компонент в тексте и в языке: Тез. докл. международ. науч. конф., Минск, 5—7 окт. 1994 г.: В 2 ч. / Отв. ред. С.М. Прохорова. Минск, 1994. Ч. 1. С. 75—77.
- Оравец Я.** К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., 1969. С. 176—187.
- Степанова М.Д.** Проблемы теории валентности в современной лингвистике // Иностранный язык в школе. 1973. № 6. С. 12—22.
- Тошович Б.** Глагольный категориал. Opole-Graz, 1998.
- Филичева Н.** Понятие валентности в работах зарубежных языковедов // Вопросы языкознания. 1967. № 2.
- Хельбиг Г.** Части речи в синтагматике // Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М., 1978. С. 138—240.
- Хомский Н.** Аспекты теории синтаксиса // Публикации отдела структурной и прикладной лингвистики. Вып. 1. М., 1972.
- Шутова Е.И.** О глагольной интенции // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., 1969. С. 307—310.
- Bobran M.** Syntaktyczna klasyfikacja czasowników polskich i rosyjskich jako problem badawczy // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej: Budowa, semantyka i łączliwość czasowników w języku rosyjskim i polskim. 1981. T. 10. S. 13—22.
- Buttler D.** Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny: Walencja wyrazów. Warszawa, 1976.
- Bühler K.** Sprachtheorie. Jena, 1934.
- Gołąb Z., Heinz A., Polański K.** Słownik terminologii językoznawczej. Warszawa, 1968.
- Gołąb Z.** Próba klasyfikacji syntaktycznej czasowników polskich (na zasadzie konotacji) // Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego. 1967. Z. 25. S. 3—43.
- Gramatyka** współczesnego języka polskiego: Morfologia. Warszawa, 1984.
- Grzegorzczkova R.** Wykłady z polskiej składni. Warszawa, 1998.

- Helbig G., Schenkel W.** Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1969.
- Karolak S.** Składnia wyrażen predykatywnych // Gramatyka współczesnego języka polskiego: Składnia. Warszawa, 1984. S. 11—212.
- Karolak S.** Konotacja // Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / Pod red. K. Polańskiego. Wrocław etc., 1993. S. 282—283.
- Karolak S.** Selekcja // Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / Pod red. K. Polańskiego. Wrocław etc., 1993. S. 475—478.
- Karolak S.** Walencja (wartościowość syntaktyczna) // Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / Pod red. K. Polańskiego. Wrocław etc., 1993. S. 580—581.
- Konotacja.** Lublin, 1988.
- Milewski T.** Językoznawstwo. Warszawa, 1965.
- Pauliny E.** Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava, 1943.
- Polański K.** Główne typy struktur zdaniowych w języku polskim // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach, 31: Prace Językoznawcze. 1966. T. 3. S. 83—100.
- Polański K.** Konotacja // Encyklopedia języka polskiego / Pod red. S. Urbańczyka. Wrocław etc., 1992. S. 165—166.
- Saloni Z., Świdziński M.** Składnia współczesnego języka polskiego. Warszawa, 1987.
- Słownik** syntaktyczno-generatywny czasowników polskich / PAN; Inst. języka pol.; pod red. K. Polańskiego. T. 1—5. Wrocław etc., 1980—1992.
- Tesnière L.** Eléments de syntaxe structurale. Paris, 1959.

I.B. Галубенка

ДА ПЫТАННЯ АБ ТЫПАХ ЭКВІВАЛЕНТНАСЦІ І ВІДАХ ЭКВІВАЛЕНТАЎ У СФЕРЫ МАСТАЦКАГА ПЕРАКЛАДУ

Рэалізацыя эквівалентнасці паміж перакладам і арыгіналам (асаблівая пры перакладзе пражайтных тэкстаў з блізкароднасных моў) — з’ява аб’ектыўная, якая, аднак, выклікае розныя меркаванні па прычыне шматлікасці трактовак самога паняцця, тыпаў эквівалентнасці, існавання розных канцэпцый і тэорый перакладу. З мэтай дасягнення аднастайнасці ў вытлумачэнні тэрміна “тып эквівалентнасці” прапануем размеркаваць іх адпаведна наступным параметрам:

1. у сферы мовы (марфалагічная; сінтаксічная; лексіка-стылістычная);
2. у сферы тэксту (парадыгматычная; сінтагматычная; парадыгматычна-сінтагматычная);
3. у сферы рэалізацыі камунікатыўнай функцыі (дынамічная (прагматычная, камунікатыўна-функцыянальная); недынамічная);
4. у залежнасці ад ступені рэалізацыі арыгінала (поўная (максімальная дасягнутая); перакладчыцкая; частковая (патэнцыяльна дасягнутая), цалкам не рэалізаваная).

Адзначаныя параметры датычаць розных сфер і з’яўляюцца ўзаемазвязанымі — яны залежаць адзін ад аднаго і дапаўняюць адзін аднаго, што адпаведным чынам адлюстравана ў наступнай табліцы:

Табліца 1. Тыпы эквівалентнасці

Тыпы эквівалентнасці			Сфера
лексіка-стылістычная	марфалагічная	сінтаксічная	мовы
парадыгматычная		сінтагматычная	тэксту
парадыгматычна-сінтагматычная			
дынамічная (прагматычная)			камунікацыі
недынамічная			
- поўная (максімальна дасягнутая)			
- перакладчыцкая			
- частковая (патэнцыяльна дасягнутая)			
ступень рэалізацыі арыгінала			

Так, рэалізацыя ў сферах мовы і тэксту прадвызначае выкананне перакладам камунікатыўнай функцыі, а значыць — і ступень рэалізацыі сістэмы арыгінальнага тэксту ў перакладзе. Перакладчыцкая эквівалентнасць не раўназначная камунікатыўна-функцыянальнай і ўключае ў сябе граматычны, стылістычны, прагматычны тыпы, у дачыненні да беларускіх перакладаў рускамоўных літаратурна-мастацкіх тэкстаў можа выступаць у якасці поўнай (максімальна дасягнутай).

Вылучаныя тыпы эквівалентнасці ў перакладным тэксце рэалізуюцца праз моўныя сродкі, іх адбор і спалучальнасць. Колькасць магчымых варыянтаў перакладу арыгінальных лексем дэтэрмінуецца і абмяжоўваецца суадносінамі моўных сістэм (ступенню іх роднасці), абумоўлена моўнай практыкай — “праз сацыяльны кантроль над іх выбарам з пункту погляду этычнага і эстэтычнага, якія прымушаюць адмовіцца ад адных ці, наадварот, аддаць перавагу іншым лексічным элементам”¹. Моўныя сродкі, якія ў мастацкім тэксце выступаюць і сродкамі выразнасці, становяцца пэўным відам адпаведнасцей, што выкарыстоўваюцца пры перакладзе арыгінала.

Згодна з меркаваннем А.А.Іванова, асноўнымі прыметамі адпаведнасцей з’яўляюцца “аб’ём рэлевантных значэнняў зыходнага знака, узровень іх рэпрэзентацыі ў тэксце перакладу і рэгулярнасць”². Паводле ступені рэалізацыі гэтых прымет вылучаюцца эквівалентныя і трансфармацыйныя адпаведнасці, прычым эквівалентныя падзяляюцца на пастаянныя, рэгулярныя (варыятыўныя) і

аказіянальныя, а трансфармацыйныя характарызуюцца адсутнасцю адной з вызначаных прымет (напрыклад, марфалагічнай, сінтаксічнай ці лексіка-стылістычнай эквівалентнасці).

Я.І.Рэцкер вылучае катэгорыі адпаведнасцей у сферах мовы і маўлення. Да сферы мовы ён адносіць эквіваленты, якія склаліся па прычыне тоеснасці абазначэння (зместавага плана) і замацаваныя ў традыцыі моўных кантактаў. У сферу маўлення ўключаюцца варыянтныя і кантэкстуальныя эквіваленты і перакладчыцкія трансфармацыі³.

М.Л.Шадрын прапануе наступны пералік адпаведнасцей, якія выкарыстоўваюцца пры перакладзе фразеалогіі, аднак, на наш погляд, часткова актуальныя і для лексікі: эквівалент, аналаг, сінанімічны адпаведнік, канстантны лексічны адпаведнік (належаць да моўнай сферы), кантэкстуальны аналаг, калька, аказіянальны адпаведнік і апісальная намінацыя⁴.

На падставе названых тэарэтычных пасылак намі сфармулявана ўласная канцэпцыя, якая ўлічвае розныя тыпы эквівалентнасці і ступень блізкасці беларускай і рускай моў. У склад такой класіфікацыі ўваходзяць віды лексіка-стылістычных эквівалентаў: **слоўнікавы, сінанімічны і кантэкстуальны**. Слоўнікавы эквівалент з'яўляецца дамінантай сінанімічнага раду; сінанімічным эквівалентам выступае любы сінонім з раду, акрамя дамінанты; кантэкстуальны (функцыянальны) эквівалент успрымаецца сінонімам толькі ва ўмовах кантэксту, прычым аказіянальны эквівалент характарызуецца як прыватны выпадак кантэкстуальнага. Пры вызначэнні аказіянальнага эквівалента мы прытрымліваемся меркавання В.С.Вінаградава, што гэта такі “адпаведнік, які ўзнікае ў працэсе перакладу і абумоўлены мастацкім стылем арыгінальнага твора <...>, а таксама асаблівасцямі перакладу і творчай асобай перакладчыка”⁵. Эквіваленты ахопліваюць не толькі раўназначныя па зместу і функцыях адзінкі (уласна моўная сфера), але і сродкі, якія закранаюць стылістычныя трансфармацыі, — пры ўмове, што зрухі ў стылістычнай маркіроўцы суадносных лексічных адзінак істотна не змяняюць зместавай формы, камунікатыўнай функцыі і мастацкай выразнасці перакладнога тэксту ў параўнанні з арыгінальным. Менавіта названыя эквіваленты садзейнічаюць дасягненню эквівалентнасці на розных узроўнях.

Адным з галоўных патрабаванняў пры гэтым выступае лексіка-стылістычная эквівалентнасць, якая, як вядома, залежыць ад сістэмных асаблівасцей кожнай з моў, падпарадкоўваецца тэктаўтварэнню ў мастацкай сферы і рэалізуецца праз комплексны выбар перакладчыка.

Акрамя таго, лексіка-стылістычная эквівалентнасць заключаецца ў раўназначнасці паміж арыгінальным і перакладным тэкстамі на лексічным узроўні. Улік у арыгінальнай і перакладной лексемах функцыянальнай адпаведнасці і камунікатыўнага эфекту ўплывае на ўзнаўленне ці частковую замену функцыянальна-стылістычнай маркіроўкі лексем у перакладзе, выбар пэўнага віда эквівалента. Узаемадачынненні гэтых аспектаў адлюстраваныя ў табліцы 2.

Табліца 2. Сферы рэалізацыі эквівалентнасці і віды эквівалентаў

Сфера рэалізацыі эквівалентнасці	Від эквівалента	слоўнікавы	сінанімічны	кантэкстуальны
Мовы		+	+	-
Тэксту		++/-	+	+
Камунікацыі		++/-	+	+
Перадачы арыгінала		+	+	+

Лексіка-стылістычная эквівалентнасць разумеецца як раўназначнасць паміж арыгінальным і перакладным тэкстамі на лексічным узроўні, а таксама з пазіцый рэалізацыі адпаведнай функцыі і дасягнення тоеснага (гамагеннага) камунікатыўнага эфекту праз узнаўленне функцыянальна-стылістычнай маркіраванасці тэксту ў цэлым ці яе трансфармацыю ў асобных слоўных адзінках у прыватнасці, а эквіваленты рэалізуюць яе ў канкрэтных лексемах і з’яўляюцца маркёрамі перакладчыцкага стылю.

¹ Попович А. Проблемы художественного перевода / Под общ. ред. и с предисл. П.М.Топера. М.: Высшая школа, 1980. С. 117.

² Иванов А.О. Безэквивалентное и неперебиваемое в переводе в свете современной лингвистической теории: Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук: 10.02.19. / Ленингр. гос. ун-т. Л., 1984. С.8.

³ Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода. М.: Междунар. отношения, 1974. С.9.

⁴ Шадрин Н.Л. Перевод фразеологических единиц и сопоставительная стилистика / Под ред. Ю.М.Скребнева. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. С.34.

⁵ Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М.: Изд-во МГУ, 1978. С. 72.

А.В.Герасімовіч

ДА ПЫТАНЯ ІЕРАРХІІ БАЗАВЫХ МЕНТАЛЬНЫХ ПРЭДЫКАТАЎ

Тэрмін “ментальныя прэдыкаты”, вынесены ў заглавак гэтага артыкула, узяты намі з прац вядомай польскай даследчыцы Ганны

Вязбіцкай (гл., напр. [2]), якая разумее пад ім прэдыкатыўныя лексічныя элементы, што маюць прадметам свайго абзначэння ментальную дзейнасць. У распрацаванай гэтым лінгвістам тэорыі натуральнай семантычнай метамовы (НСМ) выдзяляецца невялікая група лексем у пэўных значэннях (семантычных прымітываў), з дапамогай якіх, як мяркуецца, магчыма апісаць усе астатнія значэнні моўнай сістэмы, у той час як самі прымітывы, адабраныя індуктыўным шляхам, прымаюцца за нераскладальныя элементы.

У межах тэорыі НСМ да групы ментальных прэдыкатаў з семантычных прымітываў адносяцца ДУМАЦЬ, АДЧУВАЦЬ, ХАЦЕЦЬ, ВЕДАЦЬ (ЗНАЦЬ). Лічыцца, што асноўныя значэнні названых канцэптаў у роўнай ступені з'яўляюцца базай для пабудовы астатніх значэнняў моўнай сістэмы, звязаных са сферай ментальнай дзейнасці і не могуць быць растлумачаны адзін праз аднаго нават пры выкарыстанні іншых прымітываў. Адпаведна, у іерархізаванай семантычнай сістэме гэтыя элементы адносяцца да аднаго, найбольш базавага, узроўню. У артыкуле [3] мы даводзілі, што нельга згадзіцца з гэтай думкай у дачыненні да ВЕДАЦЬ і ЗНАЦЬ, ніжэй жа паспрабуем даказаць, што і значэнне ХАЦЕЦЬ з'яўляецца складаным і можа быць апісана пры дапамозе сапраўды элементарных ментальных прэдыкатаў — ДУМАЦЬ і АДЧУВАЦЬ.

Так, выкарыстоўваючы фармат тлумачэння, прыняты ў сучаснай тэорыі НСМ, сказ *X хоча мець Z* можна прадставіць наступным чынам:

X адчувае нешта;

у гэты самы час *X* думае нешта;

Часам людзі думаюць нешта падобнае: я адчуваю цяпер нешта не вельмі добрае, таму што я не *маю Z*;

калі я змагу зрабіць нешта, пасля чаго я буду *мець Z*, я зраблю гэта;

X адчувае нешта, падобнае да гэтага;

X думае нешта, падобнае да гэтага.

На месцы *мець* могуць знаходзіцца і іншыя канцэпты (напрыклад, прымітывы БАЧЫЦЬ, РАБІЦЬ, СКАЗАЦЬ і г.д.), але абавязкова даная пазіцыя павінна быць запоўнена, і запоўнена прэдыкатам. Справа ў тым, што канцэпт ХАЦЕЦЬ не можа ўжывацца абсалютыўна (чалавек заўсёды не проста *хоча*, а *хоча нечага*, нават, калі і не ведае чаго) і канструкцыі тыпу *хацець*+*[іменны канцэпт]* — *хачу вады*, *хачу радасці*, *хачу новы аўтамабіль*— падразумяваюць прапушчаныя прэдыкатыўныя канцэпты ПІЦЬ, АДЧУВАЦЬ, МЕЦЬ.

Варта звярнуць увагу на тое, што прадстаўленне канцэпта

ХАЦЕЦЬ пры дапамозе ДУМАЦЬ і АДЧУВАЦЬ было б немагчымым, калі б у якасці прымітыва выступала толькі канструкцыя *думаць пра*. Менавіта канструкцыі з тлумачальным злучнікам *што*, тоесная канструкцыі з прамым кіраваннем (“думае нешта”), ужытай вышэй, ўказваюць на акрэсленасць думкі, на наяўнасць пэўнага сфарміраванага рашэння. Фактычна, ёсць сэнс гаварыць пра існаванне ў мове двух прымітываў— “ДУМАЦЬ, *што*” і “ДУМАЦЬ *пра*”, паколькі ў адпаведных канструкцыях мы сустракаем два розныя значэнні канцэпта ДУМАЦЬ.

Зазначым, што прымітыў ДУМАЦЬ, *што* спалучае ў сабе як кагнітыўны, так і валітыўны аспект, што, з навуковага пункту гледжання, павінна было б указваць на неэлементарнасць данага значэння. Але, на самай справе, такі сінкрэтызм з’яўляецца неад’емнай уласцівасцю наіўна-моўных карцін свету¹, якія членяць унутраны свет чалавека не так, як навуковыя.

Пры гэтым узнікае заканамернае пытанне: ці не зніжае такі сінкрэтызм прымітыва ДУМАЦЬ, *што* магчымасці выражаць цвёрдае рашэнне, якое ён апісвае, ці не дапускае, напрыклад, сказ *Х думае, што ўсе людзі добрыя* пэўнага вагання Х-а? Адказ на пытанне дапамагае зрабіць вядомая канцэпцыя Н.Д.Аруцюнавай пра ўзаемаадносіны нормы і анамалій. Абапіраючыся на гэту канцэпцыю, можна заключыць, што, паколькі ўнутраная псіхічная стабільнасць суб’екта мысліцца як нешта добрае², яна з’яўляецца семантычнай нормай, а таму пры ўспрыманні прыведзенага сказа адхіленні ад нормы застаюцца па-за ўвагай слухача, яны не з’яўляюцца часткай семантыкі сказа.

Цікава, што падобная ж думка пра адсутнасць у адпаведнага рускага канцэпта сувязей з выганнем і няўпэўненасцю суб’екта выказвацца і ў працы [4]: “Дзеяслоў *думать* мае два значэнні: статыўнае (азначае наяўнасць у розуме ўяўлення пра магчымы факт) і актыўнае (азначае мэтанакіраваны працэс мыслення з нагоды магчымага факту). Адзначым, што ў гэтага дзеяслова маецца ўнутраны ацэначны кампанент: наяўнасць уяўлення пра пэўную падзею падразумявае станоўчую ацэнку верагоднасці яе надыходу [выдзяленне наша — А.Г.]” [4].

¹ Паводле сцвярджэнняў тэарэтыкаў школы НСМ, значэнне, што ўтрымліваецца ў канструкцыі *думаць, што*, з’яўляецца універсальным для розных моў.

² Пра тое, што ўнутраная стабільнасць мысліцца як нешта добрае, выдатна праілюстравана ў [1]. Рускаму матэрыялу, які прыводзіць даследчыца ў сваіх разважаннях, з лёгкасцю можна знайсці адпаведнікі і ў беларускай мове.

Важна мець на ўвазе, што, у выпадку неабходнасці, ступень упэўненасці можа быць апісана даданымі сродкамі. Так, цвёрдае валявое рашэнне будзе прадстаўляцца, як ‘у той самы час Х не думае, што, магчыма,...’, а ваганні суб’екта, як ‘у той самы час Х думае, што, магчыма, ...’

Такім чынам, калі ў навуковай карціне свету ўяўленне пра свядомасць чалавека будзе на базе ўмоўнага выдзялення трох асноўных модуляў — інтэлекту, эмоцый і волі, то для моўнай сістэмы і, адпаведна, для наіўна-моўнай карціны свету не характэрна выдзяленне волі, як самадастатковага кампанента ўнутранага свету чалавека на роўні з мысленнем і адчуваннем. Ментальны прэдыкат ХАЦЕЦЬ аказваецца вытворным ад прымітываў ДУМАЦЬ, *што* і АДЧУВАЦЬ і займае ў іерархіі семантычных і канцэптуальных адзінак ніжэйшую ступень.

Літаратура

1. Арутюнова Н.Д. Неопределенность признака в русском дискурсе // Логический анализ языка. Истина и истинность в культуре и языке. М., 1995. С.182—188.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999.
3. Герасімовіч А.В. Беларускія канцэпты ВЕДАЦЬ і ЗНАЦЬ праз прызму семантычных прымітываў // Веснік БДУ. Сер.4. №2, 2002. С.76—82.
4. Кодзасов С.В. Интонация предложений с пропозициональными предикатами мышления // Логический анализ языка. Знание и мнение. М., 1988. С.23—32.

Т.Л. Дзергачова

ФОНАСТЫЛІСТЫЧНЫЯ ВАРЫЯНТЫ НА ЎЗРОЎНІ СІНТАГМЫ

Вядома, што словы ў моўнай плыні не вымаўляюцца ізалявана: фанетычныя змены могуць адбывацца не толькі ўнутры марфемнага складу, але і на мяжы слоў у сінтагмах. *Сінтагмы*, або *маўленчыя такты*, вылучаныя ў межах фраз, выражаюць адно паняцце і вызначаюцца інтанацыйнай незавершанасцю. Пры пэўных умовах не могуць палітарна вымаўляцца звонкія і глухія або цвёрдыя і мяккія зычныя гукі, якія заканчваюць адно і пачынаюць наступнае слова. Таму пры аналізе фанетычных з’яў у межах сінтагмы намі звярталася ўвага на месца і характар націску, дзейнасць закона акання, сцяжэнне галосных гукаў, варыянты вымаўлення [i], [j], [ы], а таксама [у], [ў] у розных пазіцыях, асіміляцыю зычных па глухасці / звонкасці, мяккасці і спосабу ўтварэння зычных гукаў. Даследаванне матэрыялу праводзілася пры дапамозе слыхавога аналізу маўлення, а таксама

транскрипцыі тэкстаў.

На характар вымаўлення моўцы істотным чынам паўплывалі як аб'ектыўныя (тэмп і жанр маўлення, фанетычнае акружэнне), так і суб'ектыўныя (індывідуальныя асаблівасці моўцы, яго лінгвістычная кампетэнцыя, ступень падрыхтаванасці) фактары.

Найбольш значнае падаўжэнне галосных гукаў (як націскных, так і ненаціскных) у сінтагмах назіраецца пры лагічнай акцэнтуючым слова, фанетычнае вылучэнне якога “заўважаецца толькі ў яго адносінах да іншых слоў у сказе” [1, с. 121]. У такім выпадку слову надаецца асаблівая значнасць, што і падкрэсліваецца фанетычнымі сродкамі: сілай націскных галосных, асаблівай інтанацыяй, павышэннем тону і замаруджваннем тэмпу маўлення ў параўнанні з іншымі фрагментамі вуснага тэксту.

Сказы з прыкладна аднолькавай колькасцю гукаў характарызуюцца розным часам іх гучання ў залежнасці ад колькасці лагічна вылучаных слоў і ад працягласці паўз (кароткія або сярэднія). Праілю-струем прыкладамі з “Заклучнага слова Якуба Коласа на вечары, прысвечаным яго 70-годдзю”:

1. Яна'' / расчыніла дарогі ў но''вы свет // — я''сны, / сонечны // (40 гукаў, час гучання — 4,58 сек.);
2. Гэ''ты дзень і вечар / — дзень маё''й радасці, ∞ гэ''ты дзень / — маё''свята // (44 гукі, час гучання — 5,06 сек.);
3. А на гэ''тыя часы / прыпадае / тры''ццаць ня''ць гадо''ў / майго жыцця // (45 гукаў, час гучання — 5,18 сек.);
4. Маё сло''ва / хоць і ву''зкімі дарогамі, / але дахо''дзіла да народа // (47 гукаў, час гучання — 4,76 сек.);
5. Тады расчынілася шырокая даро''га / і для маё''й творчасці // (47 гукаў, час гучання — 4,30 сек.);
6. Па''ртыя / стварыла ўсе'' магчымасці / і ўмо''вы / для творчай пра''цы // (49 гукаў, час гучання — 5,54 сек.);
7. Даро''га партыі / — мая''дарога, / і з гэ''тай дарогі / я не сайду'' // ніко''лі // (51 гук, час гучання — 6,00 сек.).

Таксама могуць падаўжацца і ненаціскныя галосныя у сінтагмах. Найбольш часта такое ненарматыўнае падаўжэнне назіраецца ў рэкламным маўленні: *асн[о:]ўн[а:]я кр[ы:]н[і:]ца жыцця/, с[в'а:]-тл[о:]/, в[а:]д[а:]/, [ц'а]пл[о:]/.*

Пры аналізе вуснага маўлення заўважаецца, што амаль заўсёды лагічны націск прыпадае на самастойныя, або паўназначныя, часціны мовы (назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі, займеннікі, дзеясловы,

прыслоўі, словы катэгорыі стану): *аказалі вы мне''; каб пра вас'' даведалася; як бы вы'' пракаментавалі; што ё''н не мае; бо да і'х прыедуць; да'р Божы; бо'лыш як на восем тысяч, які мне ама'ль невядомы.*

Значна радзей лагічным націскам вылучаюцца службовыя часціны мовы (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы, мадальныя словы): *калі мяне та''к моцна; камітэт па''/энергазберажэнню; рашэнне пра''/працяг акцый пратэсту; змагаюцца за''/дэпутацкі мандат.*

Як бачна з прыкладаў, калі ў моўнай плыні побач стаяць два і больш аднаскладовыя словы, выражаныя самастойнымі часцінамі мовы, то, дзякуючы характару націску, сіле галоснага гука, яго працягласці, словы не зліваюцца, а выразна ўспрымаюцца як асобныя адзінкі.

Адной з істотных фанетычных рыс сучаснай беларускай мовы з'яўляецца супадзенне галосных [а], [о], [э] ў гуку [а] пасля цвёрдых зычных (у любых перад і паслянаціскных складах) і пасля мяккіх зычных (толькі ў першым пераднаціскным складзе): *р[э]кі — р[а]ка', м[о]ра — м[а]рскі', г[о]ры — г[а]ра', [в'о]сны — [в'а]сна', [л'э]с — [л'а]сны'.* Гэты фанетычны закон дзейнічае і ў межах сінтагмы: часціца *не* вымаўляецца як [н'а] перад наступным словам з націскам на першым складзе: *[н'а]кідаў спраў, [н'а]толькі ў Беларусі, [н'а]здоле дамовіцца, спрабавалі [н'а]раз, многа [н'а]трэба.* У іншых выпадках вымаўленне часціцы супадае з напісаннем: *[н'э]хаце ў ведаць, там [н'э]было'.*

Пры паскораным маўленні, а таксама пад уплывам арфаграфіі гэты закон можа парушацца, што вядзе да разбурэння арфаэпічных норм сучаснай беларускай мовы: *[н'э]меў часу, [н'э]здоле дамовіцца, я [н'э]стаў бы, пакрыўджаны [н'э]будуць, гэта [н'э]зола та.*

На іншыя энклітыкі (злучнікі), што прымыкаюць да папярэдняга слова, фанетычны закон акання не распаўсюджваецца: *тоўснэг, тоўдождж, боўна'ртыя і народ, боўе'хаў хутка.*

Супадзенне галосных [а], [о], [э] ў гуку [а] не характэрна і для злучнікаў, якія маюць пабочны націск: *што'ўста ў я, дзе'ўбы ў я, што'ўтычыцца апошняй праблемы, што'ўзрабіла для мяне, што'ўнаўміну'лым пасяджэнні.*

Націск з'яўляецца адной з галоўных умоў размежавання слоў і ў вусным маўленні з хуткім тэмпам. Так, у аднаскладовых словах, якія з'яўляюцца самастойнымі часцінамі мовы і стаяць перад іншымі словамі з націскам на першым складзе, названы закон таксама не

дзеінічае: *ле`с`ва`ляць, сво`й`ле`с, го`д`не`ршы, ме`дзь`пла`вяць*.

У вусным маўленні побач могуць знаходзіцца словы, якія заканчваюцца і пачынаюцца на адзін і той жа гук, зычны або галосны. Пры хуткім тэмпе маўлення назіраецца з’ява кантракцыі, або сцяжэння гукаў: *гэта асэнсаванне — гэт[а:]сэнсаванне, а адна чацвёртая мяр- кую — [а:]дна чацвёртая мяркуе, стравы да абеду — стравы д[а:]беду, назіраць за акіянам — назіраць з[а:]кіянам*.

Пры запаволеным або сярэднім тэмпе маўлення сцяжэнне не з’яўляецца характэрным, паколькі паміж такімі словамі ўзнікае вельмі кароткая паўза: *гісторыя пр[а] [а]днаго з лепшых паліцэйскіх, звярнуцца н[а] [а]драс, радаваці[а] [а]д’езду, бачыць н[а] [а]тласе, пагаршэ[н’:э] [э]калогіі*.

У тых выпадках, калі ў сінтагме лагічна выдзяляецца якое-небудзь слова, сцяжэння гукаў таксама не заўважаецца, што звязана з запавольваннем тэмпу маўлення: *“Дарога н[а] [а]рлінгто’н”, накіраваць н[а] [а]ктывіза’цыю, гэта выклікал[а] [а]бурэ’нне*.

З’ява кантракцыі характэрна і для зычных гукаў. У залежнасці ад тэмпу маўлення існуюць наступныя нарматыўныя арфаэпічныя варыянты: *скар[н] [б’]ібліятэкі, заме[р] [р]адыяцыі, ісці а[т] [д’]ому* (запаволены тэмп) і *я [ж:]артую (я ж жартую), зара[з:]авод пачаў выпуск (зараз завод пачаў выпуск)* (хуткі тэмп).

Арфаэпічнай нормы моўцы прытрымліваюцца пры вымаўленні прыстаўнога [j] у пачатку слова перад націскным або ненаціскным галосным [i]: з *[j’i’]нишым меркаваннем, адзначаны з [j’i]х*. Але ў пачатку слова [j] можа не развівацца, што з’яўляецца ненарматыўным арфаэпічным варыянтам, звязаным з запаволеным тэмпам маўлення: у *[i’]мя’камунізма, [i] [ix] равеснікі*.

Існуюць некалькі варыянтаў вымаўлення злучніка *i* ў залежнасці ад фанетычнага акружэння і тэмпу маўлення. Пры запаволеным тэмпе гукі вымаўляюцца выразна, а артыкуляцыя аднаго гука мінімальна ўплывае на артыкуляцыю суседняга гука. Паміж словамі ўзнікаюць кароткія паўзы, што дае органам мовы магчымасць заняць пэўнае становішча, характэрнае для ўтварэння новага гука. Па гэтых прычынах злучнік *i* пасля слоў на галосны вымаўляецца без прыстаўнога [j], што не з’яўляецца нормай вымаўлення: *партыя [i] савецкі ўрад, але [i] за яе межамі, дарога [i] для маёй творчасці, паэзія [i] паэтычная творчасць, яна сама [i] ёсць каханне, пакінуць усё: [i] мужа, [i] дзяцей, Марына Уладзі [i] сакрэты жаночага шчасця*. Такое ж ненарматыўнае вымаўленне злучніка *i* назіраецца перад словамі з лагічнай акцэнтуючай: *да ўласнай дасканаласці [i]*

Пры хуткім і сярэднім тэмпе маўлення паўзы паміж словамі знікаюць, таму злучнік *i* пасля галосных вымаўляецца як [j]: *бацька* [j] *сын*, *развіццё* [j] *росквіт*, *магчымасці* [j] *умовы*, *азёры* [j] *рэкі*, *асэнсаванне* [j] *папулярызацыя*, *гаспадаркі* [j] *культуры*, *паліцыі* [j] *злачыннага свету*, *рэканструкцыі* [j] *развіцця* (нарматыўныя варыянты).

Пры хуткім і сярэднім тэмпе ў такой жа пазіцыі злучнік вымаўляецца як [ы], што з'яўляецца арфаэпічнай нормай: *лес* [ы] *поле*, *граб* [ы] *бяроза*, *усход* [ы] *запад*, *крыж* — [ы] *сімвал пакут*, *кот* [ы] *шчання*.

Такое ж нарматыўнае вымаўленне характэрна і для галоснага [i], калі ён знаходзіцца пасля слоў на заднеязычны гук — [ɣ], [к] або [х]: *на прадпрыемствах [i] ў навучальных установах, снег [i] мароз, доўг [i] абавязак, у аўторак [i] сераду, так [i] трэба, Джэймс Спэйберг [i] Кіянэ Рыўз.*

Гук [у] вымаўляецца выразна амаль ва ўсіх выпадках пасля слоў, якія заканчваюцца на зычны гук, або пасля выразных паўз: *ён зноў [у] страю, прыняў [у]се адстаўкі, жыць [у] новым доме, напраўкі, [у]несеныя членамі камісіі*. Зычны [ў] вымаўляецца пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны: *да [ў]ласнай дасканаласці, які [ў] выніку, для жыцця [ў]сіх, з упэўненасцю [ў] сваіх сілах*.

Такая ж з'ява характерна і для прыназоўніка [ў]: *одна гульня* [y]

карты, каханне [y] самым яго светлым і чыстым праяўленні, дарогі [y] новы свет, што было [y] маім сэрцы, пасадзілі [y] астрог, дэлегацыі [y] Вільнюс, працы [y] імя пабудовы новага грамадства.

Пры хуткім тэмпе назіраецца адваротная (ненарматыўная) з'ява: на месцы галоснага [y] можа вымаўляцца зычны [ÿ]: ...[ÿ] рамках падрыхтоўкі, тунэль [ÿ] сталіцы, удзел [ÿ] закрытай нарадзе, калі ласка, [ÿ]сяго толькі адна гульня, Марына [ÿ]ладзі.

Пры вымаўленні гукаў [ÿ] або [y] ў запазычаных словах заўважаюцца два варыянты: *Фа[ÿ]ст* (ненарматыўны варыянт) — *Фа[y]ст* (нарматыўны варыянт), *ла[ÿ]рэат* (нарматыўны варыянт) — *ла[y]рэат* (ненарматыўны варыянт), *ма[ÿ]зер* (нарматыўны варыянт) — *ма[y]зер* (ненарматыўны варыянт), *па[ÿ]за* (нарматыўны варыянт) — *па[y]за* (ненарматыўны варыянт), *фа[ÿ]на* (ненарматыўны варыянт) — *фа[y]на* (нарматыўны варыянт), *са[ÿ]на* (ненарматыўны варыянт) — *са[y]на* (нарматыўны варыянт).

Зычныя, якія заканчваюць папярэднія слова і пачынаюць наступнае, могуць прыпадабняцца па звакасці/глухасці, спосабу ўтварэння (шыпячыя/свісцячыя, выбухныя/афрыкаты), а таксама па мяккасці. Вымаўленне зычных гукаў, іх спалучэнняў (як і вымаўленне галосных) у межах сінтагмы залежыць найперш ад аб'ектыўных прычын, да якіх можна аднесці фанетычнае акружэнне, тэмп маўлення і наяўнасць або адсутнасць рознага тыпу паўз.

У аналізаваным матэрыяле толькі спалучэнне гукаў **звонкі+глухі** на стыку слоў у сінтагме вымаўляецца як **глухі + глухі** незалежна ад тэмпу і наяўнасці паўз (нарматыўнае вымаўленне): *людзі з цэнтру* — *людзі [сЦ]энтру*, *на гэты від паслуг* — *на гэты ві[т п]аслуг*, *прыход каталіцкіх Калядаў* — *прыхо[т к]аталіцкіх Калядаў*, *моладзь супраць экстрэмізму* — *мола[ц' с']упраць экстрэмізму*, *толькі з прэм'ерам* — *толькі [сЦп]рэм'ерам*, *з першага студзеня* — *[с'Цп'э]ршага студзеня*, *працэс перанесены з прычыны* — *працэс перанесены [сЦп]рычыны*, *намераў аб супрацоўніцтве* — *намераў а[пЦс']упрацоўніцтве*, *нарада перад пачаткам* — *нарада пера[т п]ачаткам*, *працавалі з прыбыткам* — *працавалі [сЦп]рыбыткам*.

Пры хуткім тэмпе маўлення адбываецца поўная або частковая асіміляцыя, у выніку якой гукі цалкам або па некаторых прыкметах прыпадабняюцца адзін да аднаго. Пры запаволеным тэмпе гукі прыпадабняюцца толькі па адной прыкмеце, а ў некаторых выпадках на іх артыкуляцыю зусім не ўплываюць суседнія гукі. Больш наглядна прыклады асіміляцыі па звонкасці/глухасці і спосабу ўтварэння паддзены ў табліцы:

Спалучэнні гукаў	Запаволены тэмп маўлення або наяўнасць паўзы	Сярэдні і хуткі тэмп маўлення або адсутнасць паўзы
звонкі+санор- ны	• <i>[с ʌ м] аім 70-годдзем</i> (з маім 70-годдзем; ненарматыўны варыянт) • <i>сустрэча [с ʌ н] ʃосьбітамі</i> (сустрэча з носьбітамі; ненарматыўны варыянт) • <i>мы [с ʌ в] амі</i> (мы з вамі; ненарматыўны варыянт) • <i>пра[с ʌ j а ʊ ʔ о] шукаем работу</i> (праз яго шукаем работу; ненарматыўны варыянт)	• <i>на сустрэчу [з ʌ н] амеснікам</i> (на сустрэчу з намеснікам; нарматыўны варыянт) • <i>згодна [з ʌ р] ашэннем</i> (згодна з рашэннем; нарматыўны варыянт) • <i>побач [з ʌ в] амі</i> (побач з вамі; нарматыўны варыянт) • <i>горш а[д ʌ м] інулага</i> (горш ад мінулага; нарматыўны варыянт)
глухі+звонкі выбухны	• <i>калга[с д] алёка</i> (калгас далёка; нарматыўны варыянт) • <i>звы[ш/д] вухсот касцёлаў</i> (звыш двухсот касцёлаў; нарматыўны варыянт)	• <i>стар[д б] ыў дан</i> (старт быў дан; нарматыўны варыянт)
звонкі+галос- ны	• <i>зара[с і] снуе праграма</i> (зараз існуе праграма; нарматыўны варыянт) • <i>пера[т а] бразамі</i> <i>запальвалі свечкі</i> (перад абразамі запальвалі свечкі; нарматыўны варыянт)	• <i>кандыдат а[д ʌ а] пазіцыі</i> (кандыдат ад апазіцыі; нарматыўны варыянт) • <i>у адпаведнасці [з ʌ а] бласной праграмай</i> (у адпаведнасці з абласной праграмай; нарматыўны варыянт) • <i>пачынаецца [з ʌ ʊ] сходам</i> (пачынаецца з усходам; нарматыўны варыянт)
звонкі+звонкі выбухны	• <i>хаця [п/д] вух</i> <i>прэтэндэнтаў</i> (хаця б двух прэтэндэнтаў; ненарматыўны варыянт) • <i>што [ш ʌ д] асць</i> (што ж дасць; ненарматыўны варыянт) • <i>што магло</i> <i>[п ʌ з] абяспечыць</i> (што магло б забяспечыць; ненарматыўны варыянт)	• <i>ка[б ʌ ʎ] аварыць за каго ты</i> (каб гаварыць за каго ты; нарматыўны варыянт) • <i>паляванне [з ʌ б] ʃоку паліцыі</i> (паляванне з боку паліцыі; нарматыўны варыянт) • <i>“Чалавек [з ʌ ʎ] групы Альфа”</i> (“Чалавек з групы «Альфа»”; нарматыўны варыянт)
[д]+[д], [з]+[з], [м]+[м],	• <i>выстаўка па[д ʌ д] эвізам</i> (выстаўка пад дэвізам; нарматыўны варыянт)	• <i>параўнацца [з:] акаханай жанчынай</i> (параўнацца з закаханай)

[п]+[п], [с]+[с], [т]+[т]	• з прафесійны[м м]ахляром (з прафесійным махляром; нарматыўны варыянт) • тэм[п п]рагрэсу (тэмп прагрэсу; нарматыўны варыянт) • зно[с с]тарога будынка (знос старога будынка; нарматыўны варыянт)	жанчынай; нарматыўны варыянт) • нава[т]ры гады (нават тры гады; ненарматыўны варыянт) • зара[з]акупае (зараз закупае; ненарматыўны варыянт) • каб пера[д]арогай (каб перад дарогай; ненарматыўны варыянт)
[д]+[с]	• дом пера[т ʃ]адам (дом перад садам; нарматыўны варыянт)	• фільм а[ц ʃ]тваральніка (фільм ад стваральніка; нарматыўны варыянт)
[д]+[с']	• надыхо[т с']вятаў (надыход святаў; нарматыўны варыянт)	• па[ц' ʃ]цягам якой (пад сцягам якой; нарматыўны варыянт)
[д]+[ц]	• зага[т ц]ара (загад цара; нарматыўны варыянт)	• пера[ц:]арквой (перад царквой; ненарматыўны варыянт)
[д]+[ш]	• паспець пера[т ш]тормам (паспець перад штормам; нарматыўны варыянт)	• ісці а[ч ʃ]колы (ісці ад школы; нарматыўны варыянт)
[з]+[ж]	• звязаў [з ʃ]ыццём (звязаў з жыццём; ненарматыўны варыянт)	• разлічыцца [ж:]эсамі (разлічыцца з ЖЭСамі; нарматыўны варыянт)
[з]+[ч]	• прыехаць [с ʃ]амаданам (прыехаць з чамаданам; ненарматыўны варыянт)	• заво[ш ч]аю (завоз чаю; ненарматыўны варыянт)
[з']+[ч]	• ма[с' ч]ырвона-шэрага колеру (мазь чырвона-шэрага колеру; нарматыўны варыянт)	• скро[ш ʃ]араду нягод (скрозь чараду нягод; нарматыўны варыянт)
[ж]+[с]	• маса[ш с]тупні (масаж ступні; нарматыўны варыянт)	• вы[с:]амі ведаеце (вы ж самі ведаеце; нарматыўны варыянт)
[ж]+[з']	• рэпарта[ж з']месца здарэння (рэпартаж з месца здарэння; нарматыўны варыянт)	• памі[з':]'явамі прыроды (паміж з'явамі прыроды; ненарматыўны варыянт)
[ш]+[с]	• ці[ш с]аду (ціш саду; нарматыўны варыянт)	• на[с:]амалёт (наш самалёт; ненарматыўны варыянт)
[с]+[ш]	• ча[с ш]укаць выйсце	• доўга адра[ш:]укалі

	(час шукаць выйсце; нарматыўны варыянт)	(доўга адрас шукалі; ненарматыўны варыянт)
[с]+[ж]	• <i>наш запа[с ж]артаў</i> (наш запас жартаў; нарматыўны варыянт)	• <i>летапі[ж:]ыця</i> (летапіс жыця; ненарматыўны варыянт)
[с]+[ч]	• <i>мераць пульс[с ч]ас ад часу</i> (мераць пульс час ад часу; нарматыўны варыянт)	• <i>свой адра[ш ч]амусьці</i> <i>забыліся напісаць</i> (свой адрас чамусьці забыліся напісаць; ненарматыўны варыянт)
[с]+[з]	• <i>ча[с з]апуску ракеты</i> (час запуску ракеты; нарматыўны варыянт)	• <i>віру[з:]вычайна прыходзіць</i> (вірус звычайна прыходзіць; ненарматыўны варыянт)
[ц']+[ч]	• <i>рэдагава[ц' ч]асопіс</i> (рэдагаваць часопіс; нарматыўны варыянт)	• <i>насупра[ч:]асопісаў</i> (насупраць часопісаў; ненарматыўны варыянт)
[ц']+[ж]	• <i>заканчва[ц' ж]ніво</i> (заканчваць жніво; нарматыўны варыянт)	• <i>убіра[ж:]ыта</i> (убіраць жыта; ненарматыўны варыянт)

На вымаўленне цвёрдых і мяккіх зычных, акрамя тэмпу маўлення і характару паўз, уплывае і пазіцыя ў сінтагме. Так, не назіраецца змякчэння зычнага, калі ён знаходзіцца ў абсалютным канцы сінтагмы: ...з цяжкім лёсам якога / звязаў я свой лё[с] / і якому / аддаваў усё самае дарагое /...; за ўсё, / што зрабіла для мяне партыя / і савецкі ўра[т] / і за высокую ўзнагароду /...

У межах адной сінтагмы не адбываецца змякчэння зычнага перад кароткай паўзай, якая ўзнікае пры запаволеным тэмпе маўлення: Джэд Брыджэ[с] / і Цім Робінс; нава[т] / і зламанага цэнта; а гэтым самы[м] / і з народамі; розума[м] / і сэрцам сваім.

Вырытываюцца і непаслядоўнасьць змякчэння назіраецца пры вымаўленні прыназоўнікаў, якія заканчваюцца на зычны гук. Пад уплывам арфаграфіі, няведання арфаэпічных норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы дыктары вымаўляюць: быць [з] імі, нехта [з] іх, [з] віны ўраду, [з] мясцовага бюджэту, [з] пятнаццатага сакавіка, [з] сямі краін свету, горад на[з]віной (горад над Дзвіной), [з] цяжкім лёсам, і звязаныя [з] імі, перамаўляць [з] віцэ-міністрам, будзе [з] медсёстрамі, [з] першага студзеня, аб'яднаць [з] пераходам, [з] людзей дасведчаных, сустрэўся [з] лідэрам, звязаны [з] Беларуссю (ненарматыўны варыянт).

Сустрэкаецца неаднолькавае вымаўленне прыназоўніка з у становішчы перад заднеязычнымі гукамі: сустрэча [зʲк']іраўніком,

на сюжэты [з'у']історыі (нарматыўныя варыянты) і сустрэчы [з'у']ероімі, звязаную [з'у']енеральным сакратаром (ненарматыўныя варыянты).

Такім чынам, вымаўленне слоў у моўнай плыні не з'яўляецца ізаляваным працэсам. У межах сінтагмы, як і ў межах фанетычнага слова, дзейнічаюць адпаведныя законы і адбываюцца асаблівыя фанетычныя працэсы. Фанетычная варыянтнасць у межах маўленчага такта абумоўлена найперш аб'ектыўнымі фактарамі: тэмпам маўлення, характарам паўз, фанетычным акружэннем і пазіцыяй у сінтагме.

Літаратура

Иванова-Лукьянова Г.Н. Культура устной речи: интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм. М., 2002.

Фанетыка слова ў беларускай мове. Мн., 1983.

У.І. Куліковіч

ЛЕКСІКА ТВОРАЎ У.ДУБОЎКІ

У працэсе выпрацоўкі, уніфікацыі і кадыфікацыі лексічных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады ХХ стагоддзя вялікую ролю адыграла моватворчасць асобных мастакоў слова, пад якой мы будзем разумець не толькі працу па стварэнні слоў, але і працу, накіраваную на пошук новых лексічных адзінак у народна-дыялектнай мове і прэзентацыю іх у тэксте, паколькі, як сцвярджае Р.Шкраба: *“Ад пісьменнікаў у вельмі вялікай меры залежыць — увайдзе ці не ўвайдзе ў агульналітаратурную мову гучнае, ёмістае, свежае слова з мясцовай гаворкі або жаргоннага ўжытку”*¹.

Сярод аўтараў, што прыйшлі ў літаратуру ў гэты перыяд, чыя творчая практыка з'яўляецца каштоўным матэрыялам для асэнсавання агульнага працэсу інтэнсіўнага станаўлення літаратурнай мовы з'яўляецца выдатны майстар беларускага мастацкага слова Уладзімір Дубоўка, моўная творчасць якога, як і моўная творчасць народа, разнастайная і рознабакая.

У сваім даследаванні мы паставілі перад сабой задачу высветліць найбольш характэрныя тыпы дыялектызмаў і наватвораў, якія ўводзіў паэт у свае паэтычныя творы, тым самым імкнучыся ўзбагаціць і ўнармаваць лексіку беларускай літаратурнай мовы.

Дыялектызмы.

Для папярэджання лексічных адзінак, у якіх адчувалася вострая патрэба, першаснае значэнне адводзіў У.Дубоўка багаццям народна-дыялектнай мовы. “Нашаю мэтай, — пісаў ён, — з'яўляецца не

адлучэнне гаворкі “адукаваных асоб” ад гаворкі “простага (!!)

народу”, а ўстанаўленне найшчыльнейшай сувязі”².
З пункту гледжання суадносін сучасных лексічных нормаў беларускай літаратурнай мовы дыялектызмы паэта можна падзяліць на тры групы.

Да першай адносяцца лексічныя адзінкі, якія адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў:

а) колькасным і якасным складам фанем: *Вялейка* (=Вілейка), *гаручка* (=гарачка), *Купелле* (Купалле), *мітычная* (міфічная), *пагурачак* (=пагорачак), *сякрэт* (сакрэт), *вагонь* (=агонь), *вазёры* (=азёры), *гра* (=ігра), *сцень* (цень) і інш.;

б) націскам або націскам і пэўнай фанемай: *у вочах* (=у вачах), *вырастае* (=вырастае), *далані* (=далоні), *кляны* (=клёны), *морскі* (=марскі), *садовіна* (=садавіна), *пасцілка* (=посцілка) і інш.;

в) граматычнай характарыстыкай — формай роду (адзінкавыя несупадзенні): *боль*, *пасага* (=пасаг). І з лямантам немым у сінія далі надрыўная *боль* залунала (Gredo). Будуць мне тады *пасагай* слёзы Беларусі (Трысцё); дзеяслоўнымі канчаткамі: *будзець* (=будзе), *стогнець* (=стогне), *заклікаець* (=заклікае); склонавымі формамі: *барох* (=барах), *воч* (=вачэй), *па небу* (=па небе) і інш.

г) афіксам (пры супадзенні каранёвай марфемы і значэння): *дзеўча* (=дзяўчына), *дзяцёнак* (=дзіця), *заўтрака* (=заўтра), *курчаты* (=кураваты); *арадзіла* (=нарадзіла); *дарунак* (=падарунак): *змаладзеў* (=памаладзеў), *няплоддзе* (=бясплоддзе), *празіраюць* (=пазіраюць), *упадабаўся* (=спадабаўся); *ненацкам* (=знянацку), *паўсюдзяцца* (=распаўсюджваюцца) і інш.

Наяўнасць такіх ужыванняў, большасць з якіх назіраецца ў творах У.Дубоўкі першай паловы 20-х гадоў, сведчыць пра ўзровень тагачаснай літаратурнай мовы, незамацаванасць асобных граматычных і арфаэпічных нормаў. У выданнях канца 20-х паэт крытычна ацэньвае такія формы, выпраўляючы іх паводле сучаснай нормы, тым самым прызнаючы яе агульнанародны характар.

Да другой катэгорыі слоў адносяцца лексічныя і семантычныя дыялектызмы.

Лексічныя дыялектызмы — гэта словы, якія з’яўляюцца мясцовымі назвамі агульнавядомых рэчаў, з’яў панняццяў, маюць адпаведнікі ў літаратурнай мове, але адрозніваюцца ад іх гукавымі комплексамі. Іх выкарыстанне ў паэзіі У.Дубоўкі абумоўлена тымі “вымогамі”, якія былі сфармуляваны ім жа ў артыкуле “Пра нашу літаратурную мову” (Узвышша, 1927, № 2.): неабходнасць замены

немілагучнага слова мілагучным, “у павелічэнні ліку адменнікаў”, “дзеля ўнікання падвойнага значэння ў выключных выпадках” (С. 176).

У складзе лексікі У.Дубоўкі да лексічных дыялектызмаў адносяцца словы, *аблуда* (=распушта), *адседка* (=адбыванне пакарання ш турме), *багавінне* (=водарасці), *вагаркі* (=хвалі), *водзыўкі* (=водгаласкі, рэха), *гас* (=страх), *ган* (=загана), *дзежка* (=чутка), *дыспанюка* (=за-гад), *пройма* (=скразняк, скразны вецер), *пятрэць* (=сохнуць, высыхаць), *саймаванне* (=нарада), *илунак* (=страўнік), *шыгаллэ* (=ігліца) і інш.

Асаблівасцю выкарыстаных У.Дубоўкам лексічных дыялектызмаў з’яўляецца той факт, што ў пераважнай большасці яны з’яўляюцца сінонімамі да слоў агульных з рускай мовай і адлюстроўваюць нацыянальную моўную спецыфіку (*аблуда*, *багавінне*, *пройма*, *пятрэць*, *шыгаллэ* і інш.). *Хапае злых учынкаў і аблуды, але наколькі ёсць і дзеяў добрых!* (Звязда. 11 ліп. 1929). *Не быў ні ў адседцы, ні ў сварцы, і зараз, як бачыш, прытомны.* (Т.2. С. 156)

Семантычныя дыялектызмы — гэта словы, якія супадаюць марфемным складам з адпаведнымі словамі літаратурнай мовы, але ў пэнай мясцовасці яны атрымалі яшчэ адно, лакальнае значэнне. У паэтычных тэкстах У.Дубоўкі амонімамі да агульнанародных выступаюць наступныя лексемы: *мары* (=насілкі), *сок* (=панскі даносчык, шпіён), *соўкаць* (=люляць, калыхаць) і інш.

На марах панясуць, на марах усіх праклятых тых паноў. (Браніслава). Браніська любая маўчы! Яшчэ дзе сок прыліпне вухам, не пабаяўшыся начы. (Там жа). Сум развею, не буду соўкаць, заістужу Слова сталёвым каррэ. (Трысцё).

Да трэцяй катэгорыі адносяцца дыялектна-прастамоўныя лексіка, якая характарызуецца павышанай экспрэсіўнасцю і эмацыянальнасцю. Семантычная асаблівасць яе, як слушна адзначае Г.Ф.Вештарт “праяўляецца як у яе канкрэтнасці, так і вобразнасці, метафарычнасці, выражанай праз канкрэтную прадметнасць”³. У творах У.Дубоўкі 20-х гадоў гэта самы шматлікі пласт стылістычна маркіраваных слоў, пры дапамозе якіх аўтар, найперш, імкнецца ўзбагаціць мову мастацкай літаратуры адпаведнымі сродкамі для дасягнення яе павышанай выразнасці. Большасць з гэтых лексем вызначаецца эмацыянальнай ацэначнасцю. Да іх адносяцца:

а) назоўнікі, якія характарызуюць назвы асоб: *байкуша*, *баламут*, *галавацяп*, *дуроннік*, *гіцаль*, *няздара* і інш.

Байкушы розныя ўздымалі скогат, — ікнуліся прымусіць нас

спыніцца (Узвышша. 1929, № 2.). Сядзіць якісьці баламут, пераграбае смецце жменяй (Узвышша. 1927, № 5). А скажаш — прыбягуць галавацяпы, спрабуюць жарт у чыстую манету і гэткі вэрхал справяць ультрацяпы, што на свайго забудзешся паэта. (Крычаўская спакуса). Вецер косы начы расплёў, дуроннік. (Наша будучыня. 1922, 16 снежня). Узрастаў бы чабор на раллі, і казалі мне ўсе, што я гіцаль. (Трысцё). Каля яго на галаве стаіць яшчэ адзін няздара. (Узвышша. 1927, № 5);

б) дзеясловы, якімі выражаюцца разнастайныя вобразна-ацэнныя дзеянні і працэсы: *бадзяцца*, *валтузіцца*, *выжлуціць*, *вышчарыцца* (=засмяяцца, паказаўшы зубы), *галёкаць*, *зблоціць* (=сапсаваць, зглуміць), *кулдыячыць*, *перціся*, *праставаць* і інш.

У нашы дні руін і будаўніцтва ты руйнаваць і будаваць павінен, а не бадзяцца нейкім дзеньдзівірам (І пурпуровых ветразей узвівы). Пакуль валтузілася так — дзве бочкі выжлуціла квасу (Кругі). Толькі здані панікліва крочаць Каля сцен камяніц, каля дрэў. Вышчараюцца хіжа са шчылін, мкнуцца думкі мае натаваць (Наля). Галёкай, пасцеляць лёнам, можа, паскавычаш (Трысцё). — Пэўна, нешта зблоціў недзе, вось праклятая байкуша (І пурпуровых ветразей узвівы). Над тайгою вецер кулдыячыў (Трысцё). Зірнуў на іх і нацянькі да сонца прэцца наш цікавы (Кругі). Да вакзала пехатой прастую, — так прыемна ў рокаце няспынным (Там жа).

Наватворы.

Наватворы У.Дубоўкі, уведзеныя ім ва ўжытак у паэтычных тэкстах, паводле словаўтваральных асаблівасцей падраздзяляюцца на патэнцыяльныя словы і аказіянальныя.

Патэнцыяльнымі словамі ў лінгвістычнай літаратуры прынята лічыць словы, што “не сустракаюцца ва ўжытку, але якія могуць — у выпадку неабходнасці — стаць шырокаўжывальнымі, бо ўтвараюцца па існуючых правілах, з’яўляюцца па сутнасці «правільнымі»”⁴. Значэнне такіх слоў цалкам складаецца са значэнняў марфем, якія ўваходзяць у іх склад. Да ліку патэнцыяльных лексем у паэтычнай спадчыне У.Дубоўкі адносяцца:

а) назоўнікі з суфіксам **-асць-**, утвораныя па мадэлі: аснова прыметніка + суфікс **-асць-** = адцягненае значэнне прыметы і ўласцівасці, названай матывуючай асновай (*васільковасць*, *віхрастасць*, *даўкасць*, *дрэвасць*, *злататканасць*, *кармазынавасць*, *паўднёвасць*, *пурпуровасць*, *сталёвасць* і інш.). Неабходнасць у такіх назоўніках вытлумачваецца адсутнасцю ў мове патрэбнага слова для

абазначэння пэўнага абстрактнага паняцця.

Па ваду смяшалася да студні, васільковасцю вачэй зарэла (Кругі). Віхрастасць ваша ўнатхняла нас, як песні наскай пошчак і фэрмато (Там жа). Даўкасць вадаровая агартае столкамі, смага нікне ў понырах неадшкадавана (Залатымі лёсткамі). Апёрся той малы на локаць, а вочы — дрвівасцю блішчаць (Там, дзе кіпарысы). І ў гэтым найбольшая радасць, злататканасць для нашых узлётаў... Пурпуровасць каліны, пунсовасць, кармазынаванасць дзікіх малін (Наля). Мой любы браце, блізкі і далёкі, няма сталёвасці і арфазвоннасці...;

б) назоўнікі, утвораныя шляхам нулявой суфіксацыі: асуда, прачын і інш.

Затым мяне і не трывожаць дужа твае ўпкі і твае асуды (І пурпуровых ветразей ўзвівы). Першы гоман... Ранні прачын траўня (Наша будучыня. 1922, 16 снеж.).

в) прыметнікі з суфіксам **-іст- (-ыст-)**, утвораныя па мадэлі аснова назоўніка + суфікс **-іст- (-ыст)** = прыметнік са значэннем “валодае ўласцівасцямі таго, мае ці змяшчае ў вялікай меры тое, што абазначана ўтваральным словам”: *багуністы, жвірысты, прысты і некаторыя іншыя.*

У ёй і людзі і трава і багуністае балота (Кругі). А возера кунегай б`е на жвірыстыя берагі (Браніслава);

г) дзеясловы з суфіксам **-і- (-ы-)**, утвораныя па мадэлях:

— аснова назоўніка + суфікс **-і- (-ы-)** = дзеяслоў са значэннем “здзяйсняць дзеянне, уласцівае таму, што абазначана матывуючай асновай”: *іглініць, крынічыць, крышталіць, кунежыць, перамідзіць і інш.*

Шыгаллём шаляслівым хваін дні кунежаць, ігліняць, злятаюць (Урачыстая дата). Пылаюць праз паркаль калені, гарачая крынічыць кроў (Там, дзе кіпарысы). Цымбаламі гукі крышталяць і іх не заглушыць гармонік (Сав. Беларусь, 1925. 18 кастр.). Празрыста звоняць вадамёты, між ёлак пірамідзіць пыл (Браніслава).

— аснова прыметніка + суфікс **-і- (-ы-)** = дзеяслоў, які абазначае дзеянне паводле прыметы, названай утваральнай асновай: *кволіць, кучаравіць, хіжыць і інш.*

Гады і дні злятаюць і красуюць, прасцяг хвалююць, кволяць, кучаравяць (Наля). У звычайнай праяве хіжыць сіла вялікая (Трысцё).

Да **аказіянальных слоў** прынята адносіць словы, семантыка якіх

абумоўлена толькі кантэкстам, а ўтварэнне характарызуецца парушэннем законаў агульнамоўнага словаўтварэння. “Гэта — піша Е.А.Земская, — парушальнікі правілаў прадуктыўнасці, якія разам з тым таксама пакараюцца аналогіі, але аналогіі не правіла, а канкрэтнага словаўзору”⁵.

Сярод Дубоўкавых аказіяналізмаў вылучаюцца:

а) назоўнік *львіва*, утвораны па ўзору канкрэтнага рэальнага слова і патлумачаны кантэкстам: *Хацелі даць і ў хвост і ў грыву: не бегай так далёка ў далі. Але не меў наш зайка львівы — яму па лапах толькі далі* (Урачыстая дата);

б) суфіксальныя назоўнікі *ганнё*, *драніна*, *мешчаннё* і інш.

Прытаміўшыся ў гэнай ганні глуха стогнуць і скардзяцца дрэвы (Там жа). *Дралі і бралі з народа ўсюды, тая драніна паноў і трымала* (Крычаўская спакуса). *І няхай мешчаннё гаворыць, што быў і ўжо няма* (Трысцё);

в) прыставачна-суфіксальныя дзеясловы, якія ў беларускай літаратурнай мове адносяцца да малапрадуктыўных тыпаў словаўтварэння: *раскудзеліць*, *ускоўдрыць*, *успаветрыць*, *уквяліць*, *умагіліць* і інш.

Сівыя вусы раскудзеліць, рагоча сыта (Браніслава); *Між зёлак пахлых і пад ліпай ускоўдрыць нас з табой туман* (Наша будучыня. 1922, 16 снежня). *Але, — успаветрыліся пырскі і стан у вільгаці застыў* (Там, дзе кіпарысы). *Іграў. іграў — пакуль не ўквяліў галоўнага там чына* (Кругі). *Тут жа логіка падстаўная такая, што жыўцом, здаецца, умагіліць* (Там жа).

г) складаныя назоўнікі, дзеясловы, прыслоўі, прыметнікі, утвораныя з мэтай эканоміі моўных сродкаў, з мэтай дасягнення большай дакладнасці ў абмалёўцы вобраза: *канцавоссе*, *паўднёвавейнасць*, *галадамірыць*, *гарацешны*, *салёназлосны*, *шматмілы*, *арліна-горба*, *ціхазвонна* і інш.

Сагнуўшыся арлінагорба, успаветрыўшы ў прасцяг руку — то Афрадытай, то Ніобай здавалася дзяўчына (Там, дзе вазёры). *Плечы ў плечы ветрамётна дзяцюкі лятуць* (Дзяўчына). *Успомніш, як галадамірыў калісьці разам ты са мной* (Там, дзе кіпарысы). *У царкве заначавала гарацешная кабета* (І пурпуровых ветразей узвівы). *Сваёю палкасю, сваёй нялюдскай вы растапілі б лёд на канцавоссях, лядоўню гэту нашага сусвету* (Там жа). *Магноліі і кіпарысы, з паўднёвавейнасцю платан* (Там, дзе кіпарысы). *Не ведаў, што салёназлосныя вужакі прыціснулі жыццё ў рышток* (Там жа). *І ціхазвонна і паволі восень лісцё наземіць, сцэле ў даліны* (Падарожнае).

Матулі снеў, шматмілая старонка, Купалы край, край чараўніц дзяўчат (Наша будучыня. 1922. 16 снежня).

На падставе прааналізаванага матэрыялу можна зрабіць наступныя вывады.

1. Характэрнымі асаблівасцямі моватворчасці У.Дубоўкі было ўмелае і прадуманае выкарыстанне сродкаў народна-дыялектнай мовы, а таксама ўтварэнне новых слоў.

2. Дыялектызмы, выкарыстаныя паэтам, сведчаць пра ўменне аўтара падмячаць і выбіраць з народнай гаворкі такія трапныя і мілагучныя словы, якія адпавядалі б тэндэнцыям развіцця мовы народа, пра імкненне ўзбагаціць літаратурную мову новымі словамі і новымі адценнямі, пашырыць яе сінанімічнае багацце, знайсці належныя адпаведнікі для рускіх і агульных беларуска-рускіх лексем.

3. Наватворы паэта, узнікненне якіх, ў першую чаргу, звязана з пошукамі маладой беларускай літаратурай нетрадыцыйных моўна-выяўленчых сродкаў для абазначэння паняццяў разнастайных сфер чалавечай дзейнасці, для выражэння розных адценняў выказвання, паказваюць творчыя магчымасці беларускай мовы, яе здольнасць папаўняць лексічны склад за кошт уласных рэзерваў, яе здольнасць абслугоўваць разнастайныя сферы чалавечай дзейнасці.

4. Патэнцыяльныя і асобныя аказіянальныя словы ўтвораны У.Дубоўкам паводле актыўных мадэляў, канкрэтных узораў і з дапамогай прадуктыўных словаўтваральных сродкаў. Большасць з гэтых наватвораў з'яўляюцца празрыстымі і па будове, і па значэнні, а таму з поўным правам могуць прэтэндаваць на тое, каб быць уключанымі ў нарматыўныя слоўнікі беларускай мовы.

5. Малапрадуктыўныя ўтварэнні паэта з'яўляюцца незаменным экспрэсіўным і камунікатыўным сродкам.

¹Шкраба Р. Моваю вобразаў. Мн., 1989. С. 15.

²Дубоўка У. Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасці нашай мовы // Узвышша. 1927, № 4. С.91.

³Веішарт Г.Ф. Месца размоўнай лексікі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове // Беларуская лінгвістыка. Вып. 40. Мн. 1993. С.32.

⁴Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мн., 1978. С.106.

⁵Земская Е.А. Словообразование как деятельность. М., 1992. С.182.

СЕМАНТЫКА ОНІМАЎ *СКАРЫНА* І *ПОЛАЦК* У БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ

Уласныя імёны, онімы, складаюць частку моўнай камунікатыўнай сістэмы, уяўляючы сабой пры гэтым значны міжмоўны пласт лексікі, што не патрабуе перакладу. Кожны з онімаў нясе інфармацыю пра анамастычную прастору мовы, пра асаблівасці індывідуалізацыі, ідэнтыфікацыі аб'ектаў рэчаіснасці пэўнай культурай.

Сярод онімаў існуюць ядзерныя структурныя кампаненты, здольныя канцэнтравальваць у сабе каштоўныя фонавыя веды пра жыццё грамадства і пра гістарычных асоб, якія ўплывалі на яго зрухі, што вызначае семантыку названых адзінак у масіве тэкстаў. Такой моўнай адзінкай у беларускім сучасным анамастыконе, бяспрэчна, з'яўляецца антрапонім **Францыск/Францішак Скарына** і ўрбонім **Полацк**, належныя нацыянальнай культурнай прасторы, семантычна пашыраныя і вобразна-стылістычна асвоенныя мастацкай літаратурай.

Прыцягненне онімаў у мастацкі тэкст выклікаецца ўзаемадзеяннем семантычных, культуралагічных і стылістычных фактараў. Пры гэтым мастацкаму асваенню онімаў папярэднічае іх больш-менш працяглае функцыянаванне ў іншых стылях, за час якога акрэсліваецца напэўненне гэтых адзінак прагматычным зместам, ствараецца глеба для іх семантычнага развіцця. Як адзначае Уладзімір Конан, “літаратурна-мастацкае адлюстраванне дзейнасці Францыска Скарыны і яго эпохі пачалося ў перыяд паскоранага развіцця беларускай літаратуры, нацыянальнай самасвядомасці і прагрэсіўнай грамадска-палітычнай думкі — у канцы 19 — пачатку 20 стагоддзя”[6, с. 11]. Назва ж Полацка мае пісьмовае занатаванне з далёкай старажытнасці, упамінаецца ў шматлікіх граматах, напрыклад, у дамовах Полацка з Рыгаю, вядомых з XIII ст. Гэты горад для Скарыны быў устойлівым грунтам для духоўнага развіцця: “Гуманістычная накіраванасць поглядаў Ф.Скарыны сфармавалася пад уздзеяннем гарадскога жыцця, якое склалася тады ў Беларусі і ва ўсім княстве Літоўскім”[8, с. 21].

Станаўленне Скарынавай асобы вызначалі і замежныя гарады — дзе ён вучыўся, дзе трымаў экзамен, выдаваў кнігі, працаваў. Такую сувязь з Радзімай і замежжам па-мастацку адлюстраваў Алег Лойка ў сваім рамане-эсэ “Францыск Скарына або Сонца Маладзіковае”, апісваючы Скарыну ў Празе, ля друкарскага станка: *Памятаючы Полацк, для Полацка тут друкуючы, памяццю ён лунае і ў Кракаве, і*

ў Капенгагене, і ў Падуі. Гарады! Вы ж пастоі на Скарынавай дарозе — пастоі прагнага да ведаў, улюбёнага ў веды і ў вас, гарады. Аўтар робіць мнагазначнае абагульненне: Без горада Францыск Скарына сябе проста не ўяўляў, не адлучаў сябе ад яго, як і горад яго ад сябе не адлучаў. Рэаліі свайго і іншых гарадоў як захавальнікаў і носьбітаў культуры ўплывалі і на станаўленне творчай індывідуальнасці гадаванца Полаччыны, выхаванца Еўропы – менавіта такая семантыка фарміруецца ў антрапоніма ў масіве тэкстаў.

Адам Мальдзіс заўважае: “Як мысліцель і мастак слова Францыск Скарына ішоў ад айчыннага, нацыянальнага да агульна-еўрапейскага і агульначалавечага. Гэтыя розныя пачаткі арганічна спалучаюцца ў яго спадчыне, утвараючы дыялектычную цэласнасць” [7, с. 73]. Гэтая дыялектычная цэласнасць прысутнічае ў прадстаўленні гістарычна-культурных звестак, — напрыклад, пры адлюстраванні Скарынам свайго аўтарства: указваецца не толькі імя (*Францыскъ/Францисекъ Скорина*), але і паходжанне (*изъ Полоцька, изъ славнаго града Полоцька*), месца выдання кнігі (*в старомъ месте Пражскомъ, в великомъ Старомъ Месте Пражскомъ; во славномъ месте Виленскомъ, в великославномъ месте Виленскомъ*).

Новым у семантыцы такога інфармацыйнага фрагмента тэксту даследчыкі называюць аўтабіяграфічнасць, самапавагу і ўпэўненасць аўтара, яго пачуццё ўласнай годнасці, што выяўляецца ў перадачы заслужаных ім тытулаў, выкарыстанні ацэначных перыфраз, адлюстраванні (інтэлектуальнай лексікай) стаўлення першадрукара да сваёй дзейнасці: *Працею И Выкладомъ избранного мужа В лѣкарскихъ наукахъ Доктора Франциска Скоринина сына С полоцька; Працею и тилностию Доктора Франциска Скорины С полоцька* ды інш. Такая ацэначнасць уласціва названаму антрапоніму і ў сучаснай мастацкай інтэрпрэтацыі. Як адзначаў аўтарытэтны даследчык гісторыі беларускай мовы Леў Шакун, “ствараецца рэдкая ў адносінах да старажытнасці магчымасць гаварыць пра ўдзел канкрэтнай асобы ў выпрацоўцы і ўдасканаленні сродкаў і прыёмаў літаратурнага выражэння, наогул у развіцці літаратурнай мовы на пэўным гістарычным этапе” [14, с. 305]. Семантыка антрапоніма звязана з беларускай культурай, прычым “акцэнтацыю нацыянальнага моманту ў скарынаўскіх кнігах, — указвае Алесь Каўка, — даследчыкі слухна суадносяць з падкрэсленай папулярызацыяй першадрукаром роднага “слаўнага горада” Полацка” [5, с. 162]. Месца паходжання Скарыны ўпамінае і Адам Станкевіч, на тэкставых прыкладах даводзячы: “Бачым, як многа беларускасці ў мове Скарыны” [11, с. 50]. Творчая

смеласць Скарыны, паводле Вячаслава Чамярыцкага, была адной з прычын “магутнага уздзеяння” першадрукара на развіццё беларускай літаратуры [12, с. 261]. Усе прыведзеныя сцвярджэнні тлумачаць факт перанясення стылёвых асаблівасцей Скарыны ў беларускія мастацкія тэксты — у якіх яго імя стала нацыянальным сімвалам.

Сувязь Скарыны і Полацка, Скарыны і Беларусі пісьменнікі пачынаюць падкрэсліваць з 20-х гг. XX ст., часта ва ўзнёслым і стрыманым, уласцівым самому Скарыне стылю. Пры гэтым у адным кантэксце з уласным іменем *Скарына* ўжываюцца ўрбонім *Полацк* ці словазлучэнне з вытворным ад яго прыметнікам *полацкі*, этнонім *палачанін/палачане*, уласнае найменне *Беларусь*, іх вобразна-стылістычныя сінонімы *Бацькаўшчына*, *родныя нівы*: *І край магіл, той край, дзе жыў Скарына, // Зноў парадзіў прарокаў і байцоў...* (Змітрок Бядуля. Беларусь); *Ой, вы родныя спелыя нівы! // Хто вам цвёрдую глебу узняў?// ... Мне прыпомніўся вобраз Скарыны // з поўнай жменняй жамчужын-зярнят* (Ганна Брэская. Францішку Скарыне); *Плыню плаўнаю, свабоднай// ціха коцяцца чаўны. // Прывітаў я песняй роднай — бацькаўшчыну Скарыны!* (Андрэй Александровіч. Дзвіна). У пазнейшы час, — пасля перыяду забыцця Скарыны, калі ледзь не перапынілася і навуковая Скарыніяна, чаго не дапусцілі У.Пічэта і за межамі А.Флароўскі [10, с. 7], — такая стылёвая адметнасць і семантыка працягвае існаваць, развіваецца як гісторыка-культурнае паглыбленне ў вобраз Скарыны: *Далёкіх часоў успаміны. // Твой воблік світае ў прасторы... // — Дзень добры, Францішак Скарына, // Памкненням светлым дзень добры!* (Кастусь Жук. Францішку Скарыне); *Адвечныя шляхі маёй Айчыны, // Мячы і кнігі Белае Русі, // і гарады, дзе родзяцца Скарыны, // Сялібы, скуль выходзяць Кастусі* (Ларыса Геніюш. Благаслаўлены край наш ад азёраў сіні...). Узаемадзеянне моўных рыс Скарынавага стылю і нацыянальнай мастацкай традыцыі выяўляецца ў перанясенні эпітэта *славуты (славны)* з назвы гарадоў (што ўласціва Скарынавым тэкстам) на імя самога першадрукара. Другой асаблівасцю з’яўляецца далучэнне да ўласнага імя Скарыны прыдатка, што вызначала аўтарскі стыль — лаканічны, прасты, даходлівы, незвычайна змястоўны, насычаны інфармацыяй [10, с. 263]. У мастацкіх тэкстах значна павялічваецца колькасць лексічных сродкаў, што выконваюць функцыю такога прыдатка — найперш праз словы-характарыстыкі дзейнасці і асобы Скарыны, якія бяруць пачатак у навуковай Скарыніяне — *гуманіст, першадрукар, асветнік, доктар* ды інш., перыфразы *сын Полацка / Бelay Русі, славуты зямляк*.

Эўрыстычна-гістарычны падыход да вобраза Скарыны выяўляецца ў паглыбленні мастацкім кантэстам прагматычнай семантыкі ўласнага імя першадрукара — пры выразным адлюстраванні (часцей у форме канстатацыі, аповеду) асобных фактаў яго біяграфіі ці акрэсленні яго грамадска значнай дзейнасці. Неардынарнасць гістарычнай асобы, яе вялікі аўтарытэт вызначае вобразна-узнёслы стыль выкладу з насычана інфарматыўным зместам і арганічнай сувяззю з беларускімі краявідамі: *Пад месяцам, пад сонцам Полацкіх капліц, // Пад спеўнымі званамі залачоных вежа?, // Пад паляўнічым рогам у явах таямніц// З'явіўся наш Скарына кветкай родных межаў, // Вясёлкай з-пад туману. // На мове паспалітай простых пастыроў // Тлумачыў ён прарокаў сказы-святанісы. // Жыў твор яго ў народе, нібы ў жылах кроў, // Праменіўся над краем сонечнаю рысай, // Аздобаю нябёснай...* (Змітрок Бядуля. Паходні).

У сувязі Скарыны і Полацка пісьменнікі падкрэсліваюць культурна-гістарычны аспект семантыкі, усведамляючы ролю старажытнага цэнтра беларускай культуры, які ў Скарынавы часы, гаворачы словамі Уладзіміра Пічэты, “захаваў нязьменнаю сваю праўна-бытавую старасьветчыну” [9, с. 82]. У такім выпадку імя Скарыны ўжываецца ў мастацкім тэксе разам з імёнамі іншых гістарычных асоб, што пакінулі след на Полацкай зямлі, у беларускай культуры. Часам у тэкст уключаюцца ўласныя найменні іншых беларускіх і небеларускіх, аднак важных для Беларусі, гістарычных рэалій. Напрыклад, у вершы Алеся Дудара “Полацк” названы *муры Рагнедзіны, сцяг Рагвалода, Масква, Варшава*. Пры гэтым аўтар своеасаблівым чынам падкрэслівае надзённасць Скарыны — праз факт замены яго імем старажытнай назвы, як адлюстраванне тагачаснай грамадска-палітычнай сітуацыі: *Замест Сафійскае — гара Скарыны // І над Дзвіной чырвоны сцяг*.

Прыём канцэтрацыі онімаў для адлюстравання багатых традыцый беларускай літаратуры, яе гісторыі і сучаснасці, яе геаграфічнай прасторы выкарыстоўвае Максім Гарэцкі ў апавяданні “Фантазія”. У ім разам з імем Скарыны і назвай яго роднага горада ўзнаўляюцца імёны Скарынавых паслядоўнікаў і назвы месцаў, з якіх яны паходзяць, дзе жылі і/ці пахаваны: *Янка Купала і Менск; Багушэвіч і Ашмяншчына, Жупраны; Цётка і Лідчына; Максім Багдановіч і Ялта; Іван Луцкевіч і Галіцыя, Закапаны; Лявон Гмырак і Коўня; Алесь Гарун і Кракаў; пан Вінуцук Дунін-Марцінкевіч і Міншчына, Сяргей Палуян і Кіеў* і нарэшце без указання на мясцовасць *Карусь Каганец*. Усіх іх аб’ядноўваюць агульныя выпрабаванні і самаадрачэнне дзеля

беларускай культуры, што і стала падставай для семантычнай аналогіі. Пры гэтым аўтар імкнецца перадаць дыялектыку суаднесенасці “малой” і “вялікай” Радзімы менавіта праз указанне імя першадрукара, упамінанне яго Полацка і Беларусі. Гаворачы пра імкненне душы Скарыны да Полацка аўтар паказвае прычыну, якая змусіла змяніць яго напрамак руху — неабходнасць склікаць на сход для абуджэння народа ўсіх рупліўцаў беларускага слова і нацыянальнай культуры: *Але каб зразумеў народ наш паспаліты патрэбу схода, ці не сабрацца спачатку толькі нам, будзіўшым яго на дабро ўсе вякі і кожны час? <...> Сцень вылецеў з палаты і не падаўся далей к Полацку, а павярнуў назад к Ашмяншчыне.* Называючы Максіма Гарэцкага адным з пачынальнікаў беларускай Скарыніяны і прадаўжальнікам скарынаўскіх ідэй, Тэрэза Голуб падкрэслівае, што сам факт існавання Скарыны актыўна садзейнічаў інтэнсіўнаму фармаванню гістарычнага мыслення пісьменніка [3, с. 32]. (Трэба дадаць, што не толькі М.Гарэцкага. Такое гістарычнае мысленне ўласціва большасці стваральнікаў Скарыніяны).

Сучасныя мастацкія тэксты вызначаюцца паглыбленым гістарызмам, што выяўляецца ў пашырэнні навуковых, дакладных звестак пра Полацк, што асабліва ўласцівых прозе, аднак вядомых і ў паэзіі (Верш Ларысы Геніюш “Скарына”). Кантэкст узбагачае, канкрэтызуе прагматычную семантыку гэтага ўрбоніма праз павелічэнне і разнастаенне фактаў і рэалій гісторыі. Пры гэтым у вобразнае апісанне ўключаюцца розныя культурныя сферы — архітэктура, бібліятэказнаўства, мастацтва, права і г.д. Усе гэтыя мастацкі асвоеныя факты прызначаны для глыбейшага раскрыцця феномена Скарыны і прадвызначанасці з’яўлення такой выдатнай асобы на Беларусі: *Полацк у той час вялікі і багаты. Ён плаціць каралю падатку ледзь не больш за ўсе гарады княства. У ім сыходзяцца артэрыі гандлёвых шляхоў, на вулках чуваць нямецкую, дацкую, італьянскую мовы. Затое слаба гучыць сярод вярхоў беларуская мова і, галоўнае, беларуская думка* (Уладзімір Караткевіч. Вера ў сілу дабрыні, або Сын Беларусі, сын Прагі). Часта для гістарычных звестак выбіраецца форма дыялагічная, няўласна-простая мова — для дынамічнай перадачы плыні думкі, эўрыстычнага напаўнення семантыкі онімаў: *Ён вельмі любіў свой родны Полацк з яго шасцю пасадамі, з сотнямі і канцамі, як называліся дзяльніцы і вулкі пасадаў, замошчаныя бяровёнамі, гулкімі ад крокаў людзей і конскіх падковаў, Вабіў колісь будучага каралеўскага садоўніка Верхні горад з Сафійкаю — саборным храмам ружовым, як зара, бо з*

ружовой плінфы ён быў выбудаваны (Алег Лойка. Скарына на Градчанах).

Аўтары скіроўваюцца ў глыбокую старажытнасць да семантычнага раскрыцця тагачасных онімаў, напрыклад, Полацкага Княства, назвы магутнай тады дзяржавы, са сваёй культурай і выдатнымі асобамі: *Полацкае княства* славілася і сваёй сталіцай, і Сафіяй, і вечавым званам, які, як і ў Ноўгарадзе і ў Пскове, склікаў люд на вечы аж 400 год, аж да атрымання горадам магдэбургскага права. *Скарына* прымае, як у чымсьці часткова і сваю, славу Ефрасінні Полацкай, Аляксандра Неўскага <...> (Алег Лойка. Францыск Скарына, або Сонца Маладзіковае). Важнай характарыстыкай Полацка і палачаніна Скарыны паўстае аповед пра Полацкі летапіс, з цытацыяй ці ўпамінаннем летапісных крыніц. У сувязі з гэтым як адзнака культурна-генетычнага адзінства прыводзяцца старажытныя фанетычныя варыянты назвы Полацка. Алег Лойка, напрыклад, ва ўжо ўзгаданым рамане-эсэ выкарыстоўвае паралельна форму *Полацк* і яе традыцыйны для старажытнасці паўнагалосны варыянт *Полацк*. З летапіснай спадчынай роднага горада пісьменнікі звязваюць патрыятызм Скарыны, варты пераймання: *Ведаў Скарына летапіс // нашага роднага Полацка. // Веру яго запавету: // кнігі і ласка — помняцца!* (Сяргей Панізнік. Ведаў Скарына летапіс).

У сучасным разуменні феномен Полацка звязаны з надзвычайнай духоўнай атмасферай, якая множыць сілы беларускай інтэлігенцыі для яе мастацкіх і навуковых пошукаў. Гэтую адметнасць, якую Рыгор Барадулін назваў *полацкі менталітэт*, адчуваюць многія творцы, асабліва ўраджэнцы Полацка [гл.: 2, с. 8]. Мастацкая літаратура ўсё ж арыентавана на канкрэтныя выявы. У сюжэтна значным паэтычным апісанні Полацка заўважаецца імкненне вылучыць найбольш важныя для аўтарскай канцэпцыі рэаліі — напрыклад, размяшчэнне горада, яго роля ў палітычным жыцці Еўропы: *Адсюль далёка ляжыць мой горад Полацк, // ляжыць мая радзіма, Беларусь, на скрыжаванні // Вялікіх рэк, якія лучаць // яе з Усходам, Захадам і Поўднем* (Міхась Клімковіч. Георгій Скарына); *Цудатварэнне — нашая Сахвея! // Слышеш ты лепатою на ўвесь свет, // Ды ў абарончым Полацку яшчэ // Не здабыла ты роўнай славы збройнай. // А час! // Наш Полацк — даўнія вароты // Лівоніі, Літвы і Белай Русі* — з маналага полацкага ваяводы Яна Глебавіча (Мікола Арочка. Судны дзень Скарыны).

Пісьменнікі карыстаюцца і спосабам звужэння гістарычнай прасторы, канцэнтруючы мастацкае мысленне на асобных падзеях з жыцця Скарыны — фактах яго біяграфіі, што выбіраюцца для

сюжэтнай асновы. Напрыклад, купецкае паходжанне і неад’емную ад купецкай справы патрэбу падарожжаў, а значыць знаёмства з людзьмі, мовамі, краінамі і культурамі, што з’яўляецца натуральным выхаваннем асобы, перадае ў вершы “Першае падарожжа” Данута Бічэль.

Рэалістычны план тэксту ствараюць онімы *Рыга, Барысаў камень, Полацк*. Мінімальны кантэкст наймення роднага горада, з якога Скарына ад’язджае, стварае эмацыйна напоўненую сітуацыю растання. Глыбокая арганічная сувязь чалавека і радзімы перадаецца праз метафарычнае выкарыстанне апелятыва *Радзіма* і ўрбоніма *Полацк* — у іх спалучэнне з дзеясловам *жагнаць* (спосаб вобразнага перанясення грамадска-культурных асаблівасцей, культурнай семантыкі ў звычаі жагнаць чалавека перад далёкай дарогай) і дзеепрыметнікам *зажураны*. Упамінанне Барысавага каменя звязана з семантыкай мяжы і яго знакавасці для горада. Разгорнутай метафарызацыяй перадаецца семантыка суму чалавека па радзіме, і (у мастацкай інтэрпрэтацыі) радзімы па ім: *Едзе Скарына Францішак у Рыгу // з бацькам у першы гандлёвы свой шлях. // <...> Знік родны бераг і камень Барысаў. // Месяц тапырыць па-змоўніцку рог // Ціхай Радзімы лясныя абрысы // Сына жагнаюць на зменлівы торг // Полацк зажураны ў засмужы ранка // доўга на воку ўспамінам цячэ*. У заключных радках верша аўтарка, выкарыстоўваючы традыцыйны ў Скарыны ды іншых творцаў яго часу вобраз пчалы, раскрывае — як лагічны вынік роздуму і назіранняў Францыска ў падарожжы — яго мэту жыцця: *Роднаму Полацку розум і думкі // ў свеце збіраць працавітай пчалой*. Семантыка цэнтра (не толькі з’яўлення Скарыны на свет, але таксама інтэлектуальнага, культурнага) выразна прасочваецца ва урбоніме *Полацк*.

Уключэнне асобы Скарыны ў Еўрапейскі культурны кантэкст звязваецца з паэтычным узнаўленнем урбонімаў *Кракаў, Прага, Падуя*, якія звязваюцца з урбонімам *Полацк* адносінамі супастаўлення (як гарады, у якіх жыў Скарына) і супрацьпастаўлення (усіх гарадоў адзінаму, у якім Скарына нарадзіўся), выстройваецца ў паслядоўнасць набліжэння па адлегласці да Полацка: “*Якія чатыры тысячы — тады ўжо ў душы здзіўляўся прэтэндэнт на яшчэ адну доктарскую ступень з Полацка, — Полацк жа зусім блізка ад Італіі, ад Падуі: перайдзі Альпы, міні Вену, Кракаў, Бярэсце!*” (Алег Лойка. Скарына на Градчанах). Урбонім *Бярэсце* тут падаецца як мяжа радзімы, якая раздзяляе Полацк і замежныя гарады. Адзнакай радзімы часам выступае і урбонім *Вільня*: *Сімяонка першым спрабаваў тлумачыць*

малому Францішку, чаму бацька ўвесь час кажа, што птушкаю з выраю палцаў бы назад — у **Полацк**, якога малы Францішак зусім не ўяўляе, у **Вільню** <...> (Алег Лойка. Скарына на Градчанах).

Імя Скарыны шырока ўжываецца ў мастацкіх творах для раскрыцця вобраза беларускай мовы ў культурна-гістарычным і соцыялінгвістычным аспектах. Прагматычная семантыка гэтага ўрбоніма складае ўяўленне пра першадрукара як чалавека, які паважаў і ўзвышаў сваю родную мову, прысвяціў ёй галоўную справу свайго жыцця, што імпліцытна прысутнічае ва ўсіх выпадках мастацкага функцыянавання Скарынавага імя і ярка выяўляецца пры вобразнай канстатацыі гэтага гістарычнага факта. Мастацкая літаратура вырашае па-свойму спрэчкі лінгвістаў [гл.: 1; 4] пра генезіс Скарынавай мовы: *І першую кнігу на мове сваёй// друкуе нашчадкам **Скарына*** (Ларыса Геніюш. Скарына); *На мове роднай, велічнай і спеўнай, // ён здзіўленаму свету даў “Псалтыр”* (Мікола Федзюковіч. Сповідзь). Галоўным для мастацкага мыслення паўстае высакародная місія Скарыны, вартая павагі, разумення і працягу: *Будзем думаць, вучыцца: тварыць// так, як ты, у сваёй мове, **Скарына*** (Ларыса Геніюш. Скарына). Такі аспект моўнай дзейнасці першадрукара заўважаны і прызнаны лінгвістамі, якія сцвярджаюць, што неабходна “пашырыць наша ўяўленне аб гнуткасці і шматграннасці старой беларускай літаратурнай мовы,... рассунуць межы яе стылістычнай сістэмы за кошт уключэння ў гэту сістэму такой своеасаблівай, складанай з’явы, як мова Скарыны” [13, с. 80].

Аналіз мастацкіх тэкстаў сведчыць пра досыць абмежаванае спалучэнне з онімамі яркіх вобразных сродкаў з прычыны вялікай культурнай значнасці асобы Скарыны і горада Полацка.

Частотным у мастацкіх тэкстах з’яўляецца эпітэт *родны*, які ў спалучэнні з урбонімам *Полацк* падкрэслівае, разам з указаннем на месца нараджэння Скарыны, яго духоўную сувязь з радзімай. Гэтую роднасную сувязь перадае і перыфраза *сын **Полацка**: Ён следом Біблію сваю/ Перакладзе і надрукуе...// І ерась — // Толькі пыл і прах — // ляціць з агню-ўсёжэрыцы // Прыскам // Над сынам **Полацка** Францыскам* (Рыгор Барадулін. Самота паломніцтва).

Урбонім *Полацк* у мастацкіх тэкстах развіваецца таксама лагічнымі азначэннямі *паўночы, далёкі, старадаўні...* Вобразна-стылістычную ролю выконвае і эпітэт *марозны*. Ён рэалізуе супрацьпастаўленне паўночнай радзімы цёплым гарадам, дзе жыў Скарына: *Клубок стагоддзяў стоена круціўся, // **Скарына Полацк** свой марозны сніў* (Людміла Заблоцкая. Згаданае). Рыгор Барадулін

арыгінальна насычае гэту метафару асацыятыўнасцю, індывідуалізуе: *У світцы марознай Полацк// Вачыма сінімі весніца. Аўтар выкарыстоўвае семантыку вяртання ў моўнай метафары: З выраю//Доктар Скарына, як драч дадому вяртаецца...* (Рыгор Барадулін. Аплакалі вырай совы).

Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што сярод 3 тысяч онімаў і вытворных ад іх лексічных сродкаў, ужытых Скарынам у сваіх выданнях, менавіта яго ўласнае імя, а таксама урбонім *Полацк* вызначаюцца найбольшым семантычным развіццём і вобразна-стылістычнымі патэнцыямі ў беларускіх мастацкіх тэкстах, валодаюць вялікімі магчымасцямі сінтэзаваць традыцыйны ды індывідуальны аспекты тэкстаўтварэння, нясуць семантыку далучанасці кожнага чалавека да гісторыі сваёй радзімы; да помнікаў культуры, сувязі з гістарычнымі асобамі, славытымі папярэднікамі, ствараюць адзінства рэтраспектывы і перспектывы.

Літаратура

1. Булыка А.М., Жураўскі А.І., Свяжынскі У.М. Мова выданняў Францыска Скарыны. Мн., 1990.
2. Васючэнка П. Полацкі лабірынт // Культура. 1995. № 17.
3. Голуб Т.С. “Шчыраму сыну Белай Русі”// Беларуская літаратура. Вып. 19. Мн., 1991.
4. Жураўскі А.І. Мовазнаўчая скарыніяна// Беларуская лінгвістыка. Вып. 38. 1990.
5. Каўка А. Тут мой народ. Мн., 1989.
6. Конан У.М. Францыск Скарына ў мастацкай літаратуры // “Народу свайму ўслужуючы...”/ Уклад. М.Б.Яфімава. Мінск, 1990.
7. Мальдзіс А.В. Францыск Скарына як прыхільнік збліжэння і ўзаемаразумення людзей і народаў. Мн., 1988.
8. Мясешка В.І., Капыскі З.Ю., Лойка П.А. Беларусь у канцы XV — сярэдзіне XVI ст. / Скарына і яго эпоха. Мн., 1990.
9. Пічэта У. Полацкая зямля ў пачатку XVI стагоддзя // Чатырохсотлецце Беларускаму друку. Мн., 1926.
10. Скарына і яго эпоха. Мн., 1990.
11. Станкевіч А. Доктар Францішак Скарына — першы друкар беларускі. Вільня, 1925.
12. Чамярыцкі В. Беларуская літаратура на рубяжы вякоў // Францыск Скарына і яго час. Мн., 1988.
13. Шакун Л.М. Карані роднай мовы. Мн., 2001.
14. Шакун Л.М. Ф.Скарына і пытанні гісторыі беларускай літаратурнай мовы // 450 год беларускага кнігадрукавання. Мн., 1968.

ЗАПАЗЫЧАННІ Ў СКЛАДЗЕ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ МАШЫНАБУДАВАННЯ

Даволі значная частка аднакампанентнай тэрміналогіі тэхналогіі машынабудавання — гэта тэрміны, утвораныя на аснове слоў-этымонаў з неславянскіх моў і фанетычна, марфалагічна, семантычна засвоеная беларускай літаратурнай мовай (адпаведнай тэрміна-сістэмай).

Першае месца сярод запазычанняў разгледжанай галіны беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі займаюць тэрміны, утвораныя ад этымонаў з класічных моў, грэчаскай і лацінскай. Грэка-лацінскія тэрмінаэлементы складаюць асаблівы нейтральны тэрміналагічны фонд. Яны ўжываюцца ў пераважнай большасці літаратурных моў свету і з'яўляюцца інтэрнацыянальнымі.

Грэчаскія словы і тэрміны пачалі пранікаць у мову ўсходніх славян з старажытных часоў. Як вядома, прычынай з'явіліся інтэнсіўныя гандлевыя зносіны з Візантыяй і грэчаскімі калоніямі на Чорным моры, асабліва пашыраныя з увядзеннем хрысціянства і ўзнікненнем пісьменства на стараславянскай мове. У першых кнігах ужывалася нямала грэцызмаў, якія пазней сталі здабыткам беларускай літаратурнай мовы.

Часам адзначаецца, што шмат лексічных адзінак грэчаскага паходжання ўвайшло ў беларускую літаратурную мову пераважна праз пасрэдніцтва рускай і польскай моў.¹ Аднак дакладна вызначыць шлях пранікнення таго ці іншага слова ў беларускую мову (тэрміналогію) надзвычай складана, галоўным чынам, па прычыне аднолькавага фанетыка-графічнага выражэння некаторых слоў у рускай і польскай мовах. Хаця прамыя кантакты беларусаў з грэкамі былі нязначнымі, аднак уплыў класічных моў на беларускую мову (як і на многія іншыя) быў адчувальны, але вызначыць шляхі і спосабы пранікнення грэцызмаў на беларускую глебу зараз практычна немагчыма.

У межах беларускай тэрміналогіі ТМ прасочваюцца наступныя шляхі запазычвання тэрмінаў — грэцызмаў: *механізм* (новалац. *mechanismus*., ад грэч. *techane* = машына), *конус* (лац. *conus*, ад гр. *konos*), *зона* (лац. *zona*, ад гр. *zone* = пояс), *камера* (лац. *camera*, ад гр. *kamar* = *комната са сводам*), *крыштал* (пол. *kryształ*, ад лац. *cristallus*, ад гр. *krystallos*), *аксід* (фр. *oxyde*, ад гр. *oksysis* = *кіслы*), *аўтамат* (фр. *automate*, ад гр. *automatos* = *самарухомы*), *аэрацыя* (фр. *aeration*, ад гр. *aer* = *наветра*), *тып* (фр. *type*, ад гр. *typos* = *адбітак*,

вобраз) і інш.

Паводле семантыкі сярод тэрмінаадзінак ТМ грэчаскага паходжан-
ня назіраецца наяўнасць наступных груп. На першы план выступаюць
тэрміны агульнанавуковыя і агульнатэхнічныя (у тым ліку назвы
навуковых дысцыплін), такія як: *фізіка, геаметрыя, кінетыка, сімвал,*
схема, сістэма, стадыя, сінтэз, дыяпазон, элементарны, спіраль і інш.
Акрамя таго, вылучаецца значная колькасць фізіка-матэматычных
(*дыяметр, катэт, дыяганаль, сіметрыя, энергія, фатон, полюс* і інш)
і хімічных (*азот, ангідрыд, каталіз, аксід, іон* і інш) тэрмінаў. Так-
сама варта назваць адзінкавыя эканамічныя (*эканомія*) і машына-
будаўнічныя тэрмінаадзінкі — *цыліндр* (частка рухавіка), *тормаз*.

Лацінская мова на працягу ўсяго сярэднявечча з'яўлялася
афіцыйнай мовай навукі і пісьменства народаў заходняй Еўропы. У
выніку гэтага мноства лацінскіх слоў і тэрмінаў увайшло ва ўсе
літаратурныя мовы свету, у тым ліку і ў беларускую мову.

Тэрміны, створаныя на аснове этымонаў лацінскага паходжання,
складаюць самы буйны пласт у тэрміналогіі ТМ іншамоўнага пахо-
джання (як і ўвогуле ў лексічнай сістэме беларускай мовы). Выву-
чэнне лацінізмаў (як і іншых запазычанняў) сутыкаецца з пытаннем
аб шляхах іх пранікнення на беларускую глебу. Аднак дакладнага
адказу на дадзенае пытанне сучасная навука на сённяшні дзень не мае.
Гэта задача ўскладняецца і тым, што значная колькасць запазычанняў
з лацінскай мовы характарызуецца вялікімі гнездамі роднасных
аднакарэнных слоў, паасобныя з якіх налічваюць у сваім складзе да
двух дзесяткаў дэрыватаў², што звычайна ўласціва незапычаным
словам.

Шырокае распаўсюджванне латыні ў еўрапейскіх народаў
сярэднявечча мела высновай пранікненне вялікай колькасці лацінскіх
слоў у розныя мовы, адкуль пазней лацінізмы трапілі у беларускую
мову. Для пранікнення на беларускую глебу як самых ранніх, так і
пазнейшых лацінізмаў мовамі-пасрэднікамі сталі польская, нямецкая
і чэшская. Дарэчы, у палякаў лацінская мова вельмі рана стала
афіцыйнай, ужывалася ва усіх сферах жыцця. У выніку гэтага латынь
аказала значны ўплыў на польскую мову, дзе і да сённяшняга дня
функцыянуе значная колькасць лацінізмаў.³

Разгледзім шляхі пранікнення у беларускую тэрміналогію ТМ
некаторых адзінак лацінскага паходжання і вытворных ад лацінскіх
караней: *прааліўванне, ад аліва* (італ. *oliva*, ад лац. *oliva, o'leum*),
калона (рус. *колонна*, ад фр. *colonne*, ад лац. *columna*), *вал* (польск.
wal, ад н.-в.-ням. *wall*, ад лац. *vallum* = лагэрны *вал*), *краты* (польск.

kraty, ад лац. *crates*), *трактар* (англ. *tractor*, ад лац. *trahere*=цягнуць), *градуяваць* (ням. *Graoduieren*, ад лац. / *gradus*=ступень), *табліца* (польск. *tablica*, ад лац. *tabula*), *прагумоўваць*, *ад гума* (польск. *guma*, ад лац. *gummi*=камедзь), *вентыль* (ням. *Ventil*, ад лац. *ventilare*=наветры-ваць), *рэжым* (*regime*, ад лац. *regimen*=улада), *рэзервуар* (фр. *reser-voir*, ад лац. *reservare*=захоўваць, зберагаць), *рэзананс* (фр. *resonance*, ад лац. *resonere*=адгукацца).

З пункту гледжання семантычнай характарыстыкі сярод лацінізмаў і дэрыватаў на іх аснове ў тэрміналогіі ТМ можна выдзеліць наступныя разрады. Самая вялікая колькасць належыць агульнанавуковым (*актывізацыя, прыярытэт, скамбінаваць, сканцэнтраваць, укамплектаваны, фармуляваць і інш.*) і агульнатэхнічным (*амплітуда, дыстанцыйны, дэфект, матрыца, рэверсаванне, рэгуляванне, такт, фільтрацыя, штатыў, элементны, юставанне і інш.*) тэрмінам. Іншыя разрады складаюць спецыяльныя назвы з ТМ (*глянсаваць, спрасоўваць, спецыфікацыя, контрыць*) і з сумежных галін, напрыклад: *дэфармацыя* (супор матэрыялаў), *дэфектнасць, гранула* (матэрыялазнаўства), *партал, працэсар* (прыборабудаванне), *трансфарматар* (электратэхніка), *цэментцыя* (металазнаўства), *эмульсія* (металаапрацоўка), *спектр, квант, тэмпература* (фізіка), *алюміній, дысацыяцыя, цэлюлоза* (хімія), *формула* (матэматыка), *праекцыя, фармат, цыркуль* (чарчэнне), *планаваць* (эканоміка).

Трэцяе месца па колькасці сярод аднакампанентных іншамоўных тэрмінаў ТМ складаюць германізмы і ўтварэнні на базе германскіх этымонаў.

Лексіка германскіх моў пачала пранікаць у мову беларусаў у выніку гандлёвых зносін з прыбалтыйскімі немцамі, а таксама пашырэння магдэбурскага права і перасялення на беларускія землі нямецкага і яўрэйскага насельніцтва.

У ліку пытанняў, якія звязаны з вывучэннем германізмаў у беларускім пісьменстве старажытнага перыяду, вельмі складаным з’яўляецца вызначэнне шляхоў пранікнення нямецкай лексікі ў беларускую мову. Асноўная частка германізмаў, якіх няма ў рускай мове, трапіла ў беларускую мову праз польскую, асабліва на працягу XVII—XVIII стагоддзяў у часы Рэчы Паспалітай. Яшчэ Я.Ф.Карскі, які першым зрабіў спробу грунтоўнага аналізу запазычанай лексікі беларускай мовы, лічыў, што словы нямецкага паходжання праніклі ў беларускую мову галоўным чынам праз польскую. Разам з тым, даследчык не адмаўляў магчымасці пранікнення некаторых

германізмаў і непасрэдна з нямецкай мовы.⁴

Аднак, сцвярджаючы польскае пасрэдніцтва пры запазычванні іншамоўнай лексікі, нельга забываць аб тым, што ў час існавання адзінай дзяржавы беларусаў і палякаў Рэчы Паспалітай у выніку фанетычнага і марфалагічнага асваення запазычанняў узніклі цэлыя рады дэрыватаў (такіх як *кірунак*, *кіраваць*, *кіраўнік*, *накіраваць* і інш., утвораных ад нямецкага слова *kehren*), якія ўзніклі без польскага пасрэдніцтва.

Аналіз моўнага матэрыялу тэрміналогіі ТМ дае падставу сцвяржаць, што пэўная частка германізмаў была запазычана з польскай мовы: *літаваць* (польск. *litawac*, ад с-в.-ням. *loeten*), *гартаваць* (польск. *hartowac*, ад ням. *harten*), *шнуля* (польск. *szpula*, ад ням., *spule*) *муштук* (польск. *munztuk*, ад ням. *Mundstuck*) і інш. Аднак большая частка германізмаў беларускай тэрміналогіі ТМ у этымалагічных працах памет аб мовах — пасрэдніцах не мае (за невялікім выключэннем, напрыклад *муфта* (рус. *муфта*, ад ням. *Muffe*).

Тэрміны ТМ нямецкага паходжання і вытворныя ад нямецкіх каранёў галоўным чынам з’яўляюцца назвамі агульнатэхнічных (*абсталаванне*, *ліхтар*, *шруба*, *рама*, *кляймо* і інш.), спецыяльных з галіны ТМ (*адбартоўка*, *грунтаванне*, *дарнаванне*, *шаблон*, *цангавы* і інш.) паняццяў, а таксама паняццяў з сумежных з ТМ галін машынабудавання і некаторых іншых навуковых дысцыплін. Напрыклад: *шпіндэль*, *планшайба* (станкабудаванне), *візір*, *дроцік*, *штангенцыркуль* (метралогія); *клема*, *шына*, *штэкер* (электратэхніка); *алітаванне*, *борштанга*, *шабер*, *зянкоўка*, *латунь*, *сталь*, *цынк*, *шліф* (металазнаўства і металаапрацоўка); *грат*, *гартаванне*, *дрот*, *злітоўка*, *тыгель*, *швекер*, *шыхта*, *шлак* (металургія); *графіт* (матэрыялазнаўства); *ваганні* (фізіка); *рысунак*, *маштаб*, *штрых* (чарчэнне).

Акрамя вышэйназваных семантычных груп, сярод германізмаў тэрміналогіі ТМ вылучаюцца асобныя агульнанавуковыя тэрміны (*рыхтаваць*, *кірунак*, *групаваць* і інш.).

На чацвертым месцы па колькасці сярод аднакампанентных тэрмінаў ТМ знаходзяцца галіцызмы. Пранікненне лексікі французскага паходжання у беларускую мову пачалося у XVI ст. Асобныя галіцызмы трапілі у мову беларусаў непасрэдна з мовы-крыніцы (праз Беларусь праходзілі гандлевыя шляхі, на тэрыторыі Беларусі у XVI—XVII стст. пасяляліся адукаваныя людзі з Захаду, а выхадцы з Бела-русі навучаліся ў заходнееўрапейскіх універсітэтах), але асноўным каналам для іх пранікнення з’явіліся польская і руская мовы ў XVI—XX стст.

Асноўная частка тэрмінаў ТМ французскага паходжання (у тым ліку вытворных ад французскіх каранёў) трапіла ў беларускую мову непасрэдным шляхам з мовы-крыніцы.. Але ёсць сярод галіцызмаў галіны ТМ асобныя тэрмінаадзінкі, запазычаныя праз іншыя мовы-пасрэдніцы, напрыклад: *пакетаванне* (ад польск. *pakiet*, ад фр. *paquet*), *газа* (ад польск. *gaza*, ад фр. *gaz=gaz*), *помпа* (польск. *pompa*, ад фр. *pompe*), *мантаж* (рус. *монтаж*, ад фр. *montage*), *капот* (рус. *капот*, ад фр. *capot*), *маршрут* (ням. *Marschrute*, ад фр. *marche*), *патрон* (ням. *Patron*, ад фр. *patron*).

У семантычных адносінах тэрміны ТМ французскага паходжання і вытворныя ад французскіх этымонаў у асноўным падзяляюцца на наступныя групы: агульнатэхнічныя (*мантаж*, *манеўраваць*, *бак*, *бабіна*, *фарсаванне*, *эксплуатаваць*, *этамаванне* і інш.), спецыяльныя з галіны ТМ (*фрэза*, *люнет*, *безрамонтаваны*, *балансаванне*), аўтамабіле і станкабудавання (*капот*, *карбюратар*, *патрон*, *рысора*), супору матэрыялаў (*эпюра*, *кансоль*) электратэхнікі (*разетка*, *рэле*), гідраўлікі (*адпампоўваць*), дэталей машын (*фаска*, *манжэта*) тэорыі надзейнасці (*рэсурс*, *дубляванне*), будаўніцтва (*ферма*), хіміі (*газа*), чарчэння (*дэталіроўка*, *контур*, *эскіз*, *габарыт*), метралогіі (*каліброўка*), металургіі (*пуансон*, *какіль*, *пудра*, *сартамент*, *фільера*), металазнаўства (*перліт*), вылічальнай тэхнікі (*адрас*, *мадэляваць*).

Тэрмінаадзінкі галіны італьянскага паходжання ТМ, генетычна звязаныя з англійскай, італьянскай, чэшскай, галандскай і некаторымі іншымі мовамі, складаюць невялікія ў колькасных адносінах напластаванні.

Большасць лексем англійскага паходжання беларуская мова запазычыла пераважна ў XIX—XX стст., пры гэтым асноўную іх частку — у савецкі час праз рускую мову-пасрэдніцу.

Беларуская тэрміналогія ТМ англійскага паходжання (у тым ліку вытворная ад англійскіх каранёў) характарызуецца наступнай семантычнай дыферэнцыраванасцю. Гэта пераважна дэнататы, якія з’яўляюцца назвамі паняццяў: спецыяльных уласнагаліновых (*плунжэр*, *фінішны*, *шэвінгаванне*, *хон*), агульнатэхнічных (*ніпель*, *рэсівер*, *канвеер*, *застапорванне*), агульнамашынабудаўнічых (*бункер*, *стэнд*, *разблакаваць*), дэталей машын (*стопар*, *картэр*), металургіі (*скрап*, *сляб*), вылічальнай тэхнікі (*алгарытм*).

Лексікай італьянскай мовы беларуская літаратурная мова напоўнілася пераважна ў XIX—XX стст. галоўным чынам праз рускую і заходнеславянскія (польскую, чэшскую) мовы. Аднак асобныя італізмы пачалі пранікаць у вусную мову і часткова пісьмовую яшчэ ў

пачатку XVI ст. Звязана гэта было з распаўсюджаннем ідэй Рэфармацыі і павышэннем цікавасці да культурнай спадчыны еўрапейскага Адраджэння.

З італьянскай мовы ў беларускую тэрміналогію разглядаемай галіны ўвайшлі адзінкавыя тэрміны, такія як: *штамп* (на яго базе ўтварылася цэлае гняздо тэрмінаў — *штампоўка*, *штампавальны*, *штампуемасць* (металургія)), *кампазіт* (матэрыялазнаўства), *канаўка* (дэталі машын), *паста* (агульнатэхнічны). Асобныя тэрмінаадзінкі даволі цяжка аднесці да пэўнай галіны, напрыклад, *кардон*. Верагоднымі мовамі-пасрэдніцамі для нешматлікіх тэрмінаў ТМ італьянскага паходжання з'явіліся: *макет* (фр. *maquette*, ад італ. *macchietta*), *штамп* (ням. *stampt*, ад італ. *stampa* = пячатка), *гальванізацыя* (рус. *гальванизация*, ад італ. *I. Galvani* = прозвішча італьянскага фізіка), *кардон* (фр. *carton*, ад італ. *cartone*), *кампазіт* (рус. *композит*, ад італ. *composito* = змешаны). Тэрмінаадзінкі італьянскага паходжання ў тэрмінасістэме ТМ тэматычна адносяцца да агульнатэхнічных (люк, кнопка), пад'ёмна-транспартнамашынабудаўнічых (дамкрат, кран), электратэхнічных (кабель) і нек. інш.

У межах галіны ТМ зрэдку сустракаюцца тэрміны арабскага — *магазін* (аўтаматыка), *бензін* (хімія); шведскага — *нікель* (металазнаўства), *барадок*, ад *brodd* = *шып* (ТМ); цюркскага — *каўпачок*, ад *kalpak* = *шапка* (аўтаматыка), *башмак* (агульнатэхнічны), *чыгун* (металазнаўства), *наждак* (тэхналогія рэзання металаў), *чаканіць*, ад *sakmak* = *біць*, *чаканіць* (ТМ), *кузаў* (аўтамабілебудаванне), карэльскага — *луда*, вытворныя *палуда*, *луджэнне*, *лудзіць* (гальваніка), літоўскага — *коўш* (агульнатэхнічны) паходжання.

У дачыненні да запазычанняў са славянскай групы моў трэба адзначыць, што сувязі беларускай мовы з іншымі славянскімі мовамі да цяперашняга часу лічацца недастаткова даследаванымі і вядомыя толькі адзінакавыя словы, паходжанне якіх звязана з асобнымі заходнеславянскімі і паўднёvasлавянскімі мовамі. Зразумела, што тэрміны ТМ не сталі выключэннем і аналагічнае становішча назіраецца ў межах тэрміналогіі гэтай галіны, якой належаць, напрыклад, адзінкавыя тэрмінаадзінкі чэшскага паходжання, якія трапілі праз іншыя мовы-пасрэдніцы: *спосаб* (польск. *sposob*, ад др. чэш. *zposob*), *праца* (польск. *praca*, ад чэш. *praca*) *пісталет* (фр. *pistolet*, ад чэш. *pitolpiset*). Больш даследаванай у беларускім мовазнаўстве ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі з'яўляецца лексіка польскай мовы, з якой беларуская на працягу ўсёй сваёй

гісторыі мае непасрэдныя кантакты. Першыя паланізмы ў беларускай мове з'явіліся ўжо ў канцы XIV ст., пасля заключэння Крэўскай уніі і ўзмацнення эканамічных, палітычных і культурных сувязей паміж Польшчай і Вялікім княствам Літоўскім. Больш шырока паланізмы сталі функцыянаваць у беларускай мове з другой паловы XVI ст., калі пасля Люблінскай уніі частка беларускіх земляў ўвайшла ў склад Рэчы Паспалітай. З гэтага часу і да канца XVII ст., калі ў 1696г. адбылася афіцыйная забарона беларускай мовы, польскія словы актыўна ўваходзілі ў склад беларускай лексічнай сістэмы. Аднак з XIX ст. уплыў польскай мовы на беларускую істотна аслабляецца і існуе пераважна ў вуснай форме.

Трэба адзначыць, што з агульнай, даволі вялікай, колькасці паланізмаў, запазычаных рознымі шляхамі і ў розны час, беларуская мова замацавала параўнальна невялікія групы слоў у якасці літаратурнай нормы. Пры разглядзе дадзенага пытання неабходна ўлічваць, што лексічныя адзінкі, створаныя на аснове паланізмаў у час сумеснага жыцця беларусаў і палякаў у складзе Рэчы Паспалітай, класіфікуюцца як уласнабеларускія, так і ўласнапольскія. Сярод нешматлікіх тэрмінаў ТМ польскага паходжання выдзяляюцца наступныя: *крыж, клямар, пас, свердзел* (агульнатэхнічныя); *рассвідоўванне* (дэталі машын); *верагоднасць* (матэматычная статыстыка); *выдаткі, каштарыс* (эканоміка); *сродак, выконваць* (агульнанавуковыя).

У тэрмінасістэме ТМ, як і ўвогуле ў лексіцы беларускай мовы прысутнічаюць адзінкі з няяснай або спрэчнай этымалогіяй. Часта гэта акалічнасць абумоўлена наяўнасцю аналагічных лексем у розных мовах і даволі праблематычна знайсці сапраўдную мову, якая з'яўляецца першакрыніцай. Разгледзім, як класіфікуюцца ў этымалагічных працах некаторыя этымалагічна цямныя тэрміны ТМ: *блок* (агульнатэхнічны) — як англійскі або нямецкі, або галандскі; *муфта* (дэталі машын) — як нямецкі або галандскі; *нікель* (металазнаўства) — як лацінскі або шведскі.

Асобную групу складаюць тэрміны ТМ, утвораныя ў выніку складання двух і болей запазычаных асноў або запазычаных і спрадвечна беларускіх асноў. Напрыклад: агульнатэхнічныя *кузабудаванне* (рус. *кузов*, ад тат. *kuzau* + польск. *bydowac*, ад с.-в. ням. *buden*), *алівааддзяляльнік* (лац. *oliva* + калька з рус. *отделитель*), *кран* — *бэлька* (ням. *Kran* + польск. *belka*, ад ням. *Balken*), спецыяльныя з ТМ *электраглянсаванне* (гр. *electron* + ням. *Glanz*), *карусельна* — *фрэзерны* (фр. *carrousel*, ад іт. *carosello* + фр. *fraise*), металазнаўчыя *макрашліф* (гр. *makros* + ням. *Schiff*),

вібраўстойлівасць (лац. *vibro* + калька з рус. *устойчивость*).

¹ Юргелевіч П.Я. Курс сучаснай беларускай мовы. Мн., 1974. С. 128.

² Гісторычная лексікалогія беларускай мовы. Пад рэд. А.Я.Баханькова, А.І.Журааўскага, М.Р.Судніка. Мн., 1970. С. 105—106.

³ Z.Klemensiewicz. Historia języka polskiego. Cz.I. Warszawa, 1961. S. 26—27; 140—141; Cz.II. Warszawa, 1965, S. 145—149.

⁴ Е.Ф.Карский. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. Варшава, 1903. С. 159.

К.У. Пячэрская

**СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ АНТАНІМІЯ
(НА ПРЫКЛАДЗЕ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ ГНЁЗДАЎ
З АПОРНЫМ КАМΠΑНАНТАМ ПРЫМЕТНІКАМ
СА ЗНАЧЭННЕМ ПАМЕРУ І ФОРМЫ)**

У беларускай дэрываталогіі праблема парадыгматычных адносін у словаўтваральных гнездах даследавана недастаткова, хаця такі падыход да вывучэння моўных фактаў садзейнічае больш аб'ектыўнаму разгляду асаблівасцей фармальна-семантычнай арганізацыі лексічнага складу беларускай мовы з улікам матывацыйных сувязей. Праблеме словаўтваральнай антаніміі ў беларускім мовазнаўстве прысвечаны працы А.А. Лукашанца, І.У. Каліцені, З.П. Данільчык і іншых даследчыкаў, у рускім мовазнаўстве — А.М. Ціханава, А.С. Пардаева, В.А. Івановай і іншых.

Наяўнасць антонімаў — слоў з супрацьлеглым значэннем — звычайная і распаўсюджаная з'ява ў беларускай мове, у праватнасці, у лексіка-семантычнай групе прыметнікаў, якія абазначаюць памер і форму. Апорныя кампаненты з'яўляюцца невытворнымі прыметнікамі: *буйны, востры, доўгі, здаровы, касы, крывы, малы, поўны, прамы, просты, салідны, тоўсты, тупы, худы*. Пераважная большасць ад'ектываў з'яўляюцца мнагазначнымі. Так, прыметнік *буйны* мае наступныя значэнні: 1. Які складаецца з аднародных, больш чым сярэдняга памеру, адзінак; вялікіх памераў; які адносіцца да віду, пароды вялікіх жывёл; падкрэслена вялікі. 2. Багаты, раскошны; сакавіты. 3. Вялікі па плошчы, па колькасці насельніцтва; значны па сваіх памерах, магутны; вялікі па канцэнтрацыі сродкаў. 4. Вялікі па колькасці ўдзельнікаў; значны ў колькасных адносінах; вялікага маштабу, вялікай сілы, з вялікай колькасцю ўдзельнікаў. 5. Выдатны, найбольш прыкметны сярод іншых. 6. Хуткі, магутны. 7. Значны па выніках, важны па значэнню. 8. Важны, значны, радыкальны. 9. Багаты, шчодры; багаты па выніках.[4, 1, 416]. Прыметнік *малы* мае та-

кія значэнні: 1. Нязначны па велічыні, памерах; невялікі ростам, нізкі; нядоўгі, кароткі. 2. Нязначны па колькасці; нядоўгі. 3. Менш, чым патрэбна. 4. Які праяўляецца ў нязначнай ступені, слабы; які не мае істотнага значэння, малаважны. 5. Які займае нязначнае службовае або грамадскае становішча. 6. Малалетні.[4, 3, 97— 98]. Прыметнік *здаровы* мае значэнні: 1. Які мае добрае здароўе; непашкоджаны, які правільна дзейнічае (пра органы і часткі цела); які выражае здароўе, уласцівы здароваму чалавеку; прыгодны, не папсаваны; разважлівы, разумны. 2. Карысны для здароўя. 3. *Разм.* Моцнага целаскладу; дужы. 4. *Разм.* Вялікі, моцны (пра з'явы, прадметы і пад.) [4, 2, 459]. На-яўнасць у слове некалькіх значэнняў абумоўлівае тое, што адзін і той жа прыметнік можа ўваходзіць у склад некалькіх антанімічных пар.

Так антанімічныя пары ўтвараюць наступныя апорныя ад'ектывы *буйны* 'вялікіх памераў' — *малы* 'нязначны па велічыні, памерах', *здаровы* 'моцнага целаскладу, вялікі' — *малы* 'нязначны павелічыні, памерах', *прамы* 'роўна выцягнуты ў якім-небудзь напрамку, без выгібаў, не крывы' — *крывы* 'выгнуты, з загібамі; не роўны, не прамы', *прамы* 'шчыры, праўдзiвы, прынцыповы' — *касы* '*перан.* недружа-любны, падазроны, недаверлівы', *тупы* 'такі, якім цяжка рэзаць, пілаваць, калоць і пад., недастаткова навостраны' — *востры* 'з вострым канцом або краем; добра навостраны', *худы* 'з тонкім, хударлявым целам; пра часткі цела' — *поўны* 'у меру тоўсты, сыты; пра часткі цела, твару', *худы* 'з тонкім, хударлявым целам; пра часткі цела' — *тоўсты* 'які мае мажную, паўнацелую фігуру; вялікі, мясісты, пухлы (пра часткі цела, твару)'. У дадзеных словаўтваральных гнёздах з антанімічнымі апорнымі кампанентамі ў парадыгматычныя адносіны ўступаюць і іх састаўныя кампаненты, г.зн., што матываваныя адзінкі такіх гнёзд утвараюць паміж сабой адпаведныя антанімічныя пары.

Антанімія састаўных кампанентаў словаўтваральных гнёздаў дадзенай лексіка-семантычнай групы прадстаўлена вытворнымі слова-мі чатырох лексіка-граматычных разрадаў: прыметнікамі, прыслоўямі, назоўнікамі, дзеясловамі.

Разгледзім **прыметнікі**. На першай ступені словаўтварэння тыповымі для ад'ектыўных антанімічных гнёзд з'яўляюцца:

а) прэфіксальныя прыметнікі: *немалы* 'даволі вялікі, значны па велічыні, памерах, колькасці' — *нездаровы* 'нязначны па велічыні, памерах';

б) суфіксальныя прыметнікі вышэйшай ступені параўнання: *худзейшы* 'больш худы' — *таўсцейшы* 'больш тоўсты';

в) суфіксальныя прыметнікі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі:

маленькі 'разм. памяш.-ласк. да малы' — *здаравенны* 'вельмі вялікі', *худзенькі* — *таўсценны*, *крывенькі* — *праменькі*;

г) формы меры і ступені: *худаваты* 'крыху худы' — *таўставаты* 'крыху тоўсты';

д) складаныя прыметнікі: *малагабарытны* — *буйнагабарытны*, *малакаліберны* — *буйнакаліберны*, *малафарматны* — *буйнафарматны*, *тупадзюбы* — *вастрадзюбы*, *тупалісты* — *вастралісты*, *тупаморды* — *вастраморды* і г.д.

На другой ступені дэрывацыі не назіраецца такога тыпу пар.

На трэцяй і чацвертай ступені антанімічнымі з'яўляюцца аддзяяслоўныя прыметнікі: *прамы* → *выпраміць* → *выпрамлены* — *крывы* → *скрывіць* → *скрыўлены*, *худы* → *худнець* → *схуднець* → *схуднелы* — *тоўсты* → *таўсцець* → *растаўсцець* → *растаўсцелы*.

Самым прадуктыўным разрадам, які ўдзельнічае ва ўтварэнні словаўтваральных антонімаў, з'яўляюцца **прыслоўі** на **-а**. На першай ступені антанімічныя прыслоўі на **-а** ўтвараюцца, як правіла, ад прыметнікаў: *прам-ы* → *прам-а* — *крыв-ы* → *крыв-а*, *прам-ы* → *прам-а* — *кас-ы* → *кас-а*, *туп-ы* → *туп-а* — *востр-ы* → *востр-а*.

Прадуктыўным на першай ступені словаўтварэння з'яўляецца ўтварэнне **назоўнікаў** са значэннем 'адцягнёная прымета' з суфіксамі:

-асць: *туп-асць* — *востр-асць*,

-ізн: *прам-ізн-а* — *крыв-ізн-а*,

-ін: *худз-ін-а* — *таўшч-ын-я*.

На гэтай жа ступені антанімічныя назоўнікі ўтвараюцца ў выніку субстанцывацыі зыходных прыметнікаў: *прамая* 'прамая лінія' — *крывая* 'непрамая лінія'.

У складзе словаўтваральных гнёздаў *худы* і *тоўсты* зафіксаваны антанімічныя пары назваў асоб: *худзеча* 'пра вельмі худога чалавека; худыя дзеці' — *таўстуха* 'тоўстая жанчына (радзей — дзяўчына, дзяўчынка)'.
На 2—4 ступенях на базе матываваных прыметнікаў утвараюцца аддзяяслоўныя назоўнікі: *тупы* → *тупець* → *атупець* → *атупенне* — *востры* → *вастрыць* → *абвастрыць* → *абвастрэнне*, *выпрамленне* — *закрывленне*, *пахудзенне* — *патаўшчэнне*.

Што датычыцца **дзеясловаў**, то на першай ступені часцей за ўсё ўтвараюцца дзеясловы-антонімы з фіналямі на:

-ець/ -эць: *худз-ець* — *таўсц-ець*, *паўн-ець*, *туп-ець* — *вастр-эць*;

-іць/ -ыць: *туп-іць* — *вастр-ыць*, *выпрам-іць* — *скрыв-іць*.

На другой ступені дэрывацыі антанімію зыходных дзеясловаў прадстаўляюць прэфіксальна-суфіксальныя дзеясловы, якія ўяўляюць

сабой відавця карэляты дзеясловаў, утвораныя на першай ступені дэрывацыі: *тупы* → *тупіць* → ***затупіць*** — *востры* → *вастрыць* → ***вывастрыць***, *схудзец* — *патаўсзец*, *папаўнец*. А таксама дзеясловы-антонімы незакончанага трывання, утвораныя пры дапамозе постфікса **-ся (-ца)**: *востры* → *вастрыць* → ***вастрыц-ца*** — *тупы* → *тупіць* → ***тупіцца***.

На трэцяй і чацвертай ступенях словаўтварэння ўзнікаюць дзеясловы-антонімы — карэляты дзеясловаў, утвораных на другой ступені: *вытупліваць* — *вывострываць*.

Антанімія кампанентаў словаўтваральных гнёздаў з апорным кампанентам нематываваным прыметнікам са значэннем памеру і формы з'яўляецца паводле тэрміналогіі В.У. Вінаградава “адлюстраванай антаніміяй”, г.зн., антонімы — матываваныя словы, якія самі па сабе не выражаюць антанімічных адносін, з'яўляюцца антонімамі таму, што супрацьлеглымі значэннямі валодаюць іх матывавальныя.

Як паказвае даследаваны матэрыял, антанімічныя адносіны могуць складацца не толькі паміж састаўнымі кампанентамі розных словаўтваральных гнёзд, але і ў межах аднаго словаўтваральнага гнязда паміж зыходным словам і яго састаўнымі кампанентамі. Антанімічныя адносіны ўтвараюцца пры дапамозе адмоўных прыставак **не- (ня-)**: *тоўсты* — ***нятоўсты***, *поўны* — ***няпоўны***, *малы* — ***немалы*** і інш. Такая з'ява паміж зыходнімі словамі гнязда і яго матываванымі даволі распаўсюджаная, што пацвярджае актыўнасць нематываваных якасных прыметнікаў са значэннем памеру і формы ва ўтварэнні антанімічных пар. Адносіны словаўтваральнай антаніміі назіраюцца таксама паміж матываванымі словамі ўнутры гнязда. Дадзеная з'ява адзначана сярод такіх часцін мовы як:

а) прыметнік: *таўставаты* 'крыху тоўсты' — *таўсценны* 'вельмі тоўсты' (пара ўтвараецца пры дапамозе антанімічных суфіксаў **-ават-** і **-енн-**), *паўнаваты* 'з невялікай паўнатай, поўны' — *паўнюсенькі* 'разм. вельмі поўны' (**-ават-** і **-юсеньк-**), *даўгаваты* 'разм. некалькі даўжэй за звычайны' — *даўжэразны* 'разм. вельмі доўгі' (**-ават-** і **-эразн-**) і інш.;

б) прыслоўе: *поўна* 'многа, да самага верху' — *няпоўна* 'запоўнены не да краёў, не да верху', *доўга* 'на працягу вялікага адрэзку часу' — *нядоўга* 'на працягу невялікага адрэзку часу, не вельмі доўга', *мала* 'у невялікай, недастатковай колькасці, ступені; нямнога' — *нямала* 'даволі многа' і інш.;

в) назоўнік: *паўната* 'стан поўнага; дастатковая ступень, наяўнасць або колькасць чаго-небудзь' — *непаўната* 'адсутнасць

патрэбнай паўнаты ў чым-небудзь; недастатковасць', *здараўе* 'стан арганізма, пры якім нармальна дзейнічаюць усе яго органы' — *нездараўе* 'недамаганне, хваравіты стан', *саліднасць* 'уласцівасць саліднага' — *несаліднасць* 'уласцівасць несаліднага' і інш.

Як бачна, антанімічныя адносіны паміж матываванымі словамі даследуемых словаўтваральных гнёздаў у большай ступені праяўляюцца ў сістэме такіх часцін мовы як прыметнік, прыслоўе, назоўнік. Дадзеныя адзінкі знаходзяцца на розных ступенях дэрывацыі. Што да адносін паміж антонімамі ў розных гнёздах, то яны з'яўляюцца адзінкамі адной ступені словаўтварэння.

Цэнтральную ролю ў арганізацыі словаўтваральнага гнязда адыгрывае семантыка апорнага слова, якая прысутнічае практычна ў кожным кампаненце гнязда ад першага да апошняга звяна словаўтваральнага ланцужка.

ЛІТАРАТУРА

1. Иванова В.А. Антонимия в системе языка / [Отв. ред. В.И. Кодухов]. Кишинёв: Штиинца, 1982. 63 с.
2. Лукашанец А.А. Асаблівасці семантычнай арганізацыі комплексных адзінак словаўтварэння // Веснік БДУ. Серыя 4. 1994. №3. С. 43—47.
3. Тихонов А.Н., Пардаев А.С. Роль гнёзд однокоренных слов в системной организации русской лексики: Отражённая синонимия, Отражённая омонимия, Отражённая антонимия / Самаркан. гос. ун-т им. А. Навои. Ташкент: Фан, 1989. 139 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т./ АН БССР, ін-т мовазнаўства ім. Я. Коласа; [Пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы)].

А.А. Радзевіч

ЗДАБЫТКІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ СІТУАЦЫЙНАГА ПАШЫРЭННЯ СТРУКТУРНАЙ АСНОВЫ ПРОСТАГА СКАЗА

Сучасныя сінтаксічныя тэорыі характарызуюцца сінтэзаванасцю асэнсавання моўных фактаў. У пэўнай ступені гэта датычыцца і канцэпцыі прыасноўных (непрыслоўных) прыназоўнікава-склонавых і склонавых словаформаў, што адносяцца да ўсяго саставу простага сказа: *3 рынка* нясу на руцэ капусную галаву. (А.Разанаў.); *Раніцаю* я другі раз зайшоў са сваёй прапановай да дзеда Мультана. (У.Караткевіч.); *Папайдні* к старому зноў прыйшоў Міхась. (К.Чорны.); *У Андрэя* быў поўны камплект: бабка, хросны і хросная. (Я.Брыль.); *Яго* зноў кінула ў стужу... (І.Пташнікаў.); *У хлапчука* ад нечаканасці заняло дыханне (А.Жук.).

*Сітуанты, больш вядомыя як дэтэрмінуючы аб'ект і дэтэрмінуючая акалічнасць, проціпастаўляюцца прыслоўным пашыральнікам, якія, рэалізуючы патэнцыяльныя валентнасныя магчымасці дзеяслова, лакалізуюць дзеянне і, у адрозненне ад сітуантаў, утвараюць сэнсава і сінтаксічна абумоўленую канструкцыю: І п а д а е на белую **паперу** Наспеўшай думкі старажытны знак. (Я.Янішчыц.); Пад вечар пан аднаго разу З а з в а ў **Марысю** да сябе. (П.Трус.); Мы з *Крывёнкам* в ы с к о к в а е м з **акопа**... (В.Быкаў.); “*Проша пана Адольфа, п р о ш а за стол*”. (Янка Купала.)*

Сказ як адкрытая сістэма павінен быць структурна арганізаваны, адпавядаць патрабаванням семантыка-сінтаксічнай, камунікацыйна-сінтаксічнай “уладкаванасці”. На ўскладненне (а гэта неабходная ўмова развіцця сістэмы) чуйна рэагуе кожны з пазначаных узроўняў. Элемент гэтай сістэмы, сітуант валодае толькі яму характэрным наборам сувязей, адносін, вызначаецца пэўнай пазіцыяй у лінейным сінтагматычным радзе, своеасаблівай роляй у арганізацыі выказвання. Ён якраз і сігналізуе аб “зрухах” на ўсіх узроўнях гэтага камунікацыйнага адзінства.

Пры вызначэнні сутнасці сітуацыйнага пашырэння, умоў і заканамернасцей функцыянавання адпаведных кампанентаў (Н.Ю.Шведава 1964, 1968, 1973; Е.Кржышкава 1967; М.А.Паўлоўская 1985; Б.А.Аляксееў 1987; В.П.Малашчанка 1974; Г.М.Акімава 1971; Г.С.Калядэнка 1972; М.К.Мілых 1972; І.М.Дымарская-Бабалян 1972; Я.І.Раславец 1973; Г.Я.Цімафеева 1973; Н.М.Іванова 1964 і інш.) такім адзінствам для даследчыкаў выступае апазіцыя *структура сказа — структурная схема — сітуанты*. Шматлікія падыходы да яе інтэрпрэтацыі (Г.А.Золатава 1967; П.А.Лекант 1964; Ц.П.Ломцеў 1976, 1979; Н.Ю.Шведава 1965, 1966, 1967, 1969; А.М.Мухін 1968; Я.Ф.Крацевіч 1954; Е.Курловіч 1962; В.С.Юрчанка 1972; Г.Г.Пачапцоў 1971; І.І.Мешчанінаў 1963; І.П.Распопаў 1970; Н.Д.Аруцёнава 1972; Э.П.Шубін 1969; В.А.Белашапкава 1989 і інш.) адрозніваюцца разуменнем рэлевантнасці граматычнай інфармацыі, якая ўтрымліваецца ў кожным з элементаў дадзенай апазіцыі, фактам пазамоўнай рэчаіснасці.

Напрыклад, для Н.Ю.Шведавай гэта проціпастаўленне агульнага граматычнага значэння сказа, зафіксаванага ў “формуле”, і таго, што рэалізуе яго — выказванне. У ім захоўваецца толькі граматычная структура (тып) сказа. Сукупнасць рэалізаваных варыянтаў выказвання ўтрымлівае ў сабе “комплекс граматычных значэнняў, уласцівых сказу гэтай структуры” [15, 283]. Форма сказа складаецца з “усіх магчымых у межах яго структуры рэальна існуючых катэгорый” [15,

282]. Гэты канцэптуальны падыход да арганізацыі сказа і дазволіў Н.Ю.Шведавай упершыню сфармуляваць паняцце дэтэрмінацыі і вылучыць кампаненты, што суадносяцца са структурнай асновай сказа ў цэлым [14; 17; 18].

Неабходна адзначыць, што статус прэдыкатыўнага цэнтра, “ізаляванага” ад іншых элементаў структуры, выклікаў пярэчанні адносна ступені адпаведнасці мадэлі сказа фактычнаму моўнаму матэрыялу. Н.Ю.Шведава і сама падкрэслівае шматмернасць паняцця структурнай схемы, цяжкасці пры апісанні формаў і злучэнняў форм, якія можна было б аднесці іменна да мінімальных зыходных схем [16, 147].

“Прэдыкатыўны сектар” — з’ява складаная і супярэчлівая. Пры яго арганізацыі назіраюцца выпадкі асіметрыі сувязей [11, 66]. Даволі часта “патэнцыяльная прэдыкацыя” ў “формуле сказа” ўскладняецца дадатковымі характарыстыкамі. Напрыклад, П.А.Лекант разам з асноўнай прэдыкатыўнай сувяззю ў простым сказе вылучае злітную, двайную, згорнутую, дадатковую [6, 72]. Таму для вырашэння праблемы сітуацыйнага пашырэння неабходна перш за ўсё кваліфікаваць сам прэдыкат, “своеасаблівы гіперчлен сказа...” [11, 80].

Некаторыя даследчыкі (Д.Д.Вароніна 1974; В.А.Кірылава 1976; І.П.Распопаў 1976; Г.А.Золатава 1969 і інш.) звярнулі ўвагу на так званыя “перыферычныя” кампаненты (яны складаюць неад’емную частку структурнай схемы сказа і адлюстроўваюць складаную прыроду яго арганізацыі) і вылучылі іх як неабходны паказчык змястоўнай характарыстыкі структурнай схемы, якая павінна адпавядаць патрабаванням інфармацыйнай дастатковасці. На гэтым, на іх думку, і фарміруецца тыпалогія простага сказа.

Для паслядоўнікаў канцэпцыі абстрактнай мадэлі сказа і ў яе першпачатковым варыянце (Н.Ю.Шведава), і ў больш шырокім тлумачэнні [В.А.Белашапкава] сутнасць прыроды простага сказа, як і сутнасць сінтаксічных адносін і сувязей у ім, вызначаецца “аперацыяй” прывядзення да мінімальнага знака неадназначнага і супярэчлівага моўнага матэрыялу. Аднак па-за ўвагай у такім выпадку застаецца сам акт рэалізацыі ў маўленні патэнцыяльных семантычных магчымасцей структурнай схемы, кампанентаў яе сітуацыйнага пашырэння. Аналіз на ўзроўні “глыбінных” (прапазіцыйных) структур прысвечаны менавіту гэтаму (Ц.П.Ломцеў 1958, 1969, 1976, 1979; Н.Д. Аруцюнава 1972, 1976; В.Г.Гак 1969, 1971, 1973; Т.Б.Алісава 1971; І.П.Сусаў 1973, 1980; В.І.Маскальская 1973, 1977, 1981; В.В.Багданаў 1977; Я.С.Кубракова 1986; Н.М.Арват 1984; Я.У.Падучава 1988; Ю.С.Сцяпанаў 1973; П.В.Часнакоў 1982; П.А.Лекант 1986 і інш.).

На фоне агульнага працэсу семантызацыі, які ахапіў апошнім часам усе сферы даследавання мовы, сказ кваліфікуецца як “прадукт творчага акту”. Толькі пры гэтай умове, па меркаванні Ц.П.Ломцева, можна прыйсці да сутнаснага разумення сінтаксічнай прыроды простага сказа, якая праяўляецца ў працэсе абмену думкамі — “акту думкі”. Адзінае прызначэнне сінтаксічнай адзінкі, лічыць Ц.П.Ломцеў, паведамляць аб прадмеце, “чым ён выступае ў акце думкі” [7, 54]. Ні член сказа, ні словазлучэнне не могуць прэтэндаваць на ролю кампанентаў у структуры “творчага акту”. Паколькі ў сказе нешта вызначаецца і паведамляецца гаворачай асобай, то найвышэйшай сінтаксічнай адзінкай прызнаецца сказ, у якім пазіцыйны элемент павінен растлумачыць не толькі шматлікія выпадкі моўнай аманіміі, але і прапанаваць “формулу сказа”, якая адпавядае структуры інфармацыі, заложанай у сказе [7, 54].

“Пазіцыйная мадэль”, “пазіцыйная структура” — узнаўляльныя. Пэўная словаформа ўключаецца ў сказ на правах варыянта пазіцыі, што дае магчымасць улічыць пры вывядзенні “формулы сказа” разнастайныя сэнсавыя нюансы. Аднак паўстае пытанне: ці магчыма ў такім выпадку дастаткова поўна і аб’ектыўна раскрыць праблему залежнасці/незалежнасці, тоеснасці/нятоеснасці, аднароднасці/неаднароднасці слоўных формаў, калі зыходзіць толькі з сувязяў і адносін паміж пазіцыямі ў структуры сказа? Калі-нікалі гэта нагадвае ўжо вядомую сістэму кваліфікацыі на ўзроўні членаў сказа, якія не выходзяць за межы “проціпастаўлення розных форм аднаго слова” ці лексіка-граматычных уласцівасцей слоў, што “ўтвараюць дадзены сінтагматычны рад” [7, 47]. Сутнасць сітуацыйнага пашырэння і сітуанты пацвярджаюць, што не заўсёды словаформа займае прадвызначаную ёй “актам думкі” пазіцыю.

На гэтую асаблівасць указвае і сам Ц.П.Ломцеў. Пры ўзаемаадносінах “базы сказа” (структурнай схемы) і яе пашыральнікаў “у мадэль сказа могуць уключацца элементы, што функцыянуюць у ім самі па сабе” [9, 149]. Наяўнасць падобных адносінаў не адмаўляецца. Больш таго, ім надаецца асобы статус — “другасныя сінтаксічныя адносіны” [8, 58]. Аднак гэта прырэчыць важнаму канцэпттуальнаму палажэнню, якое робіць праблематычным вылучэнне ў структуры сказа, што ўтрымлівае ў сабе “імёны прадметаў адносін і імя адносін прадметаў”, пэўнага класа свабодных пашыральнікаў сказа: “няма адносінаў без прадметаў, як няма прадметаў без адносінаў”.

Паколькі межы артыкула не даюць магчымасці падрабязна спыніцца на адлюстраванні сітуацыйнага пашырэння ва ўсіх аспектах

даследавання гэтай з’явы, зазначым толькі парадакснасць іх аналізу ў работах семантычнага плану: статус свабодных, самастойных пашыральных усяго сказа прымаецца, але падкрэсліваецца іх абумоўленасць семантыка-граматычнымі асаблівасцямі дзеяслова. Палажэнне аб тым, што “рэалізацыя гэтай магчымасці залежыць ад камунікацыйнага задання і канкрэтнага зместу сказа” [3, 122] — адзінае, з чым можна пагадзіцца і што дае надзею на дастаткова аб’ектыўнае апісанне сітуантаў.

Як нам падаецца, прырода сітуацыйнага пашырэння яшчэ канчаткова не вызначана. Ускладненне сітуантам прэдыкатыўных адносін, што адзначаюць некаторыя даследчыкі (“скрытая прэдыкатыўнасць” у В.А.Крыловай і Н.М.Івановай; “сумяшчэнне прэдыкатных адносін” у С.С.Бунаева; “секундарная (дадатковая) прэдыкацыя” ў В.П.Малашчанкі), не толькі падкрэслівае яго своеасаблівы статус, але і сігналізуе аб “расшчапленні” структуры на самастойныя інфармацыйныя блокі. У сувязі з гэтым дыскусія аб расчлянёнасці/нерасчлянёнасці сказаў з прэпазіцыяй прыасноўнага пашыральніка (Н.А.Лабанава, А.Л.Гарбачык, І.І.Каўтунова) можа быць вырашана станоўча пры ўліку шматаспектнасці і самой рэчаіснасці, і структуры сказа.

У прапанаванай Г.А.Золатавай сінтаксічнай канцэпцыі мадэль сказа, структурная схема — толькі рэалізацыя функцыянальнай зададзенасці “сінтаксічнай формы слова”, структурна-сэнсавага кампанента сказа, які сумяшчае ў сабе катэгарыяльна-семантычнае значэнне слова і сродкі словазмянення [4, 21]. Характар інфармацыйнай зададзенасці прадвызначае набор сінтаксічных форм слоў на ўзроўні мадэлі сказа. Гэта дазваляе, на думку Г.А.Золатавай, пазбегнуць супярэчнасцей паміж разнастайнасцю з’яў рэчаіснасці і іх адлюстраваннем у мове.

Агульная камунікацыйная функцыя сказа складаецца з прыватных функцый яго кампанентаў. Праз адносіны сінтаксічнай адзінкі да камунікацыйнай вызначаецца сапраўдны статус кампанентаў структуры сказа, іх роля, інфармацыйная значнасць. На ўзроўні ўзаемаадносін сінтаксісу і семантыкі ўлічваецца (што істотна пры вывучэнні сітуацыйнага пашырэння) не толькі сувязь сама па сабе, але і яе характар [4, 14]. Асноўнае пры вызначэнні характару сітуацыйнага пашырэння — яго магчымасці ўступаць у сінтаксічныя адносіны з іншымі “звёнамі” структуры сказа.

Функцыянальны сінтаксіс найбольш паслядоўны і пераканаўчы ў вырашэнні, праблем, звязаных з пашырэннем структурнай асновы сказа і яе пашыральных. З’явілася магчымасць дыферэнцыраваць сітуанты на падставе іх функцыянальнай перспектывы. “Сэнсавая

каардынацыя” дазваляе размежаваць пашыральнікі структурнай асновы ў цэлым і прыслоўныя кампаненты. Ступень “сітуацыйнасці” градуіруецца агульнай роляй у арганізацыі структуры сказа — “ад словаформы (сінтаксемы) да словазлучэння і сказа” [5, 152]. Гэта ў нейкай ступені прадвызначыла з’яўленне новага напрамку даследавання, калі статычнасці мадэлі супрацьпастаўляецца дынамізм, зменнасць структуры, што адпавядае пазамоўнай сітуацыі, падзейнасці — агульным уласцівасцям сэнсу сказа [2, 64]. Механізм пашырэння структурнай схемы сказа — а структура сама па сабе ў значнай ступені дэтэрмінуе сэнс (П.Ф.Стросан) — даследуецца на ўзроўні звышсказавых сувязей.

Уключэнне тых ці іншых кампанентаў у структурныя адносіны, іх размяшчэнне і паслядоўнасць, узаемаадносіны са структурнай схемай рэгламентуюцца камунікацыйным заданнем адрасанта. Актуалізацыя прычыць іерархічнай сістэме галоўных і дадanych членаў сказа. На жаль, некаторымі даследчыкамі праблема вызначэння “спосабу ўключэння сказа ў прадметны кантэкст, на базе якога ён узнікае” [10, 239], атаясамліваецца з лагічнай актуалізацыяй — фіксацыяй суб’ектна-прэдыкатных адносін (І.П.Распопаў 1961, В.С.Юрчанка 1980). Актуальнае члянэнне не супрацьпастаўляецца па сутнасці фармальнаму (граматычнаму). Пры гэтым “сувязь актуальнага члянэння сказа і прэдыкатыўнасці з’яўляецца прамой і непасрэднай” [12, 36].

Можна пагадзіцца, што ўзаемаадносіны *дзеінік* — *зыходнае, выказнік* — *новае* з’яўляецца вынікам “адлюстравання ў мысленні пры дапамозе мовы (сказа) агульнай структуры аб’ектыўнага свету” [19, 141]. Але большасць з тых, хто звяртаецца да праблемы актуальнага члянэння (В.А.Лапцева, Г.М.Іванова-Лукьянава, В.М.Селіверстава, С.А.Шувалава, Я.Фірбас і інш.), адзначаюць свабодны характар гэтай “залежнасці”. Даволі часта бывае цяжка суаднесці фактычны матэрыял з “актуальным суджэннем” (В.С.Юрчанка), тым больш вычлениць яго кампаненты. Камунікацыйная структура сказа не заўсёды адпавядае граматычнай: “элементы, якія можна лічыць вядомымі, паколькі яны з’яўляюцца агульнымі ведамі, што падзяляюцца адрасантам і адрасатам, нельга атаясамліваць з інфармацыяй, вядомай да моманту выказвання” [13, 57]. Размеркаванне кампанентаў актуальнага члянэння звязана не толькі з “ядзернасцю” сказа. Значны ўплыў аказваюць іншыя фактары: лексічнае напauненне структуры, валентнасныя магчымасці кампанентаў, кансітуацыя, інтанацыйнае афармленне, лагічны націск,

паслядоўнасць размяшчэння кампанентаў, выбарнасць успрыняцця інфармацыі і г.д.

Паколькі сказ не прыпісвае прадмету адзнакі, а канстатуе з’яву ў адной з фазісных сітуацый (Г.А.Золатава), прыасноўныя кампаненты на ўзроўні функцыянальнай структуры выказвання разглядаюцца даволі актыўна (В.А.Крылова, Б.І.Восіпаў, Б.А.Аляксееў, С.С.Бунаеў, Л.М.Рудэнка, С.П.Алейнік, З.Х.Біжава і інш.). Якраз на гэтым узроўні структурна-граматычныя прыметы сітуантаў (“незалежнасць”, “дынамізм”) у меншай ступені выклікаюць пярэчанне, таму што характарызуюцца як вытворныя ад камунікацыйна-сінтаксічнай прыметы — самастойнай ролі ў актуальным члененні выказвання.

На ўзроўні структурна-граматычнай арганізацыі сказа спрэчкі пра самастойнасць сітуацыйных пашыральнікаў вядуцца вакол прыслоўнай ці прыасноўнай сувязі. Камунікацыйны статус пашыральніка структурнай схемы сказа, а не пашыральніка ўсяго сказа ў цэлым дазваляе кваліфікаваць характар сітуацыйнага пашырэння на якасна новым узроўні: “Гэтыя акалічнасці [акалічнасныя сітуанты — А.Р.] ствараюць <...> кулісы, на фоне якіх разыгрываецца падзея, і маюць дачыненне да актуалізацыі сказа, яго аднесенасці да рэальнай сітуацыі” [1, 318]. У гэтым выпадку дыскусіі адносна самастойнасці, аўтаномнасці адпаведных акалічнасных кампанентаў павінны быць зарыентаваны на ўсведамленне іх ролі пры ўключэнні сказа ў “прадметны кантэкст”.

Перспектыўнасць пошукаў у дадзеным напрамку вызначаецца як шматузроўневасцю самой камунікацыі, так і складанасцю яе адлюстравання і фіксацыі ў маўленні. В.Матэзіус, аналізуючы сутнасць актуалізацыі, адзначае не толькі фармальныя сродкі яе рэалізацыі, якія, дарэчы, і сёння дакладна не апісаны (“рытм акцэнтацыі”, “рытм раўнавагі”, “фанічная лінія сказа”), але і тое, што часта каардынуе ступень “камунікацыйнай дасведчанасці”: умовы маўленчай сітуацыі, падрыхтаванасць да яе, форма маўлення, мэта выказвання і яе асэнсаванне як адрасантам, так і адрасатам. Нарыклад, у вядомай ілюстрацыі *Záruba za námi // staví nových pět domků* да ядра выказвання В.Матэзіусам адносіцца частка (*staví*) *nových pět domků*, паколькі суб’яднікі ведаюць, што гавораць “пра забудовушчыка дамоў, заняткі якога не выклікаюць сумнення” [10, 243]. Больш таго, прэдыкат *staví* з’яўляецца, на думку даследчыка, “спадарожным” і злучае зыходны пункт выказвання з яго ядром.

Несумненна, функцыі і статус сітуанта павінны вызначацца не фармальна, арыентуючыся толькі на ўжо вядомыя традыцыі аналізу

камунікацыйнай структуры выказвання. У прыватнасці, мы не згодныя, што прэпазіцыйны сітуант з’яўляецца заўсёды зыходным кампанентам, тэматычнай часткай выказвання. Гэта характэрна для кантэкстуальна абмежаванага асяроддзя з дастаткова празрыстымі сувязі. Напрыклад: *Мне далі дазвол паехаць да брата, але муж мяне не пусціў, мы спяшаліся ў Прагу. <...> У Празе пачаліся нечаканыя клопаты...* (Л.Геніюш.); *Баб на полі — што снапоў; заняўшы законы, яны ідуць у канец, пад лес. Бабы заціхаюць толькі ў самых лагах. На полі тады робіцца пуста* (І.Пташнікаў); *Я сядзеў на лаўцы ў мескім садзе — выйшаў адпачыць і падыхаць свежым наветрам. <...> Ад суседняй лаўкі падышоў і запыніўся супроць нас невялічкі, гадоў пяцішасці, хлопчык* (У.Жылка.). Нават у гэтым выпадку прэпазіцыя сітуанта можа быць значнай, незалежнай, актуалізаванай: *[З усходу дзьмуў халодны вецер і развяваў на пустых і шырокіх палях нудную мелодыю зыкаў бурнай ночы. Часам прыносіў ён ці то з дрымучых вёсак, ці то з цёмных лясоў многа нечага шумнага і, усяханушы віхурай быстрой ўверх, глушыў яго сваім уласным свістам і выццём.] А ўверсе гнаў ён цэлыя шэрагі хмар, цяжкіх і чорных...* (К.Чорны.)

Пазіцыя сітуанта, які лакалізуе ўвесь тэкст, значна адрозніваецца ад папярэдняй: *На грэблі вербы гаманілі* (пачатак паэмы П.Труса “Развітанне”); *Раніцай дзядзька з цёткай прыйшлі ў гумно абіваць лён* (пачатак апавядання Я.Брыля “Як маленькі”); *У канцы лістапада, пасля зацяжных дажджоў, паціснулі маразы* (пачатак апавядання А.Жука “Асеннія халады”). Гэта прастора і час, якія мадэлююць сітуацыю, і ўжо таму яны актуалізаваны.

Аналіз паказвае, што пры асэнсаванні камунікацыйнай структуры выказвання неабходна перш за ўсё ўлічваць рухомасць катэгорый *тэма—рэма*, іх незамацаванасць за граматычнымі катэгорыямі *суб’ект — прэдыкат* (Г.А.Золатава). Уключэнне сітуанта ў тэкст пацвярджае гэтае меркаванне. Больш таго, патрабуе асобнага даследавання яго ролі як у функцыянальнай, так і інфармацыйнай структуры выказвання.

На жаль, прыходзіцца канстатаваць: праблема *сітуацыйнага пашырэння* ў беларускай сінтаксічнай навуцы адлюстравана фрагментарна, без належнага ўсведамлення сутнасці гэтай з’явы. Актуальнасць яе распрацоўкі бяспрэчная. Гэта спасціжэнне прыроды сінтаксічных адносін і сувязей — асновы камунікацыі. Перспектыва стварэння грунтоўнай сінтаксічнай канцэпцыі беларускай мовы павінна стымуляваць навуковыя пошукі ў гэтым напрамку, паколькі даследаванне сітуацыйнага пашырэння дае магчымасць не толькі

аб'яднаць традыцыйныя аспекты апісання сінтаксічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы, але і выйсці на новыя, далучыўшы беларускае мовазнаўства да лепшых узораў сусветнай лінгвістыкі.

Літаратура

1. Арутюнова Н.Д. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972.
2. Белошапкова В.А. Минимальные структурные схемы // Русский язык за рубежом. 1978. № 5.
3. Гаврилова Г.Ф. О согласовании обстоятельственных детерминантов с семантикой глагола // Исследования по семантике: Семантические аспекты синтаксиса. Уфа, 1985. С. 117—123.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973.
5. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 1982.
6. Лекант П.А. Виды предикации и структура простого предложения // Лингвистический сборник. М., 1975. Вып. 4. С. 70—80.
7. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958.
8. Ломтев Т.П. Принципы построения формулы предложения // Филологические науки. 1969. № 5. С. 56—68.
9. Ломтев Т.П. О некоторых вопросах структуры предложения // Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание: Избранные работы. М., 1976. С. 140—157.
10. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок: сборник статей. М., 1967. С. 239—245.
11. Попов А.С. Три сектора в структуре предложения // Синтаксические связи в русском языке. Владивосток, 1974. С. 65—82.
12. Распопов И.П. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961.
13. Фирбас Я. Функции вопроса в процессе коммуникации // Вопросы языкознания. 1972. № 2. С. 55—65.
14. Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопросы языкознания. 1964. № 6. С. 77—93.
15. Шведова Н.Ю. Типология односоставных предложений на основе характера парадигм // Проблемы современной филологии. М., 1965. С. 282—287.
16. Шведова Н.Ю. Построение раздела “Синтаксис словосочетания и простого предложения” // Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. М., 1966. С. 128—166.
17. Шведова Н.Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? // Вопросы языкознания. 1968. № 2. С. 38—50.
18. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах (обстоятельственная и необстоятельственная детерминация простого предложения) // Филологические науки. 1973. № 3. С. 66—77.
19. Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. Саратов, 1972.

ПЫТАННЕ ПРА СЛОВАЗЛУЧЭННЕ Ё БЕЛАРУСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ

Сінтаксіс словазлучэння у беларускай лінгвістыцы пачаў вывучацца і распрацоўвацца толькі з другой паловы XX ст., а менавіта з калектыўнай працы “Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (1959) (раздзел “Словазлучэнне” напісаны М. Г. Булахавым). Тагачасныя ж сінтаксічныя даследаванні ў беларускім мовазнаўстве датычыліся толькі сінтаксісу сказа, пачынаючы ад “Беларускай граматыкі для школ” (1918) Б. Тарашкевіча, “Сынтaksa беларускае мовы” (1926) Я. Лёсіка і заканчваючы калектыўным падручнікам “Сінтаксіс беларускай мовы” (1939), што выйшаў пад рэдакцыяй Я. Коласа, К. Гурскага і Г. Шкляра. Варта зазначыць, што, разумеючы сінтаксіс як навуку “аб злучэнні слоў у мове” [Лёсік 1926, с. 8], яны і разглядалі іх [спалучэнні слоў] непарыўна ад сказа.

Пачынаючы з 60-х гадоў XX ст., сінтаксіс словазлучэння разглядаўся як асобная сінтаксічная праблема, паколькі менавіта тут найбольш яскрава праяўляюць сябе адметнасці той ці іншай мовы. Беларускую сінтаксічную навуку гэтага часу прадстаўляюць манаграфічныя працы А. Я. Міхневіча (1965), Л. П. Падгайскага (1971), А. І. Наркевіча (1972), М. С. Яўневіча (1977), Т. П. Бандарэнкі (1981), прысвечаныя асобным тыпам словазлучэння, а таксама дзве калектыўныя акадэмічныя граматыкі: “Граматыка беларускай мовы” (1966), у якой раздзел “Словазлучэнне” напісаны А. І. Наркевічам, М. Г. Булахавым, П. П. Шубам, і “Беларуская граматыка” (1986), дзе гэты раздзел напісалі А. Я. Міхневіч і Л. А. Антанюк.

Сённяшнім часам у беларускім мовазнаўстве існуе некалькі пунктаў гледжання на словазлучэнне. Разыходжанні закранаюць як разуменне яго сутнасці (“гатовая” гэта адзінка, што існуе “да сказа”, ці толькі адзінства, якое ўтвараецца непасрэдна ў выказванні), так і разуменне яго аб’ёму, магчымых кампанентаў, значэння і функцыі.

Пераважная частка айчынных сінтаксістаў разглядае словазлучэнне ў вузкім яго аспекце: як “свабоднае сэнсавое і фармальнае аб’яднанне двух (або болей) паўназначных слоў, звязаных падпарадкавальнымі адносінамі” [Міхневіч 1986, с. 6]. Такого ж пункту гледжання трымаюцца А. І. Наркевіч, Л. П. Падгайскі, М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко, М. В. Абабурка, Э. Д. Блінава, Н. В. Гаўрош, М. Ц. Кавалёва, В. У. Ляпёшкін, В. І. Рагаўцоў і інш.

Разам з тым несупадзенне меркаванняў у прыхільнікаў названага

падыходу датычыць канцэптуальных разыходжанняў у вытлумачэнні прыроды словазлучэння, што мае вынікам і адрозныя трактоўкі яго функцыі. Калі адны з іх гавораць, што функцыя словазлучэння — адлюстраванне пэўных адносінаў паміж тымі ці іншымі паняццямі, з’явамі і прадметамі акаляючага свету [Наркевіч 1966, с. 7; Падгайскі 1971, с. 15; Бандарэнка 1981, с. 4; Міхневіч 1994, с. 514—515], то іншыя ўказваюць на намінацыйную функцыю [Абабурка 1992, с. 180]: “у адрозненне ад слоў словазлучэнні абазначаюць складаныя паняцці, выступаюць як розныя віды “складаных назваў” [Яўневіч, Сцяцко 1987, с. 6], называюць прадметы, прыметы і розныя з’явы рэчаіснасці” [Ляпёшкін 1989, с. 7]. Гэтым самым толькі адзін з прыёмаў лінгвістычнага аналізу (вылучэнне са сказа) процістаўляецца “аўтаномнасці” словазлучэння (існуе “да сказа”).

Цалкам супрацьлеглы пункт гледжання на аб’ём словазлучэння належыць Г. Н. Ключаву. Сутнасць яго трактоўкі ў тым, што пад словазлучэннем разумеецца *любое двухчленнае спалучэнне лексем*, у тым ліку і службовых слоў са знамянальнымі ці між сабой. Пры гэтым гранічнымі выпадкамі словазлучэння, з аднаго боку, лічыцца сказ (а дакладней, спалучэнне дзейніка і выказніка), а з другога — складанае слова, утворанае ў выніку лексікалізацыі словазлучэння, напр.: *пад вечар* → *падвечар*, *з-пад ілба* → *спадылба* і г. д. Тыповы выпадак словазлучэння, паводле Г. Н. Ключава, — быць часткай сказа, таму і ў прапанаванай дэфініцыі падкрэсліваецца яго сінтаксічны аспект: “Сэнсава-граматычнае аб’яднанне (“складванне”) двух ці больш слоў, узятых не ў выражальна-камунікацыйным, а ў сінтаксічна-канструкцыйным, спалучальна-камбінаторным плане (г. зн. як канкрэтнае праяўленне сувязі слоў), называецца словазлучэннем” [Ключаў 1972, с. 21]. Надаючы службовым лексемам статус кампанентаў словазлучэння нароўні са словамі самастойнымі, ён размяжоўвае тры тыпы аб’яднанняў у залежнасці ад іх часцінамоўнай прыналежнасці і сэнсава-граматычнага будовы.

1. Словазлучэнні дэтэрмінацыйныя, у якіх службовыя словы розных відаў (часціцы, выклічнікі, мадальныя словы і прыназоўнікі) абмяжоўваюць і мадыфікуюць значэнні самастойных часцін мовы, нахталт: *не бачу*, *ледзь відаць*, *няўжо так?*, *ці праўда?*, *ну і дзянёк!*, *ух які дождж!*, *мабыць*, *світае*; *можжа*, *пачакаць?*, *на ўроку*, *пад вечар*, *з радасцю*, *каля вогнішча*, *на здароўе!* і г. д.

2. Словазлучэнні спалучальныя (канекцыйныя), што ўключаюць бяззлучнікавыя і злучнікавыя аб’яднанні аднародных членаў тыпу: *сябры-таварышы*, *жыць-пажываць*; *раз*, *два*, *тры*, *чатыры*; *поле*,

выган, сенажаць; дзень і ноч, тут і там, так ці не так і г. д.

3. Словазлучэнні падпарадкавальныя (субардынацыйныя), што аб'ядноўваюць галоўны і залежны ад яго кампанент, напр.: *прасіць прабачэння, усход сонца, верш Купалы, слуккія паясы, збірацца ісці* і да т. п. [тамсама, с. 24—25].

Г. Н. Ключавым цалкам адпрэчваецца намінацыйная функцыя словазлучэння, паколькі кожнае са слоў свабоднага словазлучэння захоўвае ў ім сваю сэнсавую самастойнасць і спалучальную прадуктыўнасць; і толькі прызнае яе [гэтую функцыю] за звязанымі (непадзельнымі) словазлучэннямі, у якіх сэнс не выводзіцца з сумы яго кампанентаў, а “сапраўды выражаецца адно паняцце пры дапамозе больш чым аднаго слова (параўн.: *чытаць мараль, белы грыб, белы верш, белая варона, белая костка* і г. д.)” [тамсама, с. 29].

Трэці падыход як бы займае становішча між названымі палярнымі трактоўкамі, паколькі больш шырокі за першы, але значна вузейшы за другі. Яго презентуе канцэпцыя М. Г. Булахава, адлюстраваная ў “Курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (1959), замацаваная і пашыраная ў падручніку Л. І. Бурака [Бурак 1987], згодна з якой да словазлучэння адносяцца аб'яднанні *мінімум двух самастойных слоў*. А таму імі [гэтымі навукоўцамі] проціпастаўляюцца прэдыкатыўныя (спалучэнне дзейніка і выказніка) і непрэдыкатыўныя словазлучэнні, да якіх адносяцца падпарадкавальныя і злучальныя. “Асноўным адрозненнем непрэдыкатыўных словазлучэнняў ад прэдыкатыўных з'яўляецца тое, што ім не ўласціва мадальна-часовае значэнне, бо яны фарміруюць намінацыйныя, а не прэдыкатыўныя адносіны” [Бурак 1987, с. 17].

Непрэдыкатыўныя словазлучэнні, паводле гэтай канцэпцыі, уключаюць дзве разнавіднасці: паратаксічныя (грэч. *parataxis* ‘злучэнне’) і гіпатаксічныя (грэч. *hypotaxis* ‘падпарадкаванне’). “Паратаксічныя словазлучэнні ўяўляюць сабой незамкнуты рад кампанентаў, якія звязаны пры дапамозе злучнікаў ці бяззлучнікавым спосабам, з'яўляюцца раўназначнымі і займаюць пазіцыю аднолькавых членаў у сказе: *дзень і ноч; глядзець ды смяяцца; малы, але дужы; (раслі) бярозы, елкі, хвоі* <...>. Гіпатаксічныя словазлучэнні ствараюцца замкнутымі радамі кампанентаў, якія звязаны пры дапамозе прыназоўнікаў або беспрыназоўнікавым спосабам, з'яўляюцца нераўназначнымі і займаюць пазіцыю розных (неаднолькавых) членаў сказа: *палёт у космас, памахаць рукой, чырвоны ад марозу, ціха шумець, бераг шырокай ракі*” [Бурак 1987, с. 18].

Больш звужана, сярод прыхільнікаў гэтай трактоўкі, разумее аб'ём

словазлучэння В. У. Ляпёшкін, які вылучае прэдыкатыўныя словазлучэнні, што маюць мадальна-часовае значэнне, утвараюць ядро сказа і яго граматычную аснову, і непрэдыкатыўныя, што “не маюць такой прыметы і ўтвараюцца на аснове падпарадкавальнай сувязі: *прыезд брата, добрыя весткі, спазніўся знарок*” [Ляпёшкін 1989, с. 6].

Разыходжанне поглядаў Л. І. Бурака і М. Г. Булахава грунтуецца на двух прынцыпова адрозных палажэннях. Па-першае, на думку М. Г. Булахава, “словазлучэнне — такое сэнсава-граматычнае аб’яднанне двух або некалькі самастойных слоў у складзе сказа, якое служыць для выражэння адносін паміж асобнымі паняццямі, абазначанымі словамі” [Булахаў 1959, с. 6], а паводле Л. І. Бурака, асноўная функцыя словазлучэння — “служыць будаўнічым матэрыялам для сказа, уваходзіць у склад яго ў якасці канструкцыйнага кампанента” [Бурак 1987, с. 19] і “выступаць як своеасаблівыя складаныя або разгорнутыя назвы адпаведных з’яў” [тамсама, с. 13]. Па-другое, М. Г. Булахаў вылучае прэдыкатыўныя словазлучэнні як разнавіднасць падпарадкавальных (паколькі бачыць між дзейнікам і выказнікам сувязь дапасавання), але выносіць іх за рамкі ўласна словазлучэнняў; у той час як Л. І. Бурак разглядае іх як асобны тып (арганізаваны на сувязі каардынацыя), хаця таксама лічыць іх прэрагатывай сінтаксісу сказа.

Падсумоўваючы вышэйзгаданыя пункты гледжання беларускіх сінтаксістаў на словазлучэнне, варта адзначыць, што больш правамерна разглядаць словазлучэнне як субардынацыйнае спалучэнне сінтаксем, якое ўтвараецца толькі ў межах выказвання і вылучаецца непасрэдна з яго, паколькі “ў мове няма канкрэтных, загадзя падрыхтаваных на кожны выпадак словазлучэнняў (калі не лічыць фразеалагізмаў). Іншая справа — наяўнасць у ёй пэўных мадэляў, спосабаў утварэння канкрэтных словазлучэнняў” [Падгайскі 1971, с. 11]. Адсюль і функцыя словазлучэння не намінацыйная, а “адлюстравальная” — вербальна перадаваць прадметна-лагічныя адносіны, што існуюць ці ўзнікаюць паміж з’явамі рэчаіснасці.

Калі ж такіх адносінаў не ўзнікае, то няма падстаў лічыць тое ці іншае спалучэнне слоў словазлучэннем. Найперш гэта датычыць спалучэнняў службовых слоў (прыназоўнікаў і звязкі *быць*) са знамянальнымі, параўн.: *накласці на паліцу і на паліцы* (у першым выпадку аб’ектна-акалічнасныя адносіны, а ў другім — толькі называнне месца), *была на заліку і была нервовая* (у першым выпадку акалічнасныя адносіны, а ў другім — толькі намінуе прымету). У такім разе неабходна адрозніваць, у якіх спалучэннях *быць* — гэта

паўназначны дзеяслоў, а значыць, утварае словазлучэнне, і ў якіх гэта службовае слова, а значыць, у наяўнасці толькі пэўнае спалучэнне слоў. Паўнаwartасным кампанентам словазлучэння дзеяслоў *быць* выступае ў словазлучэннях з прасторавымі, часавымі ці іншымі акалічнаснымі адносінамі, напр.: *быў на поплаве, была з гадзіну, былі з нагодай* і да т. п.; а пры азначальных адносінах, ён толькі дапамагае перадаць прымету (службовая функцыя), напр.: *быў вясёлы, была за агранома, быў у роспачы*¹ і інш.

“Словазлучэнні з’яўляюцца прасцейшымі сінтаксічнымі адзінствамі, якія існуюць не асобна ад сказа, а ўваходзяць у яго як састаўныя часткі і атрымліваюць у ім свае канкрэтныя функцыі і значэнні” [Булахаў 1959, с. 7], а таму толькі нароўні з выказваннем (будучы ў яго складзе) яны выконваюць і намінацыйную, і камунікацыйную функцыі.

Разам з тым назыўная функцыя, якую мае кожная лексема, уласціва несвабодным словазлучэнням, паколькі яны называюць сабой адно паняцце, параўн.: *Малькі час ад часу муцілі ваду і Яна і тут ваду муціць*. У першым выпадку — наяўнасць паняццяў ‘муціць’, ‘вада’ і аб’ектных адносінаў між імі; у другім — адсутнасць гэтых паняццяў, а значыць, і такіх адносінаў, затое наяўнасць ацэначнага паняцця ‘знарок заблытваць каго-небудзь’. Параўн. таксама выказванні: *Хлопчык махнуў рукой і Бацька на яго дзівацтваў рукой махнуў; Паляўнічыя вырашылі страляць варон і На ўроку вучні стралялі варон; Воўк з’еў сабаку і У гэтай справе ён сабаку з’еў*. Таму, як адзначаецца ў навуковай літаратуры, свабодныя і несвабодныя словазлучэнні — адзінкі розных узроўняў мовы (сінтаксічнага і лексічнага), і вывучаюцца ў розных раздзелах мовазнаўства — сінтаксісе і фразеалогіі.

Свабодныя словазлучэнні не валодаюць узнаўляльнасцю, бо не існуюць у гатовым выглядзе ў мове як адзінкі намінацыі падобна да слоў (інакш яны ўсе павінны былі б быць у слоўніку). Выключэнне складае несвабодны тып, дзе словазлучэнне абазначае адзінае, нерасчлянёнае паняцце (найчасцей гэта тэрміны): *рухальна-каардынацыйныя здольнасці, цэнтральная нервовая сістэма, жаночая рыфма, рэжым кароткага замыкання, сістэма калектыўнай бяспекі, прыняць барцоўскую паставу* і да т. п.

Такім чынам, у адрозненне ад слова словазлучэнне — гэта сукупнасць граматычна арганізаваных кампанентаў, таму паводле

¹ Параўн. іншы пункт гледжання, дзе спалучэнне *быў у паліто* падаецца як словазлучэнне з сувяззю кіраванне [Яўневіч, Сцяцко 1987: 10].

свайёй структуры словазлучэнне неаднакампанентнае, расчлянёнае. Словазлучэнні маюць бінарную іерархічную структуру, бо маюць слова, якое пашыраецца, — галоўнае, і слова, якое пашырае, — залежнае, прычым сістэма яго формаў абапіраецца на сістэму формаў галоўнага слова. Пры гэтым словазлучэнне не валодае ўласнай парадыгмай формамянення, бо змяненні накіраваны *галінка бэзу, галінцы бэзу, з галінкай бэзу; жвавы хлопчык, жвавага хлопчыка, жваваму хлопчыку; стукаю моцна, стукаеш моцна, стукае моцна* і г. д. звязаны з парадыгмай стрыжнёвага слова.

Словазлучэнне і выказванне адрозніваюцца паводле свайго статусу, структуры і функцый. Выказванне — камунікацыйная адзінка, словазлучэнне — некамунікацыйная; выказванне — самастойная, сэнсава і інтанацыйна завершаная адзінка, словазлучэнне — прасцейшае сінтаксічнае адзінства ў яго структуры, што не мае моўнай самастойнасці; выказванне можа быць аднаслоўным, словазлучэнне складаецца мінімум з двух кампанентаў; выказванне можа арганізоўвацца на аснове прэдыкатыўнай, падпарадкавальнай і злучальнай сувязі (а калі яно аднаслоўнае, то ўвогуле без яе), а словазлучэнне ўтвараецца толькі на аснове падпарадкавання (злучальная сувязь у складаных словазлучэннях пашырае адзін з яго кампанентаў).

Літаратура

Абабурка 1992 — *Абабурка М. В.* Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. Мн., 1992.

Анічэнка 1998 — *Анічэнка У. В.* Беларуская мова: Дапам. для самаадукацыі. Мн., 1998.

Бандарэнка 1981 — *Бандарэнка Т. П.* Адноўленыя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Мн., 1981.

Булахаў 1959 — *Булахаў М. Г.* Словазлучэнне // Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс. Мн., 1959. С. 5—26.

Бурак 1987 — *Бурак Л. І.* Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. Мн., 1987.

Гурскі 1962 — *Гурскі М. І., Булахаў М. Г., Марчанка М. Ц.* Беларуская мова: У 2 ч. Мн., 1962. Ч. 2.

Клюсаў 1972 — *Клюсаў Г. Н.* Уводзіны // *Клюсаў Г. Н., Юрэвіч А. Л.* Сучасная беларуская пунктуацыя. Мн., 1972. С. 3—46.

Лёсік 1926 — *Лёсік Я.* Сінтакс беларускае мовы. Менск, 1926.

Ляпёшкін 1989 — *Ляпёшкін В. У.* Словазлучэнне // Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Пад рэд. Я. М. Адамовіча. Мн., 1989. С. 6—27.

Ляпёшкін 1998 — *Ляпёшкін В. У.* Словазлучэнне // Беларуская мова: У 2 ч. / Пад рэд. Л. М. Грыгор'евай. Мн., 1998. Ч. 2. С. 5—20.

Міхневіч 1965 — *Міхневіч А. Я.* Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове. Мн., 1965.

- Міхневіч 1986 – *Міхневіч А. Я.* Агульная характарыстыка словазлучэнняў // Беларуская граматыка: У 2 ч. Мн., 1986. Ч. 2. С. 6.
- Міхневіч 1994 – *Міхневіч А. Я.* Словазлучэнне // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мн., 1994. С. 513—515.
- Наркевіч 1966 – *Наркевіч А. І* Словазлучэнне // Граматыка беларускай мовы: У 2 ч. Мн., 1966. Ч. 2. С. 7—9.
- Наркевіч 1972 – *Наркевіч А. І.* Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове: Структурна-семантычнае апісанне. Мн., 1972.
- Падгайскі 1971 – *Падгайскі Л. П.* Словазлучэнне ў беларускай мове. Мн., 1971.
- Рагаўцоў 2001 – *Рагаўцоў В. І.* Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні. Мн., 2001.
- Тарашкевіч 1929 – *Тарашкевіч Б.* Беларуская граматыка для школ / Факсімільнае выданне. Мн., 1991.
- Яўневіч 1977 – *Яўневіч М. С.* Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Мн., 1977.
- Яўневіч, Сцяцко 1987 – *Яўневіч М. С., Сцяцко П. У.* Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. Мн., 1987.

Н.У. Савіна

НАЗВЫ ПОЛЬСКИХ РЕАЛИЙ И ПЕРСОНАЛИЙ У БЕЛАРУСКИХ ЭКСКУРСИЙНЫХ ТЕКСТАХ

Экскурсійныя тэксты мадэлююць духоўна-культурную прастору нацыі. Гісторыка-культурная спадчына беларусаў фарміравалася на працягу стагоддзяў, звязана з развіццём памежных краін, да якіх належыць і Польшча. У экскурсійных тэкстах літаратурнай і гісторыка-краязнаўчай тэматыкі (тэксты “Край Адама Міцкевіча”, аўтар І.В.Гатальскі — скарочна ГКАМ; “Гісторыя і архітэктурныя помнікі Налібоцкага краю і Гальшаншчыны”, аўтар К.У.Еўстраценка — ЕГНKG; “У Люцынку Дуніна-Марцінкевіча”, аўтар І.В.Гатальскі — ГЛДМ; “Мястэчкі Беларусі: Мір”, аўтар А.П.Кучко — КМБМ; “Па Даўгінаўскім гасцінцы ў Будслаў”, аўтар І.В.Гатальскі — ГДГУБ) прасочваецца ўказанне на ўзаемаўплыў, міжкультурныя стасункі Беларусі і Польшчы.

Экскурсійны беларускі тэкст рэгулярна звяртаецца не толькі да беларускіх, але і польскіх рэалій. Сярод іх — назвы дзяржаўнага ўтварэння і яго адміністрацыйных / рэгіянальных частак. Размеркаванне ў асобных экскурсійных тэкстах прыведзена ў табліцы 1.

№ п/п	Назва рэалій	Тэкст	Част отнас ць у тэкст е (N)	Аб'ём тэксту (умоў ных старо нак) * (V)	Каэфі- цыент частот насці (K) гр.4: гр.5
1	2	3	4	5	6
1.	Рэч Паспалітая	КМБМ	7	58	0,1207
		ГЛДМ	2	35	0,0571
		ГДГУБ	5	54	0,0926
		ГКАМ	9	124	0,0726
		ЕГНКГ	15	98	0,1531
	Усяго:		38	369	0,1029
2.	Польшча	КМБМ	8	58	0,1379
		ГЛДМ	3	35	0,0857
		ГДГУБ	2	54	0,0370
		ГКАМ	18	124	0,1452
		ЕГНКГ	21	98	0,2143
	Усяго:		52	369	0,1409
3.	Падляшша	ГКАМ	1	124	0,0081
4.	Карона	ГКАМ	1	124	0,0081
5.	Вялікапольшча	ГКАМ	1	124	0,0081
6.	Польскае Каралеўства	КМБМ	1	58	0,0172

* За ўмоўную старонку прынята 1800 знакаў, уключаючы прабелы

Аналізаваны матэрыял указвае на перавагу ў беларускіх экскурсійных тэкстах агульнаўжывальнай назвы краіны (*Польшча*). Гістарычныя назвы, звязаныя з тэкставай рэтраспектывай, у розных тэкстах маюць меншую частотнасць, але актуалізаваны ва ўсім тэкставым матэрыяле (*Рэч Паспалітая*).

Адзінкавымі акулізацыямі характарызуюцца іншыя назвы Польшчы, звязаныя з мастацкімі тэкстамі Адама Міцкевіча (*Карона*, *Вялікапольшча*).

У асобных выпадках назвы беларускіх рэалій аформлены ў польскамоўнай традыцыі. З рэтраспекцыяй звязана назва “*Польскае Каралеўства*”, якая падкрэслівае гістарычны прамежак развіцця сумежнай краіны.

Этнонімы *палякі/паляк/полькі* ўжываюцца значна радзей: ЕГНКГ – 4 рэалізацыі: *войска князя Жыгімонта Кейстутавіча і палякаў; тры жонкі, дзве ляхавіцы (полькі), а трэцюю нямкіню; Фердынанду*

Рушчыцу (1870—1936), выдатнаму жыванісцу свайго часу, якога не без падстаў лічаць сваім і беларусы, і **палякі**, і літоўцы; былі заселены так званымі асаднікамі – **палякамі**; ГКАМ — 4 рэалізацыі: мы праедзем па мясцінах дзяцінства і юнацтва вялікага паэта-вешчуна, якога лічаць сваім і беларусы, і **палякі**, і літоўцы; с **поляком** за руку он скован в руднике (пры цытаванні з твораў Міцкевіча, перакладзеных на рускую мову); быў прыкладам патрыятызму для многіх пакаленняў **палякаў**; **палякі**, прынамсі, не адлучаюць ад сваёй літаратуры тых, хто па розных прычынах пісаў па-нямецку, французску ці англійску; КМБМ — 3 рэалізацыі: большая частка жыхароў была знішчана, а яўрэі і **палякі** — амаль усе пагалоўна [с.47, 86]; вялася прадуманая палітыка нацкоўвання адной нацыі на другую, каб выклікаць нянавісць беларусаў да **палякаў**, яўрэяў і наадварот; ГДГУБ — 1 рэалізацыя: увосень 1919 г. прыйшлі **палякі** і зачынілі гімназію; ГЛДМ — 1 рэалізацыя: пабудавана яна ў 1919 г., калі гэтым краем валодалі **палякі**.

Прыналежнасць да польскай матэрыяльнай культуры, тэрыторыі краіны адлюстроўвае прыметнік *польскі*, большы па частотнасці за онім *Польшча*.

Словазлучэнні з прыметнікам *польскі* раўнамерна размяркоўваюцца ў тэкстах, утвараючы пэўную сэнсавую паслядоўнасць упамінання рода-відавых паняццяў: у КМБМ — знатныя **польскія** асобы; **польская** дзяржава, **польскае** (*ія*) войска (*і*), **польскія** памешчыкі, актыўная **польская** агітацыя, **польская** уланская дывізія; **польскія** (*іх*) легіянеры (*аў*); выданні на **польскай** мове; **польскія** ўлады; **польскія** вайсковыя і цывільныя каланісты-асаднікі; выява **польскага** арла і інш.; у ГДГУБ — **польскі** памешчык, **польскае** паўстанне, **польская** літаратура, **польскія** кнігі, **польская** акупацыя, **польскія** магнаты, **польская** ўлада, **польская** мова і інш.; у ЕГНКГ — **польскія** паны, **польскія** ўладанні, **польская** шляхта, **польскія** справы, **польскі** прастол, **польская** карона, **польскія** гісторыкі, **польская** рамантычная традыцыя, **польскія** рэстаўратары, **польская** мова, **польскія** ўлады, **польская** культура, **польскае** мастацтва і інш.; у ГЛДМ — **польская** мова, **польскі** пісьменнік, **польская** паэзія, **польская** зямля; у 1930 г. за **польскім** часам і інш.; у ГКАМ — **польскія** рэстаўратары, вывучалі **польскую** мову, **польскія** афіцэры, у шапцы і плашчы **польскага** улана, першыя ў **польскай** паэзіі ўзоры, у чары **польскі** мёд, **польскія** паэты, **польская** літаратура, **польская** ўлада, **польскі** пісьменнік, **польская** паэзія і інш.

Ва ўсіх тэкстах выкарыстаны спалучэнні *польская мова, польская (ія) улада (ы)*; маюць паўтор спалучэнні *польскія рэстаўратары* (ЕГНКГ, ГКАМ); *польская паэзія* (ГЛДМ, ГКАМ); *польская літаратура* (ГДГУБ, ГКАМ); *польскі пісьменнік* (ЕГНКГ, ГКАМ); *польскі (ія) памешчык (і)* (ГДГУБ, КМБМ) і інш.

Частка кантэкстаў з прыметнікамі *польскі* ўключае ўласныя імёны, пераважная большасць якіх выступае прэзэнтантамі гістарычнай і культурнай сувязі Беларусі і Польшчы: **польскі** *літаратар, філолаг і публіцыст, прафесар Кракаўскага Ягелонскага, потым Віленскага універсітэтаў, Мар'ян Здзяхоўскі; Яніна Рушчыц* — старэйшая дачка [Ф. Рушчыца], вядомы **польскі** *мастацтвазнавец* [ЕГНКГ]; у дарожных запісках **польскага і беларускага паэта Уладзіслава Сыракомлі** [КМБМ]; працы **Красіцкага**, найбуйнейшага **польскага пісьменніка эпохі Асветніцтва**; патрыятычны ўчынак **Рэйтана** адлюстраваны на карціне вядомы **польскі мастак Ян Матэйка** [ГКАМ] і інш.

Назіраецца выкарыстанне паралельных найменняў: *кароль Польшчы – польскі кароль: вялікі князь Ягайла, кароль Польшчы; княжэўна Соф'я Гальшанская — маці польскага караля Уладзіслава Варненчыка і Вялікага княства Літоўскага Казіміра Ягайлавіча* [ГКАМ] і інш.

Экскурсійныя тэксты змяшчаюць адзінкавыя назвы польскіх друкаваных выданняў, таварыстваў, культурных устаноў, якія ўключаюць прыметнік *польскі і прыметнікі*, што ўказваюць на тэрытарыяльнае размяшчэнне ці дачыненне да Польшчы: *Клуб прыхільнікаў польскай культуры; з эмісарам Нацыянальнага Польскага ўрада; Польскае культурнае таварыства; працаваў рэдактарам газеты “Польскі пілігрым”; Варшаўскі сойм; Варшаўскае таварыства апекі над помнікамі даўніны; газета «Кур'ер Варшаўскі»* [ГКАМ]; *Кракаўская мастацкая акадэмія; копіі цудатворных абразоў Чанстахоўскай Чорнай Мадонны* [ЕГНКГ]; *Кракаўскі універсітэт; Варшаўскі музычны інстытут* [ГЛДМ]; *Варшаўскі музычны часопіс “Рух музычны”; выданні кракаўскія* [ГДГУБ].

Колькасць рэалізацый прыведзеных назваў значна меншая, чым колькасць персаналій, прыналежнасць якіх да Польшчы ў беларускім кантэксце не адзначаецца і разлічана на канкрэтныя гістарычныя веды, што незаўсёды з'яўляецца дастатковым, каб адназначна сцвярджаць пра сувязь канкрэтных іменаў выключна з польскай культурай: *гісторык Лялевель; у 1883 г. Завоссе наведаны Эдвард*

Паўловіч; у другой палове 1780-х гг. Туганавічы наведваў генерал, будучы начальнік паўстання 1794 г. *Тадэвуш Касцюшка*; паводле слоў сусветна вядомага вучонага *Ігната Дамейкі*; сярод іх былі *Марыя Канапніцкая*, *Эліза Ажэшка*, *Бенедыкт Дыбоўскі*; *Людвік Нарбут* быў сынам вядомага гісторыка *Тэадора Нарбута* і інш. [ГКАМ]; у 1701 г. ад караля *Аўгуста II* атрымалі грамату; меліся спробы выдаць малодшую дачку за князя *крыві Пястаў*; паслу *Ядвігі Завішу-Алясніцкаму*; вырашалі каралі і вялікія князі *Жыгімонт Аўгуст*, *Стэфан Баторый*, *Жыгімонт Ваза*; гісторык і публіцыст *Міхаіл Балінскі*; найбольш вядома гравюра *Напалеона Орды*; зрабіў замалёўкі і графік *Баляслаў Тамашэвіч*; краязнавец і літаратар *Часлаў Янкоўскі* і інш. [ЕГНKG]; графы і князі *Гогенлоэ*, *Берленбургі*, *Вітгенштэйны*, <...> князі *Святаполк-Мірскія*; сведчанне *Ігната Дамейкі* [КМБМ]; са сваім сябрам і аднагодкам *Станіславам Манюшкам*; пазнаёміўся з *Шанэнам*; гісторык *Міхаіл Балінскі*; яе запісаў *Адам Кіркор* і інш. [ГДГУБ]; наведанне Менска *Апалінарам Концім*; *Міхал Клеафас Агінскі* — аўтар вядомага паланеза “Развітанне з радзімай” <...> быў актыўным удзельнікам паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам *Касцюшкі*; прысвечаныя *Станіславу Манюшку* і інш. [ГЛДМ].

Уласна польскімі рэаліямі ў беларускіх экскурсійных тэкстах, ужытымі для ўказання на месца падзей на тэрыторыі Польшчы, з’яўляюцца анамастычныя назвы, большасць з якіх урбанімы: *Гданьск*, *Чанстахова*, *Познань*, *Варшава*, *Кракаў*, нацыянальны пантэон на *Вавелі* [ГКАМ]; польскія замкі *Баранаў*, *Красічын*, *Суха*; *Люблін*, *Кракаў*, *Варшава* [ЕГНKG]; канцлагер *Асвенцым*; *Кракаў* [ГЛДМ]; *Люблін* [КМБМ]; *Варшава* [ГДГУБ].

Частка моўных сродкаў захоўвае суаднесеннасць з польскай культурай, шляхам транслітарацыі польскамоўных тэкстаў і іх фрагментаў на кірыліцу, у такіх выпадках яны бяруцца ў двухкосе як цытаты, што характэрна для спасылак на творчасць польска-беларускага пісьменніка Яна Чачота [ГКАМ, с. 94]:

La rzecka, posrod pola czystego	За рэчкай, пасярод чыстага поля
Czy widzisz maly pagorek?	Ці бачыш малы пагорак?
Sosenki wiencza wierzchoitek jego,	Сосны вянчаюць ягоную вяршыню.
Ach, to Maryli jest borek.	Гэта — бор Марылі.

Значная колькасць назваў рэалій з’яўляецца агульнай для беларускай і польскай культур, і ў беларускіх экскурсійных тэкстах яны інтэрпрэтуюцца паводле беларускай навуковай і эстэтычнай традыцыі.

Назвы польскіх рэалій і персаналій вызначаюцца ўстойлівасцю і рэгулярнасцю, а па колькасці значна саступае назвам беларускіх рэалій і персаналій, ствараючы тэкставую рэтраспектыву, з'яўляючыся істотнымі для інфармацыйнасці сродкамі. Яны ўдзельнічаюць у страктураванні і дэталізацыі экскурсійнай інфармацыі і ўказваюць на міжкультурныя сувязі. Дыферэнцыяцыя на онімы і апелятывы спрыяе вылучэнню універсальных і спецыфічных адзінак, якія ўплываюць на разгортванне, логіку і акцэнтацыю пэўных частак інфармацыі з мэтай яе аптымальнага ўспрыняцця і асваення экскурсантамі.

І.І. Савіцкая

ДЫДАКТЫЧНЫ АСПЕКТ ЛЕКСІКАГРАФІІ

Моўная дыдактыка закранае дзейнасць не толькі школы, але і выдавецтваў, сродкаў масавай камунікацыі, органаў стандартызацыі, канцылярыі і да т.п., у выніку чаго адбываецца ўдасканаленне моўных ведаў носьбітамі літаратурнай мовы, у прыватнасці, яе сацыяльных і прафесійных дыялектаў.

Камунікацыйную структуру нацыянальнай мовы можна назваць “лінгвістычнай выніковай” ўсёй культуры народа, сфарміраванай гісторыяй яго пісьменства, кнігадрукавання, школы, дзяржавы, яго канфесійнай гісторыяй і культурна-ідэалагічнымі адносінамі ў міжэтнічных кантактах [1, с. 80].

Агульная моўная дыдактыка прадстаўлена апісаннямі роднай мовы, арыентаванымі на шырокае кола чытачоў, якія карыстаюцца агульналітаратурнай мовай па-за школай [2, с. 318]. Мэта гэтых апісанняў — распаўсюджванне ведаў аб мове і яе нормах перш за ўсё сярод практыкаў — работнікаў выдавецтваў, органаў масавай інфармацыі, адміністрацыі і да т.п. Але гэтым не абмяжоўваецца кола асоб, якім адрасаваны гэтыя дапаможнікі. Шырокае кола чытачоў — гэта ўсе людзі, якія карыстаюцца літаратурнай мовай.

У распаўсюджванні ведаў аб нормах нацыянальнай мовы вялікую ролю адыгрываюць нацыянальныя слоўнікі — знешняе адлюстраванне моўнай культуры грамадства.

Культура маўлення забяспечвае рашэнне рыторыка-стылістычных задач зносін і таму распрацоўвае нормы мовы ў напрамку ацэнкі стылістычных якасцей мовы. Слоўнікавай ацэнцы падлягаюць перш за ўсё арфаграфія і арфаэпія, лексіка, граматыка.

У *арфаграфічным слоўніку* уключаецца лексіка сучаснай літаратурнай мовы. Аднак ён не з'яўляецца скарачаным варыянтам нарматыўнага тлумачальнага слоўніка. Па сутнасці, гэты слоўнік рашае шэраг

творчых задач, якія зводзяцца да таго, каб усвядоміць арфаграфію перш за ўсё гістарычна. Для гэтай мэты трэба вырашыць пытанне аб арфаграфіі слоў, што не падтрымоўваюцца сучаснай нормай.

Акрамя таго, у літаратурную мову пастаянна ўключаюцца запазычанні з іншых моў, з мясцовых дыялектаў, прастамоўя. Усё мноства такіх запазычанняў не нарміруецца тлумачальным слоўнікам. Таму перад складальнікам арфаграфічнага слоўніка ўзнікае задача ўказаць правільнае напісанне такіх слоў, што нярэдка ўяўляе значную складанасць, асабліва гэта тычыцца запазычаных онімаў.

Нарэшце, развіццё навуковай і тэхнічнай сфер зносіў уводзіць у мову ў масавым парадку тэрміналогію, якая мае мясцовыя або лацінскія, грэчаскія ці іншыя іншамовныя крыніцы. У гэтым выпадку новыя словы з рознай этымалогіяй і неўсталяваным вымаўленнем патрабуюць арфаграфічнага ўсведамлення, што мяркуе асобную работу па выяўленню тэндэнцый іх напісання. Толькі пасля таго ў адпаведнасці з правіламі арфаграфіі неабходна ўстанавіць напісанне пэўнага слова або пазначыць яго як выключэнне. Рашаюцца гэтыя пытанні на аснове арфаграфічнай традыцыі, якая ў кожнай мове свая.

Да агульных даведнікаў адносяцца даведнікі па *арфаэпіі* і арфаэпічныя слоўнікі. Абгрунтаванне правілаў арфаэпіі ляжыць у трох сферах: 1) у галіне фанетычнай сістэмы мовы ў яе характэрных для дадзенай мовы адносінах да лексікі і граматыкі; 2) у стылістыцы вымаўлення, звязанай з вымаўленчай традыцыяй, на якую абапіраюцца нормы літаратурнай мовы; 3) у адносінах вымаўлення да графікі.

Да *фанетычнай сістэмы* мовы адносіцца вымаўленне асобных гукаў і пэўных спалучэнняў гукаў. Вымаўленне спалучэнняў гукаў звычайна звязана са з'явамі акцэнтацыі і фанетычнымі працэсамі агульнага характару ў тым выпадку, калі яны закранаюць вымаўленне серый слоў і калі адсутнасць дзеяння гэтых правілаў вымаўленне гэтых слоў прыходзіцца тлумачыць як выключэнні (напрыклад, іншамовныя і дыялектныя запазычанні, рэфлексныя старых нормаў вымаўлення і г.д.). Апісанне фанетычнай сістэмы ў арфаэпіі ў яе агульных заканамернасцях заўсёды падкрэслівае тыпалагічныя ўласцівасці мовы. Нават блізкароднасныя мовы, як правіла, маюць розныя арфаэпічныя сістэмы.

Асобым раздзелам арфаэпіі з'яўляецца апісанне *стылю вымаўлення* (або *фонастылістыка*), якая звязана галоўным чынам з размежаваннем літаратурнай нормы і дыялектаў. Са стылямі вымаўлення звязана і адрозненне тэмпу маўлення, дзе прадстаўлены поўнае і няпоўнае вымаўленне. Гэтае адрозненне выкарыстоўваецца перш за

ўсё як факт функцыянальнай стылістыкі (поўнае маўленне звернута да вялікай аўдыторыі, няпоўнае — да вузкага кола асоб, напрыклад, побытавы дыялог). Такім чынам, фонастылістыка, з аднаго боку, абапіраецца на вымаўленне пэўнай групы насельніцтва (тэрытарыяльнай або сацыяльнай), а з другога — абавязкова суадносіцца з графікай мовы, арыентуецца на традыцыйны характар фанетычнай рэалізацыі арфаграфічнай сістэмы.

З культурай маўлення звязаны асобы від граматыкі — *граматычны даведнік*. Адрозніваюць даведнікі-дадаткі і даведнікі — самастойныя дапаможнікі. Даведнік-дадатак звычайна ўяўляе сабой дабаўленне да дапаможніка практычнага характару: слоўніка, часцей за ўсё двухмоўнага, пісьмоўніка і г.д. Слоўнікавы даведнік дае кароткую сістэматызацыю граматыкі замежнай мовы, у асноўным у таблічных формах. Аднак да культуры маўлення адносяцца толькі даведнікі па роднай мове: яны ўтрымліваюць стылістычныя рэкамендацыі.

Граматычныя дадаткі да пісьмоўнікаў звычайна мяркуюць іншы тып падачы матэрыялу — у выглядзе асноўных стылёва-граматычных правілаў, якія ўключаюць у сябе: фармуляр пісьма ці справавой паперы, г.зн. графічнае размяшчэнне асноўных частак тэксту (звестак пра адрасата і адпраўніка, зварот, сам асноўны тэкст, дату, надпісы, рэгістрацыйныя нумары, свабодныя месцы для наступных надпісаў), правілы каліграфіі і машынапісу (такія, як характар літар, адлегласць паміж імі, інтэрвалы паміж радкамі), звесткі пра месцы размяшчэння штапаў і пятак, асноўныя правілы арфаграфіі, належныя гэтаму віду тэкста (напрыклад, ужыванне прапісных літар), асноўныя нормы сінтаксісу і звязаныя з імі нормы марфалогіі, звесткі аб правапісе складанаскарачаных слоў і ўжыванняў розных скарачэнняў і г.д. Усё гэта значыць, што стылёва-граматычныя правілы ў пісьмоўніках тычацца выканання ўсяго аб'ёму пісьмовага маўлення.

Спецыялізаваныя дапаможнікі па граматыцы ўяўляюць сабой так званыя *стылістычныя граматыкі*. Асабліваць стылістычнай граматыкі як жанру ў тым, што ў ёй разглядаюцца правілы, якія неабходна сфармуляваць зыходзячы з сучаснай практыкі маўлення. Стылістычная граматыка не падобная на звычайную (нарматыўную, гістарычную, параўнальную, школьную) тым, што яна выкладзена як слоўнік, у ёй разбіраюцца *няясныя выпадкі прымянення агульных правілаў*.

Стылістычная граматыка не з'яўляецца і стылістыкай: у ёй няма катэгорый стылістыкі, відаў стыляў, гісторыі стыляў, функцыі стыляў,

адносінаў да паэзіі і прозы і да т.п. У стылістычнай граматыцы разглядаюцца толькі цяжкія выпадкі ўжывання граматычных норм. Рашэнне чыста граматычных пытанняў даецца зыходзячы з патрабаванняў сучаснага, пераважна пражайтнага стылю, арыентаванага перш за ўсё на масавае выкарыстанне мовы (у актах пісьменнасці, у масавых друкаваных творах).

Да стылістычнай граматыкі прымыкае серыя даведнікаў, якія можна было б залічыць да стылістычнай лексікалогіі і лексікаграфіі. Сюды перш за ўсё адносяцца работы па гісторыі слоў. Калі этымалогія разглядае працэсы ўзнікнення лексем (уключаючы вывучэнне ўтварэння слоў і паходжання каранёў і афіксаў), то гісторыя слоў вывучае *гісторыю ўжывання* якога-небудзь слова або семантычна, этымалагічна ці фармальна звязаных груп слоў. Пры гэтым падрабязна высвятляюцца значэнні і іх адценні, утвораныя ў слове ў працэсе яго ўжывання, кантэксты і стылявое прымяненне гэтага слова рознымі аўтарамі.

Жанр гісторыі слоў цесна звязаны з тэорыяй лексіка-граматычнай спалучальнасці слоў. Агульны прыкладны напрамак гэтых даследаванняў заключаецца ў тым, каб зафіксаваць *спалучальнасць слоў, прынятую ў дадзенай мове*. Для гэтай мэты звычайна бяруцца канкрэтныя словы пэўнай часціны мовы, напрыклад дзеясловы ці прыназоўнікі, і разглядаецца іх спалучальнасць са словамі іншых часцін мовы, напрыклад назоўнікамі або прыслоўямі з мэтай скласці дапаможнік па правільнаму выкарыстанню лексем (у лексіка-граматычных адносінах) у межах нейтральнага стылю. Складаюцца слоўнікі валентнасці, якія нярэдка маюць характар дапаможнікаў, што рэгулююць ўжыванне слоў і дыферэнцыруюць лексічныя значэнні ў залежнасці ад іх спалучальнасці з іншымі словамі.

Да стылістычнай лексікаграфіі належаць фразеалагічныя слоўнікі, слоўнікі амонімаў, слоўнікі сінонімаў, тезаурусы і слоўнікі рыфм, адваротныя слоўнікі і інш. Гэтыя лексікаграфічныя творы з'яўляюцца неабходнымі даведачнымі дапаможнікамі для правільнага карыстання нацыянальным лексіконам.

Вялікае значэнне маюць класічныя *слоўнікі амонімаў і сінонімаў*. Пры складанні гэтых слоўнікаў неабходна рашаць пытанне аб канкрэтных межах з'явы, па сутнасці толькі абазначанага ў агульнай тэорыі мовы. У лінгвадыдактыцы аманімія звычайна абмяжоўваецца вывучэннем слоўнікавых форм розных слоў, без падачы аманіміі форм розных слоў і супадзення іх гучання. Таму існуе неабходнасць распрацоўкі асобай тэорыі, якая ўтрымлівала б аналіз і апісанне тыпаў

аманіміі.

Яшчэ адным відам слоўнікаў прыкладнога характару з'яўляюцца слоўнікі сінонімаў і тэзаўрусы. У гэтых слоўніках разглядаюцца і сістэматызуюцца слоўнікі з пункту гледжання іх значэнняў. *Слоўнік сінонімаў* адрозніваецца ад тэзаўруса размяшчэннем слоў: у слоўніку сінонімаў словы прыводзіцца ў алфавітным парадку, у тэзаўрусе — у парадку выбранага семантычнага ключа. Перавага таго ці іншага парадку размяшчэння слоў звязана з вызначэннем сэнсавых адносінаў паміж словамі. Гэтыя адносіны, узятыя як факт моўнай свядомасці, у многіх выпадках адрозныя, як адрозніваецца моўная свядомасць розных індывідаў. Але яны вызначаюць і асаблівае выкарыстанне слоў у лагічных, рытарычных і пэатычных мэтах, калі словы могуць мэтанакіравана сінанімізавацца. Пры складанні сінанімічнага слоўніка агульналітаратурнай мовы адхіляецца ўвага ад прыватных выпадкаў рытарычнай і пэатычнай сінаніміі слоў і ўстанаўліваецца агульная моўная аснова сінанімічных адносін слоў.

Цэнтральным пытаннем сінаніміі з'яўляецца разуменне межаў сінанімічнага рада. Сінанімічны рад ствараецца на аснове здольнасці слоў мець адзіны прадметна-паняццёвы змест. Між сінонімамі магчымае частковае падабенства значэння. У такіх выпадках звычайна знаходзіцца слова, якое можа замяніць у кантэксце іншыя словы гэтага рада, робіцца гэтае слова дамінантай і захоўваюцца ў радзе толькі тыя словы, якія можна замяніць словам-дамінантай.

Пераносныя значэнні слоў звычайна не прызнаюцца сінанімічнымі, а полісемія робіць рады слоў як бы разгалінаванымі і перакрываваемымі. Вызначэнне гэтых бакоў значэння і межаў сінанімічнага рада патрабуе рашэння ў кожным канкрэтным выпадку.

Пры рашэнні пытання аб наяўным або завершаным размежаванні лексічных значэнняў варта вывучаць працэсы словаўтварэння і адрозніваць семантычнае і фармальнае разыходжанне сінанімічных радоў, улічваючы пры гэтым: 1) ці ідэнтычныя аналізуючыя адзінкі з пункту гледжання розных сфер ужывання (агульналітаратурная мова — спецыяльная тэрміналогія); 2) ці сінхранізавана дадзеная суадноснасць; 3) ці ўстаноўлена іх прыналежнасць да адной і той жа тэрытарыяльнай разнавіднасці мовы (праблема інтэрдыялектнай аманіміі); 4) ці маецца яўнае адрозненне ў стылістычных канатацыях супастаўляемых адзінак.

У слоўніках пералік сінонімаў абмяжоўваецца прадметна-паняццёва аднароднымі, але стылістычна рознымі словамі. Такі слоўнік дапамагае выбраць стылістычна дакладнае слова з папярэдне

вядомых сінонімаў і часам знайсці новае слова па вядомым сіноніме.

Іншая справа, калі для ажыццяўлення намеру бракуе слоў. У гэтым выпадку больш цяжка знайсці патрэбнае слова, і слоўнік павінен “падказваць” змест, пакуль не будзе знойдзены дакладны сэнсавы і выразны эквівалент намеру. Такая работа са слоўнікам уяўляе сабой адначасовае ўдакладненне намеру, з аднаго боку, і слоўных сродкаў яго выражэння — з другога. Гэтай задачы адпавядае слоўнік-тэзаўрус.

Тэзаўрус адрозніваецца ад сінанімічнага слоўніка тым, што ў ім улічваюцца абодва віды сінанімічных адносін: рода-відавых і тоесных па значэнню са стылістычнай дыферэнцыяцыяй. Першая частка слоўніка ўтрымлівае групы стылістычных сінонімаў, другой часткай слоўніка з’яўляецца алфавітны словаспіс з індэксамі, якія ўказваюць месца ў слоўніку.

Сучасная тэорыя прыкладной лінгвістыкі занятая адшукваннем розных спосабаў апісання значэнняў. Прымяняюцца разнастайныя метадыкі аналізу значэнняў (напрыклад, тэорыя семантычных палёў, кампанентны аналіз і інш.), шырока выкарыстоўваецца апарат статыстыкі тэкстаў.

Такія слоўнікі, як слоўнікі новых слоў, асабовых імёнаў і прозвішчаў, географічны назваў, назваў асоб паводле месца жыхарства і інш., таксама выконваюць функцыі, пастаўленыя агульнай дыдактыкай.

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. В какой мере разные классы языковых феноменов релевантны для понимания культуры? // Веснік ГрДУ. 2000. № 3 (5). С. 79—83.
2. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов. М.: Высш. шк., 1990. 381 с.

А.Л. Садоўская

ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНЫ АСПЕКТ У ФРАЗЕАЛОГІІ

Праблемы ўзаемасувязі мовы і культуры, лінгвістыкі і культуралогіі па-ранейшаму застаюцца актуальнымі для гуманітарных навук. Адна з такіх праблем і адначасова задач беларускай філалогіі — даследаванне фразеалагічных адзінак (далей — ФА) у этналінгвістычным аспекце, выяўленне “этнакультурнага кампанента” ў структуры фразеалагізмаў. Культурны кантэкст становіцца дадатковай крыніцай, а часта і галоўным крытэрыем як для вызначэння генезісу фразеалагізма, так і для вырашэння многіх іншых лінгвістычных пытанняў: бытавання выразу, развіцця і мадыфікацыі яго пераносных значэнняў (метафарычных, сімвалічных і пад.).

Акрамя таго, актуальнасць этналінгвістычнага аналізу фразеалагізмаў абумоўлена таксама тым, што фразеалагічны матэрыял валодае багатым культуразнаўчым патэнцыялам і з’яўляецца унікальнай крыніцай ведаў пра духоўную культуру народа.

У працах дадзенага — этналінгвістычнага — напрамку культурна-нацыянальная інтэрпрэтацыя моўнага знака, у прыватнасці ФА, даследуецца ў “прасторы народнай мудрасці” [Ковшова 1996, 8], з улікам сістэмы эталонаў і стэрэатыпаў культурна-нацыянальнай самасвядомасці лінгвакультурнай супольнасці і яе каштоўнасных арыенціраў, у сувязі з народнымі абрадамі, звычаямі, павер’ямі і традыцыйнымі ўяўленнямі пра з’явы навакольнага свету. ФА разглядаюцца як “транслятары культурнай інфармацыі” [Маслова 1997, 11], як “своеасаблівыя культурныя знакі”, як “спецыфічныя пазнавальныя канструкты” [Петренко, Сурманидзе. Цыт. па: Подюков 1996, 76], якія “па сваёй прыродзе прызначаны не столькі для намінацыі свету, колькі для яго культурнай інтэрпрэтацыі ў знакава-сімвалічнай форме, а падчас і своеасаблівага мадэлявання, бо, як і іншыя факты культурнай творчасці, яны перадаюць не столькі асабісты, індывідуальны, колькі уніфікаваны погляд на свет” [Подюков 1996, 76], калектыўны духоўны вопыт пэўнага народа.

Арыгінальная этналінгвістычная інтэрпрэтацыя знакаў мовы (у тым ліку і ФА) праводзіцца пераважна на матэрыяле ўсходнеславянскіх моў і мае ў славістыцы даўнюю і трывалую традыцыю. Так, неаднаразова звярталася ўвага на генетычную сувязь прыказак, прымавак і ўласна фразеалагізмаў з народнымі звычаямі, абрадамі і рознымі павер’ямі ў вядомых слоўніках, зборніках прыказак, фальклорных і этнаграфічных працах І.М. Снегірова, С.В. Максімава, У.І. Даля, І. Франко, І.І. Насовіча, Я.Ф. Карскага, М. Федароўскага і іншых аўтараў XIX — пачатку XX стагоддзяў.

Натуральна, што ў пачатку 70-х гадоў фразеалогія народнай духоўнай культуры (побач з адпаведнай лексікай) стала прадметам вывучэння маскоўскай этналінгвістычнай школы. Так, у 1972 годзе быў апублікаваны артыкул М.І. Талстога “Rutheno-Serbica”, прысвечаны этналінгвістычнай інтэрпрэтацыі беларускага дыялектнага фразеалагізма *п’яны як зямля*, звязанага з міфалагэмай “*мать-сыра земля*” [Талстой 1972, 270—274]. Гістарычнаму апісанню этнафразем надаецца значная ўвага аўтарамі першага краіназнаўчага слоўніка “Русская фразеология” і выдання “Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник”. Звесткі этнакультурнага характару выкладаюцца І.Я. Лепешавым у другой частцы яго

“Этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў”.

Праблема пошуку “этнакультурнага кантэкста (кампанента)” як састаўной часткі семантыкі ФА прысвечаны артыкулы і самастойныя манаграфіі многіх аўтараў. Так, разгляду фразеалогіі ў этналінгвістычным, а таксама і ў іншых аспектах прысвечана так званая “фразеалагічная трылогія” В.М. Макіенкі: “В глубь поговорки” (1975), “Славянская фразеология” (1980), “Образы русской речи” (1986). Этналінгвістычнаму аналізу рускіх фразем прысвечаны і манаграфіі В.М. Макіенкі “Загадки русской фразеологии” (1990) і “От Авось до Ятя: почему так говорят?: Справочник по русской идиоматике” (1998).

Прыкладам комплекснага апісання фразеалогіі (на матэрыяле рускіх гаворак) праз адлюстраванне ў ёй традыцыйнай народнай культуры з’яўляецца дысертацыйнае даследаванне І.А. Падзюкова. Прапанаваны ў дадзеным даследаванні ракурс разгляду народнай фразеалогіі як комплексу культурных субстратаў і самога фразеалагізма жывой народнай мовы як сяміятычнага ўтварэння, культурнага знака грунтуецца на характэрных для фразеалогіі сяміятычных уласцівасцях, такіх як арыентаванасць на традыцыйныя сімвалы і культурныя сюжэты, верагоднасны, асацыятыўны тып семантыкі, што дазваляе гаварыць пра аслабленасць уласна дэнататыўнага аспекту, “полімарфізм” народных устойлівых адзінак, які заключаецца ў бязмежна свабодным кампанентным вар’іраванні той ці іншай фразеалагічнай асновы або мадэлі. Аўтар сцвярджае, што “вобразы фразеалогіі — гэта вобразы традыцыі, калектыўнага духоўнага і псіхічнага вопыту, астатак вуснай культуры, які стаў элементам стылістыкі і народнага красамоўства” [Подюков 1996, 70]. Народнай фразеалогіі, звязанай са звычаямі, абрадамі і павер’ямі, народным этыкетам, ацэнкай фізічных і маральных якасцей асобы прысвечана і манаграфія названага аўтара, якая ўяўляе сабой вучэбны дапаможнік [Подюков 1991].

Пытанні нацыянальна-культурнага кампанента ў семантыцы ФА, а таксама паходжання і характарыстыкі асобных фразеалагізмаў народнай духоўнай культуры разглядаюцца так ці інакш у працах такіх рускіх даследчыкаў, як Т.А. Агапкіна, А.В. Буробін, Л. Быкава, Т.Т. Варчанка, Е.М. Верашчагін, Л.Н. Вінаградава, Д.О. Дабравольскі, А.А. Дзмітрыева, Л.А. Івашка, В.Г. Кастамараў, А.А. Кіпрыянава, С.М. Пракоп’ева, Л.І. Райзензон, Н. Сукаленка, А.Л. Тапаркоў, Н.Т. Ходзіна, Т.З. Чарданцава і інш. Кашубская фразеалогія ў аспекце яе сувязі з традыцыйнай духоўнай культурай разглядаецца ў

манаграфічным даследаванні польскага аўтара Е. Трэдэра [Treder 1989]. Украінскую фразеалогію ў арэальным і этымалагічным аспектах з актыўным выкарыстаннем этнакультурных звестак грунтоўна апісалі А.А. Іўчанка, В.Д. Ужчанка, Ф.П. Мядведзеў, А.І. Багуцкая і інш.

У апошнія дзесяцігоддзе відавочна актывізаваліся даследаванні ў этнафразеалагічным напрамку на Беларусі. Бадай, самае шырокае асвятленне этнафразеалагічнай праблематыка знайшла ў працах У.І. Ковалёва [Коваль 1994, 1998, 1999 і інш.]. У манаграфіі аўтара “Восточнославянская этнофразеология: Деривация, семантика, происхождение” і яго дысертацыйнай рабоце прыводзіцца сістэмны аналіз фразеалагізмаў, якія адносяцца да сферы народнай духоўнай культуры: устанаўліваецца іх дэрывацыйная база, апісваюцца асноўныя фраземаўтваральныя мадэлі, вызначаюцца суадносіны паміж дэрывацыйнымі заканамернасцямі і характарам семантыкі фразем, што дазваляе, па словах даследчыка, найбольш аб’ектыўна ацэньваць унутраную форму ўстойлівых словазлучэнняў, якія не былі раней прадметам дыяхранічнага аналізу.

Непасрэдныя адносіны да этнафразеалогіі маюць даследаванні А.С. Аксамітава, прысвечаныя беларускай фразеалогіі фальклорнага паходжання [Аксамитов 1984; Аксамітаў 1997, 1999], К.М. Гюлумянц [Гюлумянц 1978], І.Я. Лепешава, Ф.М. Янкоўскага, М.А. Даніловіча, Т.В. Валодзінай, А.І. Халяўкі, Л.В. Чарнышовай і інш. Беларускі фразеалагічны матэрыял з лексічным кампанентам-арнітонімам поўна і сістэмна прэзентаваны і прааналізаваны з пазіцый этналінгвістыкі ў шэрагу артыкулаў і дысертацыйнай працы А.Л. Садоўскай [Садоўская 2002 і інш.]. Усходнеславянскія і польскія этнафраземы, суадносныя з канцэптам “дрэва”, аналізуюцца ў дысертацыйнай рабоце і манаграфіі М. Малохі [Малоха 1998]. Значнае месца займае этнафразеалогія як аб’ект лінгвакультуралогіі ў працах В.А. Маславай [Маслова 1996, 1997 і інш.].

Карысным для далейшых этнафразеалагічных даследаванняў стаў выдадзены ў 1997 годзе “Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік” С.Ф. Івановай, Я.Я. Іванова, у якім робіцца спроба адлюстраваць адметны ў сучаснай беларускай літаратурнай мове сваёй нацыянальна-культурнай семантыкай пласт моўных афарызмаў.

Каштоўным даследаваннем для беларускай і славянскай парэміялогіі стала манаграфія К.П. Кабашнікава “Малыя жанры беларускага фальклору ў славянскім кантэксте” (1998). Супастаўля-

ючы ў ёй беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі з адпаведнымі жанрамі фальклору іншых славянскіх народаў, аўтар імкнецца перш за ўсё ўвесці беларускі матэрыял у агульнаславянскі кантэкст, паказаць яго як неад’емную частку агульнаславянскай духоўнай спадчыны. Аднак на фоне гэтай агульнасці больш выразна выступаюць і адметныя нацыянальныя рысы.

Пытанні даследавання ФА ў этналінгвістычным аспекце абмяркоўваліся на міжнародных навуковых канферэнцыях, напрыклад: “Актуальные проблемы славянской фразеологии” (Гомель, 1999); “Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах” (Гомель, 2001); “Актуальные проблемы исследования языка и речи”: секцыя “Этнолингвистика и фразеология” (Мінск, 2001); “Национально-культурный компонент в тексте и языке”: секцыя “Наивная картина мира, отражённая во фразеологии и паремиологии” (Мінск, 1999); “Язык и социум”: секцыя “Язык и национальная культура” (Мінск, 2000; 2001) і інш.

Такім чынам, этналінгвістычны напрамак становіцца адным з прыярытэтных у сучасных фразеалагічных даследаваннях. У межах яго фразеалагізм разглядаецца як вынік і адначасова спосаб культурна-нацыянальнага светабачання, а інтэрпрэтацыя яго семантыкі немінуча прыводзіць даследчыка-этналінгвіста да праблематыкі культурнага кантэкста.

Варта адзначыць, што этналінгвістычны падыход да аналізу фразеалагічных рэсурсаў цесна змыкаецца і арганічна пераплятаецца з даследаваннем нацыянальна-культурнай спецыфікі ўстойлівых моўных адзінак з пазіцыі кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі. Кагнітыўная арыентацыя даследавання фразеалагічнага фонду з’яўляецца прынцыпова новай у вырашэнні наступных тэарэтычных і эксперыментальных задач: “як структураваны змест ФА і якія спосабы яго фармалізацыі; якім чынам аказваецца “ўплеценай” у “тканіну” моўнага значэння семантыка культуры, г. зн. як знакі культуры — яе ўстаноўкі, стэрэатыпы, эталоны, сімвалы, міфалагемы і інш. — “уваходзяць” у змест ФА; праз якія кагнітыўныя працэдуры кадзіравання і ўспрымання ФА ажыццяўляецца суаднясенне двух кодаў — кода мовы і кода культуры — і як фармалізаваць дадзены працэс; у чым заключаецца культурная своеасаблівасць ФА” [Ковшова 1996, 3].

Фразеалагічны фонд мовы даследуецца і ў лінгвакультуралогіі, паколькі большасць устойлівых моўных адзінак перадае стэрэатыпы народнай свядомасці. Акрэсліваючы акцэнты даследавання фразеа-

лагічнага фонду ў лінгвакультуралогіі, В.М. Тэлія адзначае, што “этналінгвістычная арыентацыя даследавання і апісання накіравана перадусім на гістарычна рэканструктыўны план выяўлення культурных пластоў у фарміраванні фразеалагізмаў. Лінгвакультуралагічны аналіз мае на мэце вывучэнне здольнасці фразеалагічных знакаў адлюстроўваць сучасную культурную самасвядомасць народа, якая разумеецца як “касцяк” яго ментальнасці, і рэпрэзентаваць яе ў працэсах жывога выкарыстання фразеалагізмаў у дыскурсах розных тыпаў” [Тэлія 1999, 14—15].

Задача лінгвакультуралогіі — у тым, каб эксплікаваць культурную значнасць моўнай адзінкі (культурныя веды) шляхам суадносін прататыпнай сітуацыі фразеалагізма ці іншай моўнай адзінкі, іх сімвальнага прачытання з вядомымі “кодамі” культуры. А культурныя веды — гэта частка культурна-моўнай кампетэнцыі гаворачага на дадзенай мове.

Паказальна, што В.М. Тэлія вылучае і апісвае першачарговыя задачы і метадалагічныя праблемы даследавання фразеалагічнага складу мовы ў кантэксце культуры. Так, ёю вылучаюцца тры комплексы пытанняў, найбольш важных пры даследаванні фразеалогіі ў кантэксце культуры. Першы з іх звязаны з азначэннем фразеалагічнага фонду як найбольш самабытнай у культурна-моўным плане часткі яе намінацыйнага складу. “Гэта прадугледжвае выяўленне ў фразеалагізмах розных тыпаў экстралінгвістычных перадумоў, суадносных з прадметным абсягам культуры, які з’яўляецца “другой прыродай” для чалавека, — з аднаго боку, а з другога — выяўленне тых унутрымоўных сродкаў і спосабаў, якія даюць фразеалагізмам магчымасць культурнай рэфэрэнцыі і тым самым — адлюстравання ў іх знакавай форме рысаў культуры, характэрнай для той ці іншай моўнай супольнасці” [Тэлія 1999, 13].

Другое кола пытанняў датычыцца якраз удакладнення карэспандэнцыі і адрозненняў у метадах і выніках вывучэння і апісання культурнай семантыкі ў межах этналінгвістычнага, лінгвакультуралагічнага і кантрастыўнага накірункаў у даследаванні двух розных прадметных абсягаў — мовы і культуры.

Трэцяе кола пытанняў аб’ядноўвае праблемы, звязаныя з вылучэннем адзінай для аналізу мовы і культуры метадалагічнай базы, на аснове якой распрацоўваюцца метады вывучэння ФА, якія ўдзельнічаюць у трансляцыі ментальнасці народа — носьбіта мовы.

Каштоўнай для даследаванняў этнафразеалогіі ў дадзеным ракурсе з’яўляецца калектыўная манаграфія “Фразеология в контексте куль-

туры” (1999). Працы, змешчаныя ў гэтай кнізе, па-новаму вырашаюць пытанні пра ўдзел фразеалагічнага складу мовы ў фарміраванні і перадачы культурнай самасвядомасці этнасу, народа, нацыі.

Такім чынам, вопыт паглыбленых даследаванняў у галіне фразеалогіі апошніх гадоў сведчыць пра тое, што па-за этналінгвістычным уяўленнем пра мову як духоўную рэальнасць становіцца прынцыпова недасягальнай адэкватная інтэрпрэтацыя сэнсавага зместу фразем і рэканструкцыя іх генезісу. Таму праблема даследавання і эксплікацыі культурна-нацыянальнай спецыфікі ФА, якая вырашалася традыцыйна ў межах гісторыка-генетычнага або культурна-этымалагічнага каментарыя асобных кампанентаў у складзе ФА, перайшла на якасна новы ўзровень яе разгляду, які аб’ядноўвае этналінгвістычную і кагнітыўна-інтэрпрэтатыўную парадыгмы сучаснай лінгвістыкі, што маюць адзіную метадалагічную аснову — антрапалагічную. Пераход на антрапалагічную парадыгму даследавання знаходзіць сваё адлюстраванне і ў тэарэтычнай фразеалогіі, і ў практыцы фразеалагічных апісанняў, у прыватнасці, у спробах разгляду фразеалагізмаў у аспекце ўдзелу мовы ў стварэнні духоўнай культуры і ўдзелу духоўнай культуры ў фарміраванні мовы.

Літаратура

Аксамітаў А.С. Беларуская народная міфалогія як крыніца ўтварэння фразеалагічных адзінак // *Problemy frazeologii europejskiej. II: Frazeologia a religia / Pod red. A. M. Lewickiego i W. Chlebdy. Warszawa, 1997. S. 75—84.*

Аксамитов А.С. Обряд и песня как источник образования фразеологических единиц белорусского языка // *Acta Balcano-Slavica. XVI. Warszawa, 1984. S. 21—31.*

Аксамітаў А.С. Беларуска-славянскія і беларуска-неславянскія ізафраземы — падабенства і адрозненне // *Slavia orientalis. 1999. T. XLVIII. № 2. S. 269—279.*

Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов // *Словари и лингвострановедение: Сб. ст. / Под ред. Е.М. Верещагина. М., 1982. С. 89—98.*

Гюлумянц К.М. Фольклорные элементы во фразеологии современных славянских языков. Мн., 1978.

Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии (I) // *ВЯ. 1997. № 6. С. 37—48.*

Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии (II) // *ВЯ. 1998. № 6. С. 48—57.*

Ивашко Л.А. Диалектная фразеология и её формирование на базе лексики народной речи. Дис. в форме науч. докл. д-ра филологических наук. СПб., 1994.

Івченко А.О. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996.

Коваль В.И. Восточнославянская этнофразеология: Деривация, семантика, происхождение. Гомель, 1998.

Коваль В.И. Фразеология народной духовной культуры в деривационно-семантическом аспекте: Дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1999.

Коваль У.І. Славянская этнафразеологія ў дэрывацыйна-дыяхранічным аспекце / XII Міжнар. з'езд славістаў. Даклады. Гомель, 1998.

Коваль У.І. Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях. Мн., 1994.

Ковшова М.Л. Культурно-национальная специфика фразеологических единиц. (Когнитивный аспект): Дис. ... канд. фил. наук. М., 1996.

Малоха М. Фразеологизмы с концептом 'дерево' в зеркале народной культуры. Мн., 1998.

Маслава В.А. Міф і яго адлюстраванне ў семантыцы ФА // Веснік Бел. дзярж. ун-та. Сер. 4. 1996. № 2. С. 65—68.

Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию: Учебное пособие. М., 1997.

Маслова В.А. О роли этнокультурных факторов в формировании семантики славянской фразеологии // Беларуская-руская-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія: Мат-лы IV міжнар. навук. канф. Віцебск, 1997. Ч. 2. С. 323—327.

Подюков И.А. Культурно-семиотические аспекты народной фразеологии: Дис. ... д-ра филол. наук. Пермь, 1996.

Подюков И.А. Народная фразеология в зеркале народной культуры: Учеб. пособие. Пермь, 1991.

Прокопьева С.М. Проблемы фразеологической образности в исследовании универсально-типологического и национально-специфического в фразеологической системе языка. М., 1995.

Ройзензон Л.И. К проблеме сравнительного изучения фразеологии славянских языков // Prace Filologiczne. 1964. Т. XVIII, cz. 2. S. 109—113.

Садоўская А.Л. Канцэпт *птушка* ў фразеалогіі і народнай культуры беларусаў // Роднае слова. 2002. № 12. С. 72—75.

Садоўская А.Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект: Дис. ... канд. філал. навук. Мн., 2002.

Талстой М.І. Rutheno-Serbica // Беларускае і славянскае мовазнаўства: Да 75-годдзя акад. К.К. Крапівы: Зб. арт. / Пад агул. рэд. М.Р. Судніка. Мн., 1972.

Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры: Сб. ст. / Под ред. В.Н. Телия. М., 1999. С. 13—25.

Ужченко В.Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Дніпропетровськ, 1994.

Ужченко В.Д. Народження и життя фразеологізму. Київ, 1988.

Treder I. Frazologia kaszubska a werzenia i zwyczaj (na tle porównawczym). Wejherowo, 1989.

Н.У. Чайка

ПРАБЛЕМА НЯПОЎНАСАСТАЎНЫХ РЭАЛІЗАЦЫЙ СІНТАКСІЧНЫХ МАДЭЛЕЙ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Праблема няпоўнасастаўных рэалізацый сінтаксічных мадэлей

(сінтаксічны нуль, эліпсіс) з'яўляецца надзвычай важнай і актуальнай. На працягу гісторыі мовазнаўства да яе неаднаразова звярталіся вучоныя, спрабуючы даследаваць гэтыя моўныя з'явы.

Упершыню праблему няпоўнастаўных сінтаксічных канструкцый распрацоўвалі прадстаўнікі логіка-граматычнай школы ў мовазнаўстве (М.І. Грэх, Ф.І. Буслаеў, П.М. Пераўлескі). Даследчыкі аналізавалі з'явы з сінтаксічным нулём. Тэарэтычная база названай школы цалкам будавалася на лагічных катэгорыях: сказ атаясамліваўся з лагічным суджэннем і ў сваім складзе павінен быў мець суб'ект, прэдыкат і звязку. Калі адзін з названых кампанентаў сказа апускаўся, то сказ лічыўся граматычна няпоўным. Сказы тыпу *Роза — нежна* (М.І. Грэх. Руская граматыка) вучоныя адносілі да канструкцый з сінтаксічным нулём на той падставе, што ў іх прапушчана звязка — кампанент, які з'яўляецца абавязковым для лагічнага суджэння. Відавочна, што метадалагічны апарат названай школы быў абмежаваны лагічнымі прыёмамі, сказ аналізаваўся па мадэлі суджэння S ёсць Р. Пры гэтым даследчыкі не ўлічвалі, што не ўсе катэгорыі логікі маюць эквівалент у мове.

Незамешчаная сінтаксічная пазіцыя кваліфікавалася вучонымі не толькі ў сказах з пропускам паўназначнага дзеяслова (эліптычных), але і ў сказах з пропускам дзеяслоўнай звязкі (сказах з сінтаксічным нулём) — канструкцыях, дзе адсутнасць звязкі з'яўляецца нормай для ўсходнеславянскіх моў: *Мой бацька — настаўнік, Восень прыгожая* і інш. Таму круг канструкцый з сінтаксічным нулём атрымаўся неапраўдана пашыраным. Да таго ж пры аналізе сінтаксічных з'яў не ўлічваліся існуючыя тыпалагічныя адрозненні паміж мовамі: нарматыўнасць ўжывання канструкцый без дзеяслова-звязкі ў цяперашнім часе ва ўсходнеславянскіх мовах, неадпаведнасць катэгорый логікі і сінтаксісу — дзейнік — /суб'ект, дапаўненне/ — аб'ект і іншыя. Акрамя таго, у рамках лагічнай школы ў мовазнаўстве не даследавалася пытанне пра сінтаксічныя трансфармацыі, якія адбываюцца пры пропуске, складаючы значную частку няпоўнастаўных рэалізацый сінтаксічных мадэлей. Адсутнасць аналізу сінтаксічных трансфармацый тлумачыцца тым, што метадалагічныя прыёмы названай школы насілі лагістычны характар і з'явіліся непрыдатнымі нават для структурнага аналізу сінтаксічных трансфармацый, а тым больш для вызначэння іх семантычнага ядра і першаснай мадэлі ў мове.

К канцу XIX стагоддзя тэарэтычная база і метадалагічны апарат дадзенай школы не здольныя былі вырашыць сінтаксічныя праблемы,

якія паўсталі перад мовазнаўствам. Таму натуральна, што яны былі забытыя да сярэдзіны XX стагоддзя, пакуль прадстаўнікі логіка-семантычнага напрамку ў мовазнаўстве не пераасэнсавалі катэгорыі логікі і не звярнуліся да праблемы няпоўных сінтаксічных рэалізацый на якасна новай ступені развіцця лагічнай школы ў мовазнаўстве.

Вучэнне аб няпоўнасастаўных сінтаксічных рэалізацыях знайшло сваё далейшае развіццё ў працах прадстаўнікоў *фармальнай школы ў сінтаксісе*. У працах А.А. Шахматава, Я.Ф. Карскага назіраецца ўласна лінгвістычны падыход да сінтаксічных з'яў. Праблема канструкцый з сінтаксічным нулём і эліпісам вырашалася ў рамках вучэння пра камбінаторныя ўласцівасці сінтаксічных мадэлей. Кваліфікацыя з'явы эліпіса ці сінтаксічнага нуля залежыць, на думку вучоных, ад адпаведнасці ці неадпаведнасці канструкцыі фармальнай сінтаксічнай схеме. Калі фармальная сінтаксічная схема (Шахматаў А.А.) складаецца з структурна неабходных кампанентаў (дзеянік, выказнік), то іх пропуск лічыцца або з'явай эліпсавання (калі прапускаўся дзеяслоўны выказнік) або з'явай сінтаксічнага нулявання (калі прапускалася дзеяслоўная звязка састаўнога іменнага выказніка). Дадзеннае вучэнне трывала ўкаранілася ў мовазнаўстве і ўвайшло амаль ва ўсе сучасныя граматыкі. Падобнага пункту погляду на праблему прытрымліваецца шэраг сучасных вучоных: Б.І. Фаміных, Э.П. Баярчанка, Н.В. Огнева, А.В. Ваяхіна. Зразумела, што фармальны падыход не мог поўнасю вырашыць такую складаную сінтаксічную праблему. Метадалагічныя прыёмы абмяжоўваліся аналізам сінтаксічнай структуры сказа, надаючы мала ўвагі пытанням семантычнай арганізацыі сказа і асаблівасцям функцыянавання сказаў з незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі.

Займаліся праблемай няпоўнасастаўных сказаў і *прадстаўнікі псіхалагічнай школы ў мовазнаўстве* (А.А. Патабня, Д.М. Аўсяніка-Кулікоўскі і іншыя). Даследчыкі разглядалі мову як феномен псіхалагічнай дзейнасці чалавека. Адсюль і арыентацыя на псіхалогію як на метадалагічную базу даследаванняў. Сказ вучоным лічылі ўяўленнем гаворачага аб рэчаіснасці і прапанавалі “раз і назаўсёды адмовіцца ад памылковага разумення граматычнай формы. За моўную адзінку неабходна лічыць рэальна ўжываемую форму, а не абстракцыю” [3, с. 64]. Падобны падыход да праблемы назіраецца і ў працах некаторых сучасных лінгвістаў: Т.Ф. Дубоўцавай, Н.А. Назарава і іншых. Н.А. Назараў лічыць выкарыстанне ў маўленні сказаў з сінтаксічным нулём і эліпсам, а таксама няпоўнасастаўных сказаў з пэўнымі сінтаксічнымі трансфармацыямі натуральным, а “ўзнаўленне

іх адбываецца па прынцыпу разумення цэлага па частцы” [2, с. 95]. А.В. Ваяхіна разглядае эліптычны сказ як эквівалент поўнага, які будзецца па адной мадэлі з поўным сказам, але не заўсёды рэалізуецца ў мове.

Працы названых вучоных вызначаюцца некаторай навізнай у распрацоўцы праблемы. Упершыню была звернута ўвага на сэнс сказа. Адзначалася, што сказы з сінтаксічным нулём — гэта маўленчыя рэалізацыі поўных, якія не маюць сваёй мадэлі ў мове, але з’яўляюцца дастатковымі для разумення сэнсу. Выказвалася слушная думка аб неабходнасці аналізаваць рэальна ўжываемыя маўленчыя формы, а не абстракцыі. Аднак вучоныя не пазбеглі некаторых недакладнасцей пры аналізе названых з’яў. Часам змешваюцца катэгорыі псіхалогіі і граматыкі, што прыводзіць да замены лінгвістычнага аналізу моўных з’яў на псіхалагічны. Кваліфікуючы сказы па крытэрыях паўната / непаўната, даследчыкі часта бяруць за аснову іх сэнсавую дастатковасць у кантэксце. А гэта прыводзіць да другой крайнасці — прызнання сказаў з сінтаксічным нулём і эліпсісам поўнымі. Круг сінтаксічных мадыфікацый атрымліваецца неапраўдана звужаным, а сама праблема сінтаксічнага нуля і эліпсіса не вырашаецца, а здымаецца. Але традыцыі псіхалагічнага падыходу да аналізу моўных з’яў не былі страчаны. Пад уздзеяннем новых ідэй як псіхалогіі і філасофіі, так і ў мовазнаўстве ўзнікае шмат напрамкаў, якія выкарыстоўваюць некаторыя метадалагічныя прыёмы дадзенай школы.

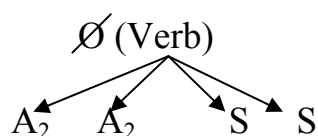
Далейшую распрацоўку праблема няпоўных рэалізацый знайшла ў працах прадстаўнікоў *структурнага сінтаксісу*. Як лінгвістычны напрамак структурны сінтаксіс сфарміраваўся ў дваццатыя—трыццатыя гады XX стагоддзя. Узнікненне структурнага сінтаксісу дыктавалася неабходнасцю пошукаў больш паслядоўнай сістэмы для апісання і ўпарадкавання моўных з’яў у параўнанні з папярэднімі школамі. Структурны сінтаксіс выпрацаваў сваю тэарэтычную базу і метадалагічны апарат. Асноўнымі метадалагічнымі прынцыпамі пры аналізе моўных з’яў былі паўната, сістэмнасць, іманентнасць. Асноўнымі аб’ектамі даследавання былі структура плана выражэння (як найбольш даступная для сістэмнага апісання), адносіны паміж элементамі моўнай сістэмы, семантыка сінтаксічнай адзінкі. Разнастайныя метады даследавання, выпрацаваныя структуралізмам (метады кампанентнага аналізу, дыстрыбутыўны метады, канструктыўны метады і іншыя) далі магчымасць даследаваць сістэму сінтаксіса і вылучыць абагуленыя інварыянтныя адзінкі — схемы і мадэлі сказаў,

суаднесці іх з канкрэтнымі моўнымі рэалізацыямі на аснове пэўных правіл. Гэтыя правілы і вызначаюць межы дапушчальных варыятыўных змен сінтаксічнай адзінкі пры ўмове захавання семантычнай саматоеснасці. Такім чынам, з развіццём структуралізма, сінтаксічная навука паднялася на якасна новую ступень свайго развіцця і адкрыліся перспектывы для даследавання найбольш складаных і нявырашаных праблем мовазнаўства.

Што датычыцца праблемы няпоўных рэалізацый сінтаксічных мадэлей, то перспектывы для яе ўсебаковага аналізу адкрыліся яшчэ на першым этапе развіцця структуралізма (20-я гады XX стагоддзя) пасля выхаду першых прац Фердэнанда дэ Сасюра. Пасля размежавання Сасюрам мовы і маўлення стала магчымым кваліфікаваць канструкцыі з сінтаксічным нулём і эліпісам як рэалізацыі няпоўных мадэлей у маўленні. Разам з тым стала магчымым даследаваць семантыку названых сінтаксічных канструкцый у плане тоеснасці / нятоеснасці мадыфікацыі і мадэлі і функцыянальную маркіроўку разглядаемых канструкцый. Акрамя таго, прынцып іманентнасці, сфармуляваны Фердэнандам дэ Сасюрам, прадвызначае строгае адмежаванне аб'екта даследавання лінгвістыкі ад сумежных аб'ектаў іншых навук. Такім чынам былі выключаны нелінгвістычныя даследаванні моўных з'яў папярэднімі школамі — змяшэнне лагіцыстамі катэгорый сінтаксісу з катэгорыямі логікі і замена сінтаксічных кампанентаў кампанентамі лагічнага суджэння. Таму ўпершыню ўдалося пазбегнуць неапраўдана пашыранага (лагіцысты) і неапраўдана звужанага (псіхалагісты) разумення няпоўнасастаўных рэалізацый сінтаксічных канструкцый.

Рэвалюцыйнай з'явілася распрацоўка Люсьенам Тэньерам асноўных палажэнняў структурнага сінтаксісу. Наватарства Тэньера заключаецца ў адмежаванні катэгарыяльнага (статычнага) і структурнага (дынамічнага) сінтаксісу. Катэгарыяльны сінтаксіс вывучае катэгорыі (сінтаксічныя адзінкі, сінтаксічныя функцыі класаў слоў, катэгорыі аднасастаўнасці-двухсастаўнасці і іншыя). Гэта дазволіла кваліфікаваць сінтаксічныя адзінкі, вызначыць прэдыкатыўную аснову і асноўныя сінтаксічныя функцыі класаў слоў. Асноўным аб'ектам вывучэння структурнага сінтаксісу з'яўляецца іерархічная будова сінтаксічнай адзінкі, узаемасувязь кампанентаў сказа. Гэта стала магчымым толькі пасля распрацоўкі Тэньерам вучэння пра семантычную структуру сказа. Вучоны вылучыў некалькі відаў кампанентаў семантычнай структуры сказа: вузлавы кампанент (іерархічна галоўны) і актанты з сірканстантамі. Дзякуючы гэтаму,

з’явілася магчымасць адмежаваць сказы з сінтаксічным нулём і эліпісам ад знешне падобных сінтаксічных з’яў. Наяўнасць актантаў і сірканстантаў пры адсутнасці дзеяслова сведчыла пра дзеяслоўнае кіраванне і сказ кваліфікаваўся як эліптычны. Схематычна няпоўнасастаўныя рэалізацыі былі прадстаўлены наступным чынам: *Убегла ў пакой. Кнігі, сшыткі са стала — на падаконнік* (І.Мележ).

Нельга не закрануць пытанні пра адваротную валентнасць другіх актантаў (A₂), распрацаваную вучонымі. Гэта таксама адыграла вялікую ролю ў распрацоўцы праблемы няпоўнасастаўных сінтаксічных мадыфікацый. На аснове адваротнай валентнасці можна было сцвярджаць, што ў сказе апушчаны дзеяслоўны выказнік і кваліфікаваць яго як эліптычны.

Як бачна, асноўныя палажэнні Люсьена Тэньера адыгралі вялікую ролю ў фарміраванні тэарэтычнай базы структурнага сінтаксісу. Праца адкрыла перспектывы для вывучэння найбольш значных сінтаксічных праблем, у тым ліку і пытання пра няпоўнасастаўныя рэалізацыі сінтаксічных мадэлей. Далейшая распрацоўка праблемы канструкцый з сінтаксічным нулём і эліпсам вырашалася ў рамках пэўнай канцэпцыі ў адпаведнасці з пэўнымі тэарэтычнымі і метадалагічнымі прынцыпамі.

Літаратура

1. Дубовцева Т.Ф. Семантизация эллиптических конструкций как условие их функционирования в диалоге // Взаимодействие социальных и структурных факторов в языке и речи. Саратов, 1988. С. 79—84.
2. Назаров А.Н. К вопросу о выделении неполных предложений в особый грамматический тип // Вопросы синтаксиса и стилистики русского литературного языка. Куйбышев, 1963. С. 88—97.
- 3.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1958. 536 с.

Г.К. Чахоўскі

АПАЗІЦЫЯ НАЦЫЯНАЛІЗМ - ІНТЭРНАЦЫЯНАЛІЗМ У БЕЛАРУСКІМ ПАЛІТЫЧНЫМ ДЫСКУРСЕ 1920-х — 1930-х гг.

Непасрэдны кагнітыўны аналіз палітычнага дыскурса мае на мэце не толькі выяўленне мысленых аперацый, якія спрыяюць

тэкстаўтварэнню, але і вызначэнне ключавых паняццяў, у тэрмінах якіх адбываецца катэгарызацыя рэчаіснасці ў пэўную эпоху, іх канцэптуальнага зместу і вартаснай іерархіі.

Рытарычны аналіз мае на мэце найперш апісанне прыёмаў і сродкаў, праз якія адбываецца ўздзеянне на адрасата. У гэтым выпадку тэкст аналізуецца “з пазіцый свядомасці”. З другога боку, у спалучэнні з кагнітыўным рытарычны аналіз дазваляе пранікнуць у свядомасць суб’екта, які стварае тэкст, дапамагае вызначыць абумоўленасць сродкаў уздзеяння стэрэатыпнымі псіхалагічнымі, ідэалагічнымі, ментальнымі ўстаноўкамі моўнай асобы пэўнага грамадскага накірунку. Гэтыя ўстаноўкі і дыктуюць рытарычную сістэму дыскурса ў цэлым.

У прааналізаваных намі дакументах і матэрыялах ЦК КП(б)Б [8] з сярэдзіны 1920-х гадоў з усё большай “занепакоенасцю” паказваецца на небяспеку ва ўмовах “разгортвання новай эканамічнай палітыкі” нацыянал-дэмакратычнай ідэалогіі і яе праяў у грамадстве і партыі. Падставай для ідэалагічна афарбаваных высноў сталіся дакладныя запіскі, даклады, спецыяльныя паведамленні, якія дасылаліся ў вышэйшыя партыйныя інстанцыі з Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (ДПУ) БССР.

Цэнтральнай апазіцыяй дыскурса ўлады з’яўляецца апазіцыя **нацыяналізм — інтэрнацыяналізм**. Гэтая апазіцыя ляжыць у аснове ўсіх тэкстаў, якія складаюць аналізуемы дыскурс. Намінацыі “шавінізм”, “нацыянал-дэмакратызм”, “ухілы”, “нацыянал-ухілізм”, “праваўхілізм”, “праваапартунізм”, “нацыянал-дэмакратычная ідэалогія”, “нацыянал-апартунізм”, “нацдэмаўшчына”, “шавіністычна-нацыяналістычныя праявы жыцця” і пад. сустракаюцца ў прааналізаваных тэкстах больш за 250 разоў: *“Шавінізм, нацыянал-дэмакратызм цісне і на паасобных звенні нашай партыі, выклікае ўхілы з боку паасобных камуністаў ад правільнай ленінскай лініі ў нацпытанні”* [8, с. 48], *“Гэтыя праваўхілісцкія ўстаноўкі, узятых ў агуле (у цэлым), аб’ектыўна прадстаўляюць сабою цэлую сістэму праваапартуністычных і нацыянал-апартуністычных поглядаў”* [8, с. 194], *“Куда шлі нацдемы? Они шлі в объятия фашистской диктатуры Пилсудского”* [8, с. 268]. Значныя фрагменты тэксту грунтоуюцца менавіта на дэманстрацыі супрацьлегласці ідэй. Разгортванне названай апазіцыі складае найбольш значныя з пункту гледжання ўздзеяння часткі тэксту — пачатак і канец. Працэдура, на падставе якой вылучаецца апазіцыя, зводзіцца да выяўлення ў тэксце супрацьпастаўлення двух паняццяў, адно з якіх ацэньваецца

экспліцытна, — ацэнка другога паняцця можа быць як экспліцытнай, так і адсутнічаць у тэксце, але індуквацца паводле кантрасту з ацэнкай першай з’явы.

У аналізаваным дыскурсе тэкстам, што паклаў пачатак усёй абвінаваўчай кампаніі, з’яўляецца тэкст спецыяльнай дакладной запіскі, накіраванай 28 снежня 1924 г. намеснікам паўнамоцнага прадстаўніка АДПУ па Заходнім краі І.К. Апанскім першаму сакратару ЦК КП(б)Б А.І. Крыніцкаму, які ў верасні 1924 г. узначаліў рэспубліканскую партарганізацыю. Галоўнай мэтай гэтага дакумента было акцэнтаванне увагі на “небяспецы”, якая ўзнікае ў выніку ўмацавання сялянства ва ўмовах новай эканамічнай палітыкі, а таксама актывізацыяй нацыянальнай інтэлігенцыі і яе імкнення ўзначаліць беларусізацыю, унесці ў яе “варожыя погляды”.

Другі дакумент, які мае назву “Даклад аб беларуска-эсэраўскім шавіністычным руху” складзены па матэрыялах сакрэтнага аддзела ДПУ БССР па стане на 29 кастрычніка 1925 г. Увага кіраўніцтва БССР звярталася на наступныя высновы:

1. эсэраўскія арганізацыі ў рэспубліцы не спынілі сваю працу нават пасля ліквідацыйнага з’езда Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў у чэрвені 1924 г., наадварот, былыя эсэры канцэнтруюцца ў вышэйшых і сярэдніх навучальных установах, выдавецтвах, рэдакцыях газет і часопісаў, падтрымліваюць сувязі са сваім замежным цэнтрам у Празе, адкуль перыядычна атрымліваюць інструкцыі і дырэктывы;

2. беларуская нацыянальная інтэлігенцыя, выхаваная ў шавіністычным духу, умацняе свае пазіцыі з прычыны вяртання з-за мяжы многіх вядомых дзеячоў эміграцыі, якія стаялі ля вытокаў стварэння Беларускай Народнай Рэспублікі ў сакавіку 1918 г.;

3. у БССР адбылася асіміляцыя “беларускага эсэраўскага руху” з “махровым беларускім шавіністычным рухам”, абедзве палітычныя групыкі аб’ядналі свае намаганні ў барацьбе супраць Савецкай улады і Камуністычнай партыі і разгарнулі падпольную работу праз прапаганду, распаўсюджванне шматлікіх адозваў, выкарыстанне гурткаў беларусазнаўства ў мэтах ліквідацыі кіраўніцтва рэспублікі.

У дакладзе з’явіліся першыя папрокі на адрас некаторых вядомых партыйных, дзяржаўных і навуковых дзеячоў БССР у тым, што яны “схільныя да шавіністычнага ўхілу” і спрыяюць “культурнаму заваяванню Беларусі” нацыянал-дэмакратычнай інтэлігенцыяй — прапануюць “эсэрам і беларускім шавіністам” добрыя пасады ў навуковых, вучэбных і культурна-асветніцкіх установах. ДПУ

імкнецца папярэдзіць кіраўніцтва ЦК КП(б)Б, што, калі не будуць прымацца неабходныя меры, то гэтая хваля можа захліснуць і Савецкую ўладу на Беларусі.

Версія аб “існаванні” на тэрыторыі Беларусі разгалінаванага контррэвалюцыйнага падполля спачатку на чале з нацыянальнай інтэлігенцыяй (канец 1920 — пачатак 1930-х гадоў), а пазней — з вышэйшым партыйным і дзяржаўным кіраўніцтвам БССР (сярэдзіна — канец 1930-х гадоў), пачала распрацоўвацца яшчэ ў першай палове 1920-х гг. На першы план паступова пачала выходзіць барацьба супраць “шавіністычнай ідэалогіі”. Ацэнка ж самога паняцця “нацыянал-дэмакратызм”, якое з’явілася на пачатку XX стагоддзя і азначала ідэалогію рэвалюцыйнага дэмакратызму, накіраваную на сацыяльнае і нацыянальнае адраджэнне беларускага народа, хутка эвалюцыянавала і набывала негатыўныя адценні. Яшчэ ў першай палове 1920-х гадоў у афіцыйных тэкстах кіраўніцтва БССР і ЦК КП(б)Б яно амаль не выкарыстоўвалася — пераважна ўжываліся тэрміны “буржуазна-дэмакратычны нацыяналізм” і “беларускі шавінізм”. Затым “нацыянал-дэмакратызм” разумеўся як адлюстраванне тэндэнцыі ўзвышаць нацыянальныя прыярытэты над класавымі, нацыянальную форму культуры над сацыяльным зместам. Напрыканцы 1920 — пачатку 1930-х гадоў паняцці “нацыянал-дэмакратызм” і “контррэвалюцыя” фактычна атаясамляліся.

Такі негатыўны сэнс тэрмін атрымаў ў рэзалюцыі кастрычніцкага пленума ЦК КП(б)Б, які адбыўся ў 1926 годзе і быў прысвечаны пытанням нацыянальнай палітыкі ў БССР. Ён суадносіўся з ацэнкай поглядаў той часткі беларускай інтэлігенцыі, якая, як падкрэслівалася ў рэзалюцыі, актыўнасць у нацыянальным пытанні накіроўвае па іншым, чужым для партыі і рабочага класа шляху, імкнецца ўмацаваць заваяванае ёю становішча і ажыццявіць свае заповітныя нацыянал-дэмакратычныя ідэалы [9, с. 66]. На X з’ездзе КП(б)Б (3—10 студзеня 1927) быў акрэслены “сацыяльны базіс” нацыянал-дэмакратызму: “настроі буржуазнай вярхушкі вёскі, палітычную ідэалогію якой аб’ектыўна закліканы прадстаўляць” [14, с. 19]. Другая “сацыяльна-класавая апора”, паводле справаздачы ЦК КП(б)Б X з’езду, — буржуазная інтэрвенцыя з-за мяжы, для якой рыхтуе глебу “мясцовы нацыянал-дэмакратызм”.

У адпаведнасці з такой расстаноўкай акцэнтаў пачалі рэзка змяняцца ацэнкі гістарычнага мінулага, нацыянальна-вызваленчага руху. Катэгарычнаму адмаўленню пачалі падвяргацца не толькі вядомыя нацыянальныя дзеячы XIX ст. (К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч),

нацыянальныя партыі пачатку ХХ ст. (Беларуская сацыялістычная грамада), але і дзейнасць Беларускіх секцый РКП(б), створанага паводле дэкрэта У. Леніна Беларускага нацыянальнага камісарыята (Белнацкома), якую разглядалі як выключна нацыяналістычную. Таксама і тэрмін “нацыянальнае адраджэнне” зрабіўся сінонімам “буржуазна-рэстаўратарскіх” памкненняў.

У тэксце, які грунтуецца на рэалізацыі субфрэймаў “нацыяналізм” і “інтэрнацыяналізм”, дэкларатыўныя веды, якія ў прынцыпе павінны падаваць разгорнутую дэфініцыю названых намінацый, увасабляюцца пераважна ацэначныя характарыстыкі гэтых “сітуацый”, у выражэнні звязаных з імі эмоцый і спадзяванняў: *“Мы павінны біць не толькі па ідэалогіі, але і па асобах, і калі чалавек становіцца на калені, калі ён прызнаецца перад партыяй, мы лічым гэта таксама палітычнай перамогай”* [8, с. 31]. Веды аб сітуацыі “нацыяналізму — інтэрнацыяналізму” можна падаць у выглядзе слотаў “БССР — неад’емная частка СССР”, “У БССР назаўсёды перамагла савецкая ўлада”, “Усё, што звязана з нацыянал-дэмакратызмам, — дрэнна”. Яны часцей за ўсё маюць не дэскрыптыўны (апісальны), а прагматычны (ацэначны) характар: *“Абвастэрэнне класавай барацьбы дае і рост шавінізму ў асяроддзі дробнай буржуазіі, а гэта знаходзіць і сваё тое ці іншае адлюстраванне ў паасобных праслойках нашай партыі. Мы маем рост шавінізму ўсіх гатункаў”* [8, с. 37], *“Небяспечным з’яўляецца тое, што сярод нашых навуковых кадраў, якія фактычна задаюць тон у культурным будаўніцтве ў галіне культуры, таксама зараз мала кадраў блізкіх да нас. Тут таксама ёсць засмечанасць. Я магу прывесці лічбы пра падрыхтоўку новых навуковых кадраў. Сярод гэтых навуковых кадраў мы маем толькі 8,5% рабочых, 57% сялян, 20% служачых. Сярод аспірантаў мы маем 14,5% выхадцаў з чужых нам сацыяльных групавак. Цікава, што сярод гэтых 14,5% мы маем 5% выхадцаў з духоўнага асяроддзя”* [8, с. 44], *“Мы маем, галоўным чынам на культурным фронце, шавінізм усіх масцей і асабліва беларускі шавінізм. Мы павінны выкрыць гэты шавінізм”* [8, с. 129]. Дэскрыптыўны характар тэксту можна прасачыць у некаторых фрагментах дыскурса сакратара ЦК КП(б)Б І.А. Васілевіча: *“Мы праводзім нацыянальную палітыку з мэтай узмацнення дыктатуры пралетарыяту, а не праводзім яе як самамэту”, “Рашучае высоўванне пралетарскіх кадраў на фронт культуры — вось галоўнае, што будзе спрыяць шырокаму разгортванню сацыялістычнага культурнага будаўніцтва, і хістанні паасобных адзінак будуць не страшныя”* [8, с. 44—45]. Аднак і тут

пераважаюць ацэначныя і метафарычныя намінацыі.

Негатыўным членам пары, безумоўна, з’яўляецца першы член — *нацыяналізм*. Ацэнка выражаецца экспліцытна: “мы змагаліся і будзем жорстка змагацца як з шавіністычнай інтэлігенцыяй,... так і асабліва з камуністамі, падпаўшымі пад дробнабуржуазныя хістанні” [8, с. 38]. Аднак у цэлым у працэсе “моўнай гульні” гэтае ідэалагічнае паняцце членамі пэўнага соцыума ацэньваецца заўсёды не проста адмоўна, а надзвычай адмоўна. На думку філосафаў, мова “гэта не толькі сістэма знакаў, але і жыццёвая форма, у якой людзі, якія размаўляюць на гэтай мове, набылі свой модус існавання; не варта шукаць... сэнсу, схаванага за моўнымі знакамі, — гэта лад жыцця. Людзі жывуць добра. А філосаф — гэта хворы. Няведанне структуры мовы, на якой ён размаўляе з іншымі, прымушае яго задаваць пытанні...” [7, с. 100]. Той, хто задаваў пытанні адносна падстаў ацэнкі ідэалагічнага паняцця “нацыяналізм” і блізкага да яго паняцця “нацыянал-дэмакратызм”, ужо не мог браць удзел у “моўнай гульні” ўлады (а некаторыя і літаральна аб’яўляліся хворымі). Тым не менш можна ўявіць, чаму “нацыяналізм” у масавай свядомасці членаў даволі шырокага соцыума ацэньваўся негатыўна, нават калі яны ніколі не знаёміліся з тэорыяй класавай барацьбы. У пэўных дыскурсах, пабудаваных на ідэях прагрэсу чалавечага грамадства, нацыяналізм разглядаўся як з’ява, што перашкаджае будучыні, непазбежнай перамозе сацыялістычнай рэвалюцыі ў прыватнасці і эвалюцыі ў цэлым. Рух жа наперад у чалавечай свядомасці звычайна ацэньваецца пазітыўна (напрыклад, метафары *выйсці наперад*, *анярэдзіць у пэўнай справе* азначаюць *дабіцца поспеху*). Гэта — той выпадак, калі метафара прадвызначае светабачанне. З гэтага вынікае, што усё, звязанае з будучыняй, у грамадствах, якія жывуць ідэямі прагрэсу, кваліфікуецца станоўча. Адпаведна тое, што замінае руху наперад, ацэньваецца адмоўна.

Такім чынам, першы этап генеравання тэксту — дапасаванне вартаснага фрэйма “нацыяналізм — інтэрнацыяналізм” да грамадска-палітычнай сітуацыі ў БССР перыяду “вялікага пералому”, мэтай чаго з’явілася кардынальная змена курсу нацыянальнай палітыкі, якая становілася больш жорсткай і нецярпімай да любых самастойных праяў нацыянальнага жыцця, што кваліфікаваліся толькі як нацыяналістычныя. Гэтая апазіцыя — першасны тэкст-прымітыў, які практычна разгортваецца ў наступным тэксце.

Працэдуральныя веды, звязаныя з намінацыямі “нацыяналізм”, “інтэрнацыяналізм”, рэалізуюцца праз другую кагнітыўную адзінку —

сцэнарый. Формай існавання сцэнарыя з’яўляецца падставовая метафара — у нашым выпадку дазваляе генераваць метафару *свет (БССР) — фронт барацьбы паміж нацыяналізмам і інтэрнацыяналізмам*. Працэдура вызначэння падставовай метафары, якая дыктуе моўную метафорыку, заключаецца ў пошуку ў тэксце метафарычных выказаў і намінацый, якія б матываваліся падставовым метафарычным паняццем, што знаходзіцца ў дачыненні да іх у гіперанімічных адносінах. Такімі метафарычнымі выразамі ў нашым дыскурсе з’яўляюцца “рашучае змаганне з варожымі нам нацыянальна-дэмакратычнымі элементамі”, “антыпартыйныя выступленні”, “перманентныя ўступкі нацыяналістам”, “хатняе вырашэнне рознагалоссяў”.

Дыскурс сакратара партыйнай ячэйкі рэдакцыі “Звязды” Я.П. Чалядзінскага вельмі насычаны падставовымі метафарамі: “контррэвалюцыйная інтэлігенцыя” [8, с. 129], “скінуць маску з беларускага дэмакратызму” [8, с. 129], “паказаўшага свае рожкі” [8, с. 129], “нацыяналістычныя выступленні” [8, с. 129], “недастатковае змаганне” [8, с. 130], “апраўданне контррэвалюцыі” [8, с. 130], “прызнаваць памылкі, выпраўляць іх і змагацца ў далейшым, каб іх не было” [8, с. 131], “белагвардзейская прэса” [8, с. 132], “буржуазная скарынінская тэорыя” [8, с. 132] і інш. Цікава, што ў гэты перыяд некаторыя мастацкія творы, крытычныя рэцэнзіі на іх, публіцыстычныя артыкулы маюць у сваіх назвах лексему з семантычным кампанентам “узброенае супрацьстаянне дзвюх сіл”, напрыклад: “У барацьбе за сацыялістычную перабудову вёскі: Уражанні аб суцэльнай калектывізацыі Грычанскага с.-с. Самахвалавіцкага раёна” (А. Кучар, “Савецкая Беларусь”, 2 лютага 1930 г.), “У бой за пазыку” (П. Кавалёў, “Калгаснік Беларусі”, 3 ліпеня 1931 г.), “Адным фронтам” (Р.Кобец, “ЛіМ”, 28 сакавіка 1932 г.), “Выкарчаваць антысемітызм і шавінізм з школ Клімавіцкага раёна” (А.Кулакоўскі, “Чырвоная змена”, 30 лістапада 1933 г.). Ідэі барацьбы, вайны, змагання пранізваюць мысленне моўнай асобы дыскурса ўлады, якая бачыць сваіх антаганістаў у самых розных сферах рэчаіснасці: “Праводзіць самую рашучую барацьбу ў партыі з ухіламі ад ленінскай нацыянальнай палітыкі, бязлітасна змагаючыся з імі; узмацніць барацьбу з усякім праяўленнем шавінізму і спробамі змазвання яго, развіваючы самую шырокую работу сярод рабочых і бядняцка-серадняцкіх мас сялянства на сапраўдным інтэрнацыянальным выхаванні іх” [8, с. 49].

Дыскурс кампаніі супраць “нацдэмаўшчыны” перапоўнены выразамі, якія дазваляюць шляхам лагічнай высновы генералізаваць

метафару свет (БССР) — фронт барацьбы паміж нацыяналізмам і інтэрнацыяналізмам, якая з’яўляецца яе тэкставым увасабленнем: “Мы змагаемся з ухіламі і з людзьмі — прадстаўнікамі ўхілаў. Гэта зусім ясна — не з ветракамі і не з цэнямі мы змагаемся” (Я.Б. Гамарнік) [8, с. 32], “Сёй-той з нацэлементай хацеў бы атрымаць ад нас уступкі і немалыя, а карэнныя, коштам паслаблення дыктатуры, але гэта тыя элементы, з якімі мы змагаемся і будзем змагацца з усёй сілай” (А.Р. Чарвякоў) [8, с. 33], “Не можа быць такога становішча, каб заварушыўшыся кулак, нэпман асталіся адзінокамі, каб яны не знайшлі прыхільнікаў сярод інтэлігенцыі. З такой інтэлігенцыяй нам не толькі не па дарозе, але мы з гэтай часткай інтэлігенцыі будзем змагацца таксама як з кулаком і нэпманам” (І.А. Васілевіч) [8, с. 47].

Метафара, якая прадвызначае мілітарызаванае ўспрыняцце свету, дыктуе таксама набор пэўных намінацыі: “ворагі”, “збяднікі”, адпаведным чынам канатуецца і значэнні імёнаў “шпіён”, “фашыст”, “збяднік”. У сцэнарыі — гэта ролі, якія закліканы адыгрываць “шавіністы”: “Тов. Жилунович — борец за «бачкаўшчыну» і толькі. Никаких интернациональных задач Октябрьской революции т.Жилунович не видел. Для него цель революции — это «адраджэнне» Белоруссии... Из неизжитого прошлого у т.Жилуновича вырастает целая антипартийная теория настоящего... Я считаю, что ЦК не может пройти мимо ошибок т.Жилуновича, особенно в настоящий период, когда мы живём в обстановке обострения классовой борьбы в Союзе, и в Белоруссии в частности, обстановке усиления активности и консолидации национал-демократических сил; когда в Западной Белоруссии мы имеем обострение классовых противоречий в белорусской деревне и отход случайных попутчиков из национальной интеллигенции в лагерь фашистов — имеем тот же процесс усиления консолидации и активности враждебных революции национал-демократических сил... Тов. Жилунович — яркий представитель правого уклона в национальной политике в нашей партии. Мы должны доказать сейчас на деле, на практике, что мы боремся с правым уклоном, в каких бы формах он не проявлялся. Теория Жилуновича это есть правый уклон, который проявляется в своеобразной форме, обусловленной нашими национальными особенностями. И с этим правым уклоном надо бороться всеми силами. И поэтому нам надо со всей силой бить по теории Жилуновича, а если Жилунович не откажется честно и до конца от своих ошибок, не осудит их вместе с партией (а Жилунович так не

любит искренне оказываться. Я совершенно согласен с мнением Затонского, когда он говорит, что те заметки в прессу, которые давались Жилуновичем по поводу его антипартийных выступлений, они не были искренни), то мы должны с такой же силой, беспощадно бить по ошибкам Жилуновича, мы должны бить по Жилуновичу, наиболее яркому представителю правого уклона в национальной политике КПБ” [8, с. 110—111]; “С открытым врагом легче драться” [8, с. 129], “«Самобытная» Польша охраняет «культурный» Запад от большевиков. Пилсудчикам помогают белорусские фашисты — Луцкевич и др., которые орудут в Западной Белоруссии. И последние находят своих подпевал у нас, в Советской Белоруссии, в лице зарецких. Квасной патриотизм Зарецкого — прославление Беларуси кулацкой — дошёл до своего апогея в романе «Кривичи». Чего стоит одно название? «Кривичи» — это имя вызывает ненависть среди трудового населения Белоруссии. «Кривичи» — это символ национал-фашизма, притеснения, эксплуатации трудящихся Западной Белоруссии «отечественной» буржуазией” ([8, с. 171].

Кожная намінацыя, у сваю чаргу, рэпрэзентуе адпаведны фрэйм. Структура фрэйма можа складацца з наступных слотаў: 1) суб’ект, яго характарыстыка; 2) мэты, іх характарыстыка; 3) абставіны дзейнасці, іх характарыстыка; 4) дзеянні, іх характарыстыка; 5) вынік дзеяння [1]. Аналіз энкратычнага дыскурса пацвярджае наяўнасць гэтых слотаў і дазваляе выказаць думку, што генэраванне тэксту адбываецца менавіта праз іх разгортванне ў маўленні. Напрыклад, “ухіліст”: 1) выразны прадстаўнік правага ўхілу ў нацыянальнай палітыцы партыі; 2) змагар за “бацькаўшчыну” і толькі; 3) правы ўхыл, адлюстраваны ў своеасаблівай форме, абумоўленай нацыянальнай спецыфікай; 4) вельмі не любіць шчыра адмаўляцца ад памылак; 5) мы павінны... бязлітасна біць по памылках Жылуновіча, мы павінны біць па Жылуновічу, найбольш выразнаму прадстаўніку правага ўхілу ў нацыянальнай палітыцы КПБ.

Метафара-сцэнарыі на тэкставым узроўні — гэта другасны тэкст-прымітыў: асобныя фрагменты дыскурса могуць лагічна згортацца да выказвання “свет (БССР) — фронт барацьбы паміж нацыяналізмам і інтэрнацыяналізмам”. Метафара выступае адмысловым сэнсавым інварыянтам пэўнай сукупнасці выказванняў, у кожным з якіх можна заўважыць супрацьстаянне дзвюх прынцыпова розных ідэалагічных пазіцый.

Разгледзім энкратычны дыкурс з пункту погляду яго ўздзеяння на

свядомасць чалавека: адпаведны набор абвінавачанняў ужо засведчаны грамадскай свядомасцю (кампаніі супраць нацыянал-дэмакратаў папярэднічала кампанія супраць “уплыву дробнабуржуазнай інтэлігенцыі” 1925 г.), ён зноў актуалізуецца, і дакладнай аргументацыі ў цэлым не патрабуецца. Чым дакладней адрасант ведае тыя асацыятыўныя сувязі, якія маюцца ў кагнітыўнай сістэме адрасата, тым больш паспяхова рэалізуецца яго намер прыцягнуць увагу партнёра да пэўнага паведамлення. Менавіта дзякуючы асацыяцыям робіцца магчымым канатаванне тэмы “шавініст” (“ухіліст”, “нацдэм”). Гэтае абвінавачанне падаецца не праз вышэйназваныя лексемы, а праз рэпертуар лексем (*прытулак варожых элементаў, плацдарм ваяўнічага нацыянал-дэмакратызму, буржуазная і клерыкальная ідэалогія, шкодныя элементы і інш.*), якія звычайна апісваюць тую дэнататыўную прастору, у якой дзейнічае “шавініст” — эксплуатаецца адпаведны набор стандартных ведаў пра свет, выкарыстоўваюцца кагнітыўныя структуры адрасата: “*БАН замест таго, каб стаць цэнтрам пралетарскай навукі і адпавядаць пастаўленым перад ёю задачам, стала прытулкам для розных варожых элементаў, плацдармам ваяўнічага нацыянал-дэмакратызму... Пераважная большасць доследаў і прац акадэміі распаўсюджвалі буржуазную і клерыкальную ідэалогію (доследы аб нацыянальным мастацтве на прыкладах цэркваў і этнаграфічныя доследы). Як правіла, у сваіх работах акадэмія займалася непатрэбнай сацыялістычнаму будаўніцтву старажытнасцю, не адгуквалася на пытанні сучаснасці, не служыла барацьбе за генеральную лінію партыі, а ў гаспадарчых пытаннях падводзіла тэарэтычную базу пад «прышчэпаўшчыну»... Падбор работнікаў у значнай меры знаходзіўся ў руках нацыянал-дэмакратаў. У акадэмію не быў запрошаны рад камуністаў і блізкіх да нас навуковых работнікаў, якія па навуковай кваліфікацыі стаяць значна вышэй за работнікаў акадэміі — нацыянал-дэмакратаў... З боку ячэйкі і, у асаблівасці, фракцыі БАН праяўлена недаацэнка засмечанасці БАН шкоднымі элементамі і не былі ўжыты меры для барацьбы з гэтым”* [8, с. 250—251]. Для свядомасці, якая прызвычалася бачыць “шкоднікаў” нават у вышэйшым дзяржаўным і партыйным кіраўніцтве, хопіць некалькі асобных знакаў, вядомых па стэрэатыпных кантэкстах, каб узнавіць увесь кантэкст. Псіхалагі тлумачаць гэты працэс такім чынам: “Пазнаванне мае на мэце накладанне ўваходных сігналаў на след, які захоўваецца ў доўгачасовай памяці... Пазнаванне адбываецца дзякуючы паралельнай

апрацоўцы інфармацыі механізмам памяці, які можа ўзнаўляць пазнаны вобраз нават на падставе інфармацыі, што толькі часткова перадае захаваны сігнал” [10, с. 380]. Так у структуры атрымальніка тэксту ўводзіцца абвінавачанне, якое непасрэдна не можа быць інкрымінавана “нацдэмам”.

Чаму ў энкратычным дыскурсе 1920-х — 1930-х гадоў узнікае традыцыйны набор абвінавачанняў? Даволі спрэчным будзе сцверджанне аб тым, што гэта — свядомая рэалізацыя комплексу звычайных сродкаў, паколькі моўная асоба дыскурса ўлады — “мноства іншых тэкстаў, страчаных (тых, якія страцілі сляды ўласнага паходжання) кодаў” [2, с. 20]. Калі гэтыя тэксты не актывізуюцца, то яны захоўваюцца ў падсвядомасці ў форме моўных і кагнітыўных стэрэатыпаў. Філасафы вызначаюць падсвядомасць як тое, “што ўсведамлялася раней або можа ўсведамляцца ў адпаведных умовах. Да падсвядомасці маюць дачыненне таксама глыбока засвоеныя суб’ектам сацыяльныя нормы. Падсвядомасць кансерватыўная. Даследчыкі эксперыментальна вызначылі цяжкасці ў ліквідацыі ўмоўных рэакцый, выпрацаваных шляхам іх падмацавання неўсвядомленым эмацыянальна афарбаваным стымулам” [11, с. 5]. Такім стымулам у нашым выпадку з’яўляецца кампанія ўлады супраць некаторых грамадзян, якая адбывалася ў недалёкім мінулым і патрабуе адпаведнай рэакцыі. У падсвядомасці соцыума захоўваўся комплекс звыклых абвінавачанняў, які зараз выражаецца ў адпаведным дыскурсе нават тады, калі ў пэўнай сітуацыі робіцца недарэчным.

Акрамя фрагментаў тэксту, якія дэманструюць варожасць супрацьлеглых ідэалагічных пазіцый, і выказванняў, якія змяшчаюць адпаведны набор абвінавачанняў, разгортванне падставовай метафары *свет (БССР) — фронт барацьбы паміж нацыяналізмам і інтэрнацыяналізмам* можна прасачыць яшчэ ў адной асаблівасці. У прааналізаваным дыскурсе даволі шмат фрагментаў, якія прыгадваюць вынікі Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г.: “Мы праводзім нацыянальную палітыку з мэтай узмацнення дыктатуры пралетарыяту, а не праводзім яе як самамэту. Гэта значыць, што розныя мерапрыемствы ў адносінах нацыянальнай палітыкі, лінія і практычнае яе ажыццяўленне павінны праводзіцца, па-першае, з яркім класавым выражэннем з мэтай узмацнення дыктатуры пралетарыяту, а па-другое, праводзіць яе павінны тыя, хто можа праводзіць яскравую класавую лінію ў нацыянальнай палітыцы” [8, с. 44—45], “Основной вопрос — это обслуживание потребностей широких рабоче-крестьянских масс, и не только обслуживание и

удовлетворение потребностей, но и развёртывание при этом их активности, втягивание в процесс социалистического строительства по ленинскому пути, т.е. широким фронтом, но под руководством пролетариата” [8, с. 93], “Канстатаваць правыя, працілеглыя поглядам КП(б)Б нацыяналістычныя разважанні т. Жылуновіча аб «нашаніўскім» перыядзе, якія даводзяць, што Кастрычнікаўская рэвалюцыя з’яўляецца простым працягам працы «Нашай Нівы» і Беларускай сацыялістычнай грамады” [8, с. 113]. Гэты факт можна растлумачыць тым, што метафара “свет (БССР) — фронт барацьбы паміж нацыяналізмам і інтэрнацыяналізмам” мае сацыяльны генезіс, фарміруецца ў свядомасці моўнай асобы пад уплывам успрынятых ёю тэкстаў, перыядычна актывізуе ў свядомасці фрэймы “рэвалюцыя”, “барацьба”, “змаганне”. З гэтага вынікае, што калі “свету” надаюцца ўласцівасці названых фрэймаў, то сам рэфэрэнт “рэвалюцыі” знаходзіцца ў свядомасці асобы і пры адпаведных абставінах выражаецца ў яе дыскурсе.

Наяўнасць гэтых фрэймаў і іх актывізацыя могуць прыводзіць да розных мысленчых аперацый:

1) Адпаведнае інтэрпрэтаванне падзей.

Фрэймы, на думку некаторых псіхолагаў, адпавядаюць схемам, схемы ж з’яўляюцца тым пасрэднікам, праз які мінулае ўплывае на сучаснасць і будучыню. У доўгачасовай памяці пэўных нацыянальных, моўных і іншых калектываў захоўваюцца веды пра падзеі, значныя з грамадскага пункту гледжання. Гэтыя веды прымушаюць успрымаць новую інфармацыю праз сваю прызму. “Кожны чалавек будзе верагоднаснаю мадэль навакольнага свету. Гэтая дзейнасць арганізма — нібыта імкненне да яго мінімізацыі нечаканасці таго, што з ім адбываецца (упарадкаванне хаосу), г.зн., на думку Клацкі, сінтэзаваны ўнутраны стымул параўноўваецца са стымулам, які паступае звонку, і вынікі гэтага супастаўлення вызначаюць распазнаванне” [12, с. 13]. Мы лічым, што можна весці гаворку пра падобнае ўспрымання-інтэрпрэтацыю і цэлымі калектывамі — у тым выпадку, калі падзеі або ўчынкі асобных індывідаў робяцца даволі складанымі для ўспрымання грамадскай практыкай, яны разглядаюцца большасцю членаў соцыума ў тэрмінах мінулых падзей.

2) Змешванне рэальнай і метафарычнай прыкметы.

Звернемся да фрагменту са справаздачы аб аб’яднаным адкрытым сходзе ячэек КП(б)Б па справе пісьменніка М.Я. Зарэцкага, апублікаванай у газеце “Рабочий” 9 снежня 1929 г.: “На собрании

ячейки поставлен вопрос о книжке Зарецкого «Падарожжа на Новую зямлю». Но дело не только в этой книжке, — говорит т. Будзинский. — Дело в том, что антипартийный и антисоветский характер творчества Зарецкого в целом не совместим с дальнейшим его пребыванием в партии. Пора кончать с делом Зарецкого, ведь коммунистом он, в сущности, никогда не был. Зарецкий в своих произведениях и в своих выступлениях говорит о белорусской самобытности. Он и его соратник Дударь ведут пропаганду идеи самобытности, столь характерную для младенческого возраста всякой буржуазной культуры. Зарецкий, который утверждает, что он пролетарский писатель, ищет самобытности, а повторяет... азы буржуазной литературы... Хвастливые «зачинатели» буржуазной культуры своей нации — зарецкие — повторяют весь ход исторического процесса, который проделала буржуазия других наций. На «самобытном мессианстве», столь развитом в Польше, пышным цветком вырос современный фашизм. Те же корни имела и российская православно-императорская самобытность. Да она не нова, эта белорусская самобытность, открытая новоявленными апостолами белорусского шовинизма!» [8, с. 170—171]. Метафара прымушае прымаць метафарычных “ворагаў” (“фашыстаў”) за рэальных і ў дачыненні да іх кіравацца тымі ж правіламі, што і ў дачыненні да сапраўдных ворагаў на сапраўднай вайне. У свядомасці моўнай асобы, якая стварае гэты тэкст, адбываецца механічнае змешванне метафарычнага значэння з прамым. Пісьменнік, які з прычыны сваёй дзейнасці можа ўспрымацца як ідэалагічны “вораг”, успрымаецца як вораг фізічны — яго дзейнасць пачынае набываць характар рэальных дзеянняў: “Но не это нам нужно от пролетарского писателя, не на так преподнесённых контрастах мы можем учиться. Показывай нам жизнь такой, какая она есть в действительности, и путь, как эту действительность преодолеть сегодняшним людям. Пасквили на коммунистов, на Советскую власть — вот способы литературного творчества Зарецкого, который незаконно приписывает себе звание пролетарского писателя. Взбесившийся мелкий буржуа, который либо из страха неверия «в своё» будущее, либо чтобы перед своими близкими блеснуть левизной, проник в Коммунистическую партию — вот он, портрет «революционера» Зарецкого. Молодая буржуазия Белоруссии в моменты нэпа, когда казалось, что большевики ослабили воюющие, когда так хотелось верить в мелкобуржуазное перерождение большевиков и нашей политической системы, готова была

блокироваться с нами, готова была блокироваться хоть с чёртом, лишь бы отстоять перед более сильным конкурентом — польским империализмом возможность монопольной эксплуатации трудящихся в той стране, которую она называла Родиной. Вот в этот момент зарецкие и делались попутчиками и иногда пролезали в партию. А теперь, когда увидели, что обкарнать большевиков нельзя, когда надежды на «перерождение» Советской власти умерли, когда мы ведём победоносное наступление на их класс, они показывают свои коготки. Их нужно безжалостно выбрасывать из партии» [8, с. 172—173]. “Метафары могуць быць небяспечнымі не толькі тым, што яны спакушаюць нас на думку аб тым, што тое, што яны маюць на ўвазе, сапраўды існуе, але і тым, што ўласцівасці пэўных рэферэнтаў могуць мець і іншыя рэферэнты” [6, с. 375].

З другога ж боку, паколькі фрэймы “вайна”, “барацьба”, “рэвалюцыя”, “змаганне” вербалізуюцца ў большасці тэкстаў прааналізаванага дыскурса, мы лічым, што пэўнае сінтаксічнае цэлае, якое з’яўляецца тэкставым увасабленнем названых фрэймаў, можна параўнаць са зместавай структурай, якая выконвае пэўную функцыю ў рэалізацыі намераў адрасантаў дыскурса. Намеры тых, хто стварае тэкст, вызначаюцца адрасатам. Энкратычны дыкурс не з’яўляецца аднастайным паводле гэтай прыкметы. У ім можна вылучыць некалькі тэкстаў, якія б мы назвалі дыкурсам-стымулам, адпаведна, другую групу тэкстаў можна назваць дыкурсам-рэакцыяй. Інтэнцыя адрасантаў дыскурса-стымула — падрыхтоўка і фарміраванне грамадскай думкі. Аўтарамі тэкстаў у гэтым выпадку выступалі тыя, хто непасрэдна знаёміўся з матэрыяламі адпаведнай “кампаніі”. Іх задача заключалася ў тым, каб інфармаваць у адпаведным рэчышчы шырокія грамадскія колы, пазбаўленыя магчымасці непасрэдна скласці ўласнае ўражанне аб “справе”. Напрыклад, да дыкурса-стымула ў кампаніі супраць М.Я. Зарэцкага можна аднесці выступленні на аб’яднаным адкрытым сходзе ячэек ЦК КП(б)Б Будзінскага, Чарота, Календы, Валабрынскага, Гурэвіча. Адрасатам жа былі шэраговыя спажывыцкі інфармацыі (стэнаграма схода апублікавана ў шматтыражнай газеце “Рабочий”), якіх улады такім чынам інфармавалі пра падзеі з адпаведных ідэалагічных пазіцый.

З’яўленне названых фрэймаў у дыкурсе-стымуле мела таксама адпаведны рытарычны эфект — яно пабуджала рэцыпіента на падсвядомым узроўні кваліфікаваць дзейнасць “нацдэмаў” (грамадскіх дзеячоў, пісьменнікаў і інш.) як дзейнасць “ворагаў”, якія перашкаджаюць усталяванню ў рэспубліцы савецкай улады і імкнуцца да

рэстаўрацыі капіталістычнага ладу, выкарыстоўваючы магчымасці савецкай легалізацыі: *“В этой борьбе с национал-демократизмом, а в переводе на белорусский язык это есть борьба с национал-оппортунизмом, борьба с проникновением национал-демократизма в ряды нашей партии, в этой борьбе последовательно мы будем бить и бьём, и ещё не один удар должны будем нанести тем, кто так или иначе не отходит от национал-демократизма, сохраняя эту установку, может быть, часть позиций сдавая, причём на проверке оказывается, что часть [их] сохранив. Били, бьём и будем бить”* [8, с. 275].

Сінтаксічна аформленую зместавую структуру, якая мае функцыянальную нагрузку ў рэалізацыі ідэалогіі адрасанта і рэгулярна сустракаецца ў розных тэкстах дыскурса, мы называем рытарычным элементам пэўнага дыскурса.

У дыскурсе-рэакцыі (да якога мы далучаем выступленні-водгукі на адкрытых сходах, устаноўчыя і выкрывальныя перадавыя артыкулы прэсы, лісты і заявы ў партыйныя органы) інтэнцыя адрасантаў заключалася ў тым, каб выказаць пачуццё аднадумства з уладай, а адрасатам рабілася непасрэдна сама ўлада. У некаторых выпадках можна казаць пра амаль тоеснае адлюстраванне дыскурса-стымула ў дыскурсе-рэакцыі: *“И на сегодняшнем собрании с его [Зарецкого] стороны мы не услышали ни одного слова правды, ни одного признания своих ошибок. Он хитёр и упорен — этот классовый враг, который пролез в наши ряды... Нужно подчеркнуть, что мы имели налицо не ошибки, а продуманную национал-демократическую линию, политику, которая льёт воду на мельницу фашистов. Зарецкий и его товарищи вели упорную вредительскую работу на фронте культурной революции в пользу национал-фашизма. Бить по этому национал-фашизму мы должны беспощадно!”* [8, с. 174]. Адзінства думкі сведчыць і пра абсалютнае адзінства ідэалагічных пазіцый. Мы лічым, што выкарыстанне фрэймаў “вайна”, “барацьба”, “рэвалюцыя”, “змаганне” ў дыскурсе-рэакцыі спрыяла рэалізацыі іншай інтэнцыі — імкнення размаўляць з уладай на адной мове, аперыраваць яе паняццямі, каб такім чынам выказаць падтрымку яе пазіцыі. Калі ў першым выпадку рытарычны элемент, які вербалізуе названыя фрэймы, ставіць мэтай пабудзіць рэцыпіента да адпаведнай катэгарызацыі рэчаіснасці, то ў другім выпадку сігналізуецца адзінства з уладай. Таму першы рытарычны элемент можна назваць перакананнем, а другі — пацвярджэннем.

Пачатковае становішча апазіцыі “нацыяналізм — інтэрнацыяналізм” у дыскурсе-стымуле і ў дыскурсе-рэакцыі сведчыць пра яе

прыярытэтнасць у свядомасці. Гэта пацвярджаецца і асобнымі элементамі дыскурса: *“Зарецкі, оставаясь формально членом партии, проводил чужую, вредную идеологию в своих произведениях, — он лазутчик классового врага в наших рядах. Нельзя отмежевать писателя Зарецкого (Косенкова) от члена партии Косенкова — Зарецкого. Проводя контрреволюционную пропаганду в своих произведениях, писатель Зарецкий не может оставаться в рядах партии”* [8, с. 174].

Тое, што звязана з пазітыўным членам пары (інтэрнацыяналізм) і супрацьпастаўляецца негатыўнаму члену (нацыяналізм) вызначаецца прыкметамі *наш* і *савецкі*. Прыналежны займеннік “наш” валодае вельмі высокай частотой выкарыстання (*наш народ, наша партыя, наш дзяржаўны лад, наша дзяржава, наша краіна, наша рэспубліка* і інш.). Рытарычны эффект такога частага выкарыстання заключаецца ў фарміраванні ў рэцыпіента пачуцця асабістай прыналежнасці да афіцыйных структур, і, адпаведна, такога светаўспрымання, пры якім дзеянне, накіраванае супраць дзяржаўных і партыйных інстытутаў, успрымалася б як накіраванае супраць кожнага асобнага грамадзяніна. Мы лічым, што выкарыстанне займенніка “наш” пры рэалізацыі апазіцыі “нацыяналізм — інтэрнацыяналізм” можа быць звязана яшчэ з адной асаблівасцю гэтага слова, абумоўленай менавіта ідэалагічным кантэкстам функцыянавання.

У савецкія часы (акрамя перыяду “перабудовы” 1985—1991 гг.) ў афіцыйнай ідэалогіі займеннік “наш” меў абсалютна станоўчыя канатацыі (*“Советское — значит отличное”*), “наш”, як і яго сінонімы “савецкі”, “сацыялістычны”, пазначаў тое, што вышэй за сусветную практыку (у апошнія дзесяцігоддзе савецкай улады гэтыя словы набылі адмоўныя канатацыі — “наш” у пэўным кантэксце быў сінонімам з’явы, якая саступае сусветным узорам: *наша медицина, наша эканоміка, наш суд* і г.д.). Адхіленні ад агульнапрынятай маралі, юрыдычных нормаў матывуюцца выключнасцю сацыялістычнага ладу, дзе ўсё тое, што з’яўляецца “нашым”, робіцца знакам найвышэйшай якасці: *“Як-жа мы іх падрыхтоўваем? Баліцкага ў НКАсветы можна замяніць Платуном, больш вытрыманым бальшавіком, Прышчэпава замянілі Рачыцкім — знайшлі, аказваецца... А што датычыць акадэміі, дык там ёсць рагаткі, гавораць, што ў нас няма вучоных”* [8, с. 133], *“За весь период после XV партсъезда мы имеем процесс всё большей и большей дифференциации интеллигенции как в СССР, так и в БССР. Наше победное наступление на капиталистические элементы города и деревни,*

успешное развёртывание социалистического строительства, обострение классовой борьбы ребром ставят вопрос и перед буржуазным интеллигентом, по какую сторону баррикады занять ему место” [8, с. 127], “**Наши** партыя рашуча змагаецца з праяўленнямі вялікадзяржаўнага расійскага, беларускага, яўрэйскага, польскага і іншага шавінізму, які аб’ядноўваецца ў сваёй барацьбе супраць Савецкай улады” [8, с. 225]. Выкарыстанне “наш” як знака высокай якасці з’яўляецца адмысловым правілам “моўнай гульні” ўлады, якое не сустракаецца ў “моўнай гульні” іншых грамадскіх накірункаў.

У тэкстах прааналізаванага дыскурса даволі рэгулярна ўзнаўляецца пачуццё ўпэўненасці ў будучыні, таму можна вылучыць яшчэ адзін агульны элемент — выражэнне стаўлення да будучыні: “Пралетарыят, асноўныя масы сялянства ды савецкая інтэлігенцыя ў адказ на шпіёнскую, шкодніцкую работу агентаў міжнароднай інтэрвенцыі павышаюць напружанасць сваёй працы, удзяляюць свае высілкі ў галіне нацыянальна-культурнага будаўніцтва. — Мы павінны дабівацца баявога правядзення месячніка беларусізацыі, — мы павінны пераможна закончыць ільназагатоўкі, — мы павінны біцца, як чэрці, за выкананне і перавыкананне прамфінплана ўдарнага квартала і трэцяга рашаючага года пяцігодкі, — мы павінны ўзмацняць абароназдольнасць нашай краіны, — мы павінны! Мы будзем! Мы дасягнем новых велізарных поспехаў! Гэта будзе лепшым адказам інтэрвентам і іх агентам з лагера вялікадзяржаўных контррэвалюцыйна-цыянераў, як і з лагера беларускіх контррэвалюцыйных нацыянал-дэмакратаў” [8, с. 287], “Няўхільна змагаючыся за чысціню генеральнай лініі партыі, даючы рашучы адпор праваму ўхілу — найбольш небяспечнаму на даным этапе, яго «левым» саюзнікам і прымірэнцтву да ўхілаў, БССР пад кіраўніцтвам КП(б)Б і УсеКП(б) і пры братэрскай дапамозе пралетарыяту ўсяго Савецкага Саюза дасягне новых, яшчэ большых поспехаў у справе сацыялістычнага будаўніцтва” [8, с. 351—352].

З’яўленне гэтага рытарычнага элемента можна растлумачыць агульным светабачаннем, згодна з якім сацыялізм (камунізм) — будучыня ўсяго чалавецтва. У тэрмінах кагнітыўнай семантыкі гэтае светабачанне тлумачыцца наяўнасцю ў фрэйме “нацыяналізм — інтэрнацыяналізм” слота “нацыяналізм абавязкова будзе пераможаны” (гэты слот можа вербалізавацца інакш, напрыклад, “інтэрнацыяналізм — будучыня чалавецтва”, у гэтым выпадку істотным робіцца сэнсавы інварыянт, які заключаецца ва ўпэўненасці ў дачыненні да

непазбежнасці перамогі). “Культавая свядомасць акрыляецца спадзяваннямі на хуткае шчасце... У цудоўным і радасным свеце спадзяванняў жывуць яны (савецкія людзі)... Ніколі самыя светлыя ідэалы будучыні не падыходзілі так блізка да самага краю гістарычнага дня...” [5, с. 109]. Ацэнкі філосафаў карэлююць з вынікамі лінгвістычнага аналізу тэкстаў: “Адпаведнасці паміж гістарычнымі ацэнкамі і моўнымі фактамі яшчэ раз падкрэсліваюць ступень надзейнасці звестак мовы ў разуменні гісторыі і яе адлюстраванні ў свядомасці народа” [3, с. 125]. Моўная асоба, узброеная ведамі аб непазбежнай перамозе сацыялістычных (камуністычных) ідэй, прымала светапогляд, прасякнуты аптымізмам і светлымі спадзяваннямі. У такім выпадку песіміст павінен успрымацца не проста як псіхалагічна іншы тып, але і як грамадска чужы і “шкодны”, паколькі ён не падзяляе памкненняў прасякнутага ідэалогіяй грамадскага аптымізму. Адсюль у дыскурсе ўлады з’яўляюцца фрагменты, якія крытыкуюць апанентаў за матывы безвыходнасці: *“Национал-шовинистические настроения отмечаются как в художественной белорусской литературе, так и в публицистике. Формы и виды проявления подобных настроений различны. Чаще всего они выражаются в наличии упаднических настроений у молодых белорусских поэтов, изображающих нынешнее положение Советской Белоруссии в самых мрачных красках, выражающих в своих произведениях неверие в возможность успешного разрешения национального вопроса в БССР при данных условиях. Причём, не всегда эти настроения носят пассивный характер, местами проскальзывает ожидание других — более лучших времён, и даже призыв к изменению существующего порядка, со ставкой на молодое подрастающее поколение... Резче всего мрачные настроения упадничества и безнадёжности выразил молодой поэт Я.Пушча (литобъединение «Узвышша») в своих «Лістах да сабакі», помещённых в журнале «Узвышша»”* [8, с. 51—52].

Такім чынам, тое, што ў энкратычных тэкстах здаецца выпадковым і недарэчным ў дачыненні да характарыстыкі творчасці паэта, напрыклад, папрокі ў песімізме (паэтычныя матывы ўяўляюцца справай глыбока асабістай), набывае ў аспекце ўяўленняў пра свядомасць як пра бінарную апазітыўную структуру, дзе ў апазіцыю групуюцца інтэлектуальна-прагматычныя структуры ведаў, свае вытлумачэнне і займае адпаведнае месца ў агульнай сістэме ведаў моўнай асобы дыкурса ўлады.

Акрамя стаўлення да будучыні, энкратычны дыкурс мае адметны

хранатоп. Прастора і час, у якіх дзейнічае моўца, рэдка характарызуецца якасна, а часам, вартым пераймання, выступае мінулае — у дачыненні да яго і вядзецца адлік учынкаў. Мінулае — гэта жыцці, адданыя за вялікія мэты, таму нават самі сумненні ў гэтых мэтах падаюцца святатацкімі. Адзначаючы “адчуванне” часу і яго перадачу ў дыскурсе, можна сцвярджаць, што фіксуюцца два часавыя пункты: цяжкае, але гераічнае мінулае (рэвалюцыя і грамадзянская вайна) і светлая будучыня: *“Уся тая гераічная барацьба, якую вялі беларускія працоўныя масы за Савецкую Беларусь у саюзе з працоўнымі былой царскай Расіі пад кіраўніцтвам партыі бальшавікоў, была барацьбой супраць аб’яднаных сіл рускай, нямецкай, польскай і беларускай контррэвалюцыі... Гэта барацьба партыі з’яўляецца складанай часткай нашай агульнай барацьбы за ўзмацненне пралетарскай дыктатуры, за паспяховае будаўніцтва сацыялістычнай Беларусі”* [8, с. 224]. Ствараецца ўражанне падваення свету, дзе рэальнымі робяцца толькі “ўчора” і “заўтра”, паколькі “камунізм, узброены верай у гістарычную непазбежнасць рэвалюцыі, ведаў, што час працуе на яго, але з прычыны таго, што ў яго эсхаталагічнай мадэлі гісторыя мела пачатак і канец, час імкнуліся як мага хутчэй ліквідаваць... Для таго, каб час бег хутчэй, яго нават ушчыльнялі, укладалі ў пяцігодкі, якія потым выконваліся датэрмінова за чатыры гады, што дазваляла яшчэ на год скарачаць шлях у вечнасць” [4, с. 196].

У дыскурсе ўлады можна адзначыць яшчэ адну асаблівасць: заключная частка дыскурсаў-стымуляў і дыскурсаў-рэакцый характарызуецца не толькі экспліцытным выражэннем пачуццяў праз выкарыстанне адпаведных лексем са значэннем эмоцый), але і патрабаваннем непазбежнага і няўхільнага пакарання “нацыяналістаў”: *“І, рашуча адмяжоўваючыся ад контррэвалюцыйных беларускіх нацдэмакратаў, як ад іх дзеянняў, так і ад іх тэорыі, ад іх праграмы, якая ставіла курс на стварэнне буржуазна-дэмакратычнай рэспублікі, на сённяшні дзень буржуазна-фашысцкай Беларусі, я адношуся да гэтай фашысцкай арганізацыі з непрымлімай нянавісцю і патрабую самай суровай кары нацыянал-дэмакратычным контррэвалюцыйнерам”* [8, с. 292].

Мы зрабілі кагнітыўна-рытарычны аналіз фрагментаў дыскурса ўлады, якія грунтуюцца на апазіцыі **нацыяналізм — інтэрнацыяналізм**. Трэба адзначыць, што ў контрдыскурсіі такая апазіцыя намі не была вылучана. Адпаведна, ў гэтай дыскурсіі няма 1) фрагментаў дыскурса, якія апісваюць ідэалагічную супрацьпастаўленасць дзвюх

рознаскіраваных пазіцый або праявы ідэалагічнай варожасці да савецкай улады; 2) мілітарызаваных метафар; 3) намінацый “зброднік”, “шпіён”, “фашыст” і маўленчых сродкаў, якія маглі б канатаваць гэтыя значэнні; 4) фрэймаў “вайна”, “барацьба”, “рэвалюцыя”, “змаганне”, вербалізацыя якіх складае рытарычны элемент і адначасова вызначае крытэрыі адліку вартасцей; 5) частага выкарыстання “наш” і “савецкі” ў сацыяльна-ацэначным значэнні; 6) рытарычных элементаў-канцовак “выражэнне ўпэўненасці ў будучыні” і “патрабаванне самай суровай кары для ідэалагічных іншадумцаў”.

Калі весці гаворку пра мадэль свету, якая вызначаецца на падставе аналізу гэтай апазіцыі ў энкратычным дыскурсе, то можна адзначыць, што свет паўстае ў свядомасці моўнай асобы падзеленым на два лагера, узамадачыненні паміж якімі асэнсоўваюцца праз прызму мілітарызаванай метафары *свет (БССР) — фронт барацьбы паміж нацыяналізмам і інтэрнацыяналізмам*, і кожная з’ява, у тым ліку і літаратурны тэкст (кампаніі супраць Я. Пушчы, Т. Кляшторнага, З. Жылуновіча, М. Зарэцкага), кваліфікуецца з пункту гледжання адпаведнасці пазіцыям пэўнага лагера.

У дыскурсе іншадумства экспліцытнай выражанасці апазіцыі **нацыяналізм — інтэрнацыяналізм** і названай метафары няма. Але імпліцытна ўявіць яе існаванне робіцца магчымым. Пра гэта сведчыць тыя фрагменты акратычнага дыскурса, дзе ў якасці апраўдання “ворагаў” указваецца, што “мы счыхаем лінію здешнаго ОГПУ правооппортунистическим извращением нынешней линии ЦК и ЦКК ВКП(б)... Мы вообще не советовали бы верить на слово нынешнему руководству ОГПУ БССР, которое либо не понимает нынешней линии партии, либо сознательно её извращает... У нас также сомнение, на основании опубликованных в здешной центральной печати материалов, действительно [ли] белорусский ЦК КП(б)Б проводит нынешнюю линию ВКП как следует, т.е. за совесть, а не за страх” [8, с. 77].

Літаратура

1. Акимов В.П., Баранов А.Н., Сергеев В.М. Компьютерная модель текущего сознания в системе Авгур // Исследования по когнитивным аспектам языка. Тарту, 1990.
2. Барт Ролан. S / Z. М.: Наука, 1994.
3. Вежбицка А. Антитоталитарный язык в Польше: Механизмы языковой самообороны // Вопросы языкознания. 1993. № 4.
4. Генис А. Лук и капуста // Знамя. 1994. № 8.
5. Исупов К.Г. Мифология истории // Логос. Санкт-Петербургские чтения по

философии культуры. Кн. 2. СПб: Изд-во С.-Петербургского ун-та., 1992.

6. МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. М.: Наука, 1990.

7. Мамардашвили М.К. Мысль под запретом // Вопросы философии. 1992. № 4—5.

8. На крутым павароце: Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929—1931 гг.: Дак., матэрыялы, аналіз / Аўт.-склад. Р.П.Платонаў. Мн.: БелНДІДАС, 1999.

9. Пастановы і рэзалюцыі УсеКП(б)Б і КП(б)Б па нацыянальным пытанні. Мн., 1926.

10. Прибрам К. Языки мозга. М.: Наука, 1975.

11. Симонов П.В. Мозг и творчество // Вопросы философии. 1992. № 4.

12. Сухих С.А. Семантическая организация текста и принципы её анализа // Логико-семантические и прагматические проблемы текста. Красноярск, 1990.

13. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. М.: Наука, 1991.

14. X съезд Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии. 3—10 января 1927 г. Стенографический отчёт. Мн., 1927.

В.Я. Шкілёнак

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ МАГЧЫМАСЦІ ГРАМАТЫЧНЫХ КАТЭГОРЫЙ ДЗЕЯСЛОВА

Сучасны стан развіцця мовазнаўства і методыкі выкладання мовы характарызуецца паваротам ад сістэмна-апісальнага падыходу да функцыянальнага, які ўлічвае, акрамя структуры і семантыкі моўных з’яў, іх функцыю — прызначэнне, ролю ў маўленні. Камунікатыўна арыентаванае вывучэнне граматыкі прадугледжвае атрыманне лінгвістычнай інфармацыі з тэкстаў і накіравана на развіццё камунікатыўнай кампетэнцыі носьбітаў мовы.

Такім чынам, пры камунікатыўным, функцыянальным падыходзе да вывучэння мовы ажыццяўляецца разгляд суадносін формы моўнай адзінкі, яе значэння і функцыі.

Дзеяслоў як частка мовы характарызуецца мноствам граматычных катэгорый і форм. Разам з тым дзеяслоў іграе важную ролю ў маўленні, бо акумуліруе вялікую патэнцыяльную сілу экспрэсіі. Гэта стварае спрыяльныя ўмовы для вывучэння дзеяслова ў функцыянальным аспекце.

Дзеяслоў вызначаецца такімі якасцямі, як сэнсавая ёмістасць, дынамічнасць, выразнасць, здольнасць канкрэтна перадаваць асаблівае руху, развіцця, жыццёвых з’яў.

А.М.Пяшкоўскі, характарызуючы дзеяслоўную лексіку, вызначае такую яе галоўную якасць, як здольнасць кіраваць, будаваць вакол сябе доўгі шэраг разнастайных і паслядоўна залежных адзін ад аднаго

слоў і сказаў, ствараць тое, што А.А.Патабня назваў сінтаксічнай перспектывай [3].

Дзеяслоў багаты разнастайнымі семантыка-стылістычнымі адценнямі. Гэта тлумачыцца, з аднаго боку, шырока развітай сінаніміяй слоў, якія абазначаюць дзеянне, з другога, — вялікай колькасцю граматычных катэгорый і форм дзеяслова, часта сэнсава вельмі блізкіх.

“Дзеясловы, — адзначаў А.М.Пяшкоўскі, — гэта нейкія “жывыя” словы, якія як бы ажыўляюць усё, з чым яны сутыкаюцца” [4, с.79]. Шырокія магчымасці метафарызацыі дзеяслова робяць яго важным выразным, выяўленчым сродкам мастацкіх тэкстаў. Колькасць дзеясловаў, якія ўжываюцца ў гутарковым, публіцыстычным і мастацкім стылях, непараўнальна большая, чым у афіцыйна-дзелавым і навуковым стылях. Так, іх выкарыстанне зводзіцца да мінімума ў афіцыйна-дзелавым стылі, які вызначаецца найбольш ярка выяўленым іменным характарам маўлення. Тут сярэдняя частата выкарыстання дзеяслова на кожную тысячу слоў складае 60, у той час як у навуковым стылі — 90, а ў мастацкім — 151 [1, с. 100].

Сакрэт выяўленчай сілы дзеяслова заключаецца ў яго граматычнай прыродзе. Выразныя магчымасці галоўных дзеяслоўных катэгорый абумоўлены тым, што яны непасрэдна звязаны з важнейшымі паняццёвымі катэгорыямі, якія адлюстроўваюць у нашай свядомасці рэальную рэчаіснасць і неабходныя для яе ўзнаўлення. Дзеяслоўны час адлюстроўвае катэгорыю тэмпаральнасці, трыванне — аспектуальнасці, лад перадае мадальнасць, асоба — персанальнасці, стан — суб’ектна-аб’ектныя адносіны.

Пры функцыянальным падыходзе да вывучэння граматычных адзінак, граматычныя з’явы аналізуюцца ў адзінстве трох параметраў: форма — значэнне — функцыя ў маўленні. Паколькі пытанне формы і значэння марфалагічных адзінак падрабязна распрацавана ў айчынным мовазнаўстве, то мы сцісла спынімся на апошнім аспекце, які яшчэ чакае сваёй распрацоўкі ў беларускай лінгвістыцы. Вызначым галоўныя функцыі граматычных катэгорый дзеяслова і асноўныя аспекты іх камунікатыўных функцый.

Катэгорыя трывання дзеяслова з’яўляецца спецыфічнай катэгорыяй славянскіх моў. Яна ўяўляе сабой супрацьпастаўленне двух граматычных значэнняў і форм незакончанага/закончанага трывання і ўласціва ўсім дзеясловам беларускай мовы.

Катэгорыя трывання займае асобае месца ў сістэме граматычных катэгорый беларускага дзеяслова. Перш за ўсё яна ў адрозненне ад

катэгорый часу, асобы, ладу цесна звязана з лексіка-семантычнымі асаблівасцямі дзеяслова. Сувязі катэгорыі трывання з дзеяслоўнай семантыкай такія глыбокія, што ў многіх выпадках тая ці іншая розніца ў лексічным значэнні замацоўваецца формай трывання. Катэгорыя трывання аказвае ўплыў на сінтаксічную спалучальнасць дзеяслова, пабудову сказаў і цэлых тэкстаў. Катэгорыя трывання звязана і са словаўтварэннем дзеясловаў. Нарэшце, трэба адзначыць спецыфічны характар граматычных значэнняў катэгорыі трывання: яны як бы характарызуюць спосаб размеркавання дзеяння ў часе.

Неабходна ўсведамляць, навошта мове патрэбны дзеясловы з супрацьлеглымі значэннямі трывання. Калі гаворыцца пра дзеянні аднолькавага характару, ужываюцца дзеясловы аднаго трывання; калі мяняецца характар дзеянняў, змяняецца і трыванне дзеясловаў. Дзеясловы незакончанага трывання выражаюць незавершанае ці паўтараемае дзеянне, якое не мае мяжы. Яны сустракаюцца часцей за ўсё ў апісаннях і фармулёўках агульных заканамернасцей: *Мора калышацца, мора жытнёвае, спелым калоссем звіняць берагі* (П.Трус) ; *Многа лекаў вырабляюць з раслін*. Дзеясловы закончанага трывання абазначаюць абмежаваныя дзеянні і сканцэнтроўваюць увагу на заканчэнні дзеяння або на яго выніку: *Заняўся* золак на ўсходзе, *нясмела выглянуў прамень* (К.Буйло). Розныя па трыванні дзеясловы могуць выступаць у якасці аднародных членаў сказа толькі ў тым выпадку, калі яны ўказваюць на паслядоўнасць дзеянняў у часе : *Ён зайшоў у хату і бачыць, што ўсе ўжо сабраліся*.

Катэгорыя стану складаецца з дзвюх супрацьпастаўленых граматычных форм і іх значэнняў і актуалізуе ў маўленні суб'ектна-аб'ектныя сувязі дзеяння. Многія беларускія дзеясловы можна выкарыстаць у форме незалежнага і залежнага стану, утвараючы суадносныя канструкцыі : *Кнігі выдаюць у чытальнай зале. — Кнігі выдаюцца ў чытальнай зале*.

Галоўная асаблівасць залежнага стану заключаецца ў яго здольнасці абазначаць дзеянне ў адцягненні ад суб'екта, у статыцы. Пры гэтым у пасіўных канструкцыях нярэдка “на катэгарыяльнае значэнне дзеяслова накладваецца дадатковае значэнне якасці, уласцівасці, што садзейнічае нейтралізацыі значэння працэсуальнасці і дынамікі” [2, с.40].

Залежным канструкцыям аддаецца перавага ў навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях: для іх у вышэйшай ступені паказальна абагульненае ўказанне на дзеянне як на факт без канкрэтызацыі часу яго правядзення і ўдакладнення суб'екта, але пры вылучэнні на першы

план самога дзеяння і яго аб'екта.

Катэгорыя ладу ўяўляе сабой супрацьпастаўленне трох граматычных значэнняў і іх форм, якія выражаюць мадальныя адносіны дзеяння да рэальнай рэчаіснасці. Гэтыя адносіны прынята называць аб'ектыўнай мадальнасцю, пад якой разумеецца характарыстыка дзеяння з пункту гледжання яго рэальнасці/ірэальнасці, г. зн. фактычнай рэальнасці/мысленай рэальнасці. Мысленая рэальнасць дзеяння ці супрацьпастаўляецца фактычнай рэальнасці, ці накіравана на тое, каб стаць фактычнай рэальнасцю. Тым самым моўца выбірае формы ладу для абазначэння дзеяння як факта рэальнай рэчаіснасці (абвесны лад), як факта, мысленага ў адваротнай сувязі з рэчаіснасцю, факта, які мае характар меркавання або пажаданай мэтазгоднасці (умоўны лад), і як факта мысленай рэчаіснасці, накіраванага на рэалізацыю рэчаіснасці (загадны лад). Сістэма значэнняў ладу беларускага дзеяслова пабудавана на супрацьлеглых адносінах абвеснага і ўмоўнага ладоў з сярэднім членам — загадным ладам, які мае прыметы ўмоўнага ладу (мыслены факт) і абвеснага ладу (накіраванасць на рэалізацыю рэчаіснасці), што адлюстроўваецца на своеасаблівасці яго функцыянальнага выкарыстання.

Катэгорыя ладу валодае развітай сінаніміяй і яркай экспрэсіўнай афарбоўкай шэрагу дзеяслоўных форм. Формы аднаго ладу могуць выкарыстоўвацца ў значэнні другога: абвесны лад у значэнні загаднага (што вельмі характэрна для гутарковага маўлення): *У наступны раз **прывязеш** мне кнігі*; умоўны лад у значэнні загаднага для змякчэння катэгарычнасці просьбы, якая набывае адценне пажадання, указвае на магчымасць дзеяння: *Вы **б раздзеліся**, а то яшчэ гадзіну чакаць*; загадны лад можа выкарыстоўвацца замест умоўнага са значэннем нявыкананай умовы: ***Дай** яму толькі слова, і ён зацягне прамову на цэлую гадзіну* і г. д.

Катэгорыя часу ўяўляе сабой супрацьпастаўленне трох граматычных значэнняў і іх форм, якія выражаюць часавую лакалізацыю дзеяння ў адносінах да абагульненага моманту гутаркі ці да іншага пункту адліку.

Гэту катэгорыю характарызуюць своеасаблівае функцыяніраванне ў розных відах маўленчай дзейнасці і шырокія экспрэсіўныя магчымасці дзякуючы багатай сінаніміі форм часу. У навуковым і афіцыйна-дзелавым стылі рэпертуар форм часу дзеясловаў значна больш бедны, чым у мастацкім, публіцыстычным і гутарковым.

Цяперашні час указвае, што дзеянне адбываецца ў момант гутаркі. Але дзеянне можа ўяўляцца не толькі як аднесенае да пэўнага часу, а

як пастаяннае, уласцівае пэўнаму прадмету, што найбольш характэрна для навуковага стылю: *У Белавежскай пушчы **жывуць** зубры*. Будучы час указвае, што дзеянне адбудзецца пасля моманту гутаркі, прошлы час — на тое, што дзеянне адбылося або адбывалася да моманту гутаркі. Значэнні прошлага часу звязаны з трываннем дзеясловаў. Паўтарэнне форм прошлага часу незакончанага трывання дазваляе апісаць падзеі і з’явы, якія адбываюцца адначасова. Такія формы часта выкарыстоўваюцца пры апісаннях. Ужыванне дзеясловаў закончанага трывання дазваляе адлюстроўваць паслядоўнасць падзей у мінулым. Такія формы часцей выкарыстоўваюцца ў апавядальных тэкстах.

Неабходна ўлічваць стылістычныя магчымасці дзеясловаў, якія праяўляюцца ў формах часу. У афіцыйна-дзелавым і навуковым стылях выкарыстоўваюцца звычайна такія часавыя формы, якія адлюстроўваюць рэальны час дзеяння.

Гутарковаму, публіцыстычнаму стылю і стылю мастацкай літаратуры ўласціва выкарыстанне дзеяслоўных форм аднаго часу са значэннем другога. Так, дзеясловы цяперашняга часу могуць ужывацца са значэннем прошлага, што дапамагае ажывіць мінулыя падзеі, наблізіць іх да чытача: *Калі пачалі гайдукі круціць вяроўкамі Аленчыны рукі, яна і **кажа** : "Не трэба. Сама пайду".*(С.Грахоўскі); дзеясловы будучага часу, ужытыя са значэннем цяперашняга, падкрэсліваюць шматкратнасць, паўтаральнасць дзеяння: *Вецер вые, не сціхае, дзіка ў коміне шуміць, то **заплача**, **заспявае**, то па стрэсе **прабязжыць**.*(Я.Колас); дзеясловы будучага часу могуць абазначаць прошлае нечаканае або выпадковае дзеянне: *Дзядзька Змітрук **расказваў** пра вайну і кулачышчам як **стукне** па сталe* (Я.Брыль) і г.д.

Асабовыя дзеясловы выражаюць значэнне персанальнасці, поруч з формамі часу і ладу ў сістэме марфалагічных прымет дзеяслова катэгорыя асобы справядліва лічыцца адной з асноўных. Граматысты бачаць у сукупнасці гэтых катэгорый сродак выражэння прэдыкатыўнасці выказвання [1]. І хаця персанальнасць у спалучэнні з тэмпаральнасцю і мадальнасцю не вычэрпваюць значэння прэдыкатыўнасці, яны адлюстроўваюць яе важнейшыя бакі, вызначаюць арганізуючую ролю дзеяслова ў структуры сказа.

Катэгорыя асобы ўяўляе сабой супрацьпастаўленне трох граматычных значэнняў і іх форм, якія характарызуюць носьбітаў дзеяння з пункту гледжання іх удзелу ў камунікатыўным акце. Формы 1-ай і 2-ой асобы выражаюць прыналежнасць дзеяння да ўдзельнікаў камунікатыўнага акта — моўцы (1-ая асоба) і суразмоўцы (2-ая асоба), форма 3-ай асобы — прыналежнасць дзеяння да носьбіта,

які не ўдзельнічае ў камунікатыўным акце. Усе значэнні форм асобы ўзаемазвязаны паміж сабой: 1-ая асоба прадугледжвае 2-ую асобу і наадварот, і абедзве гэтыя асобы прадугледжваюць 3-юю асобу, якая ўказвае на знешні ў адносінах да дзвюх камунікатыўных асоб “некамунікатыўны свет”.

Выкарыстанне асабовых дзеясловаў у маўленні падпарадкоўваецца пэўным заканамернасцям. Найбольш свабодна гэтыя формы функцыяніруюць у мастацкіх тэкстах; у афіцыйна-дзелавым стылі яны зведзены да мінімума. Гэта тлумачыцца перавагай дзеяслоўнасці ў мастацкім стылі, яе асобасным характарам у процівагу іменнаму тыпу маўлення дзелавых дакументаў і пануючаму ў іх “безаблічнаму” стылю выкладу, які выключае ўказанне на канкрэтную асобу.

Навуковы стыль вызначаецца поўнай адсутнасцю дзеясловаў 2-ой асобы адзіночнага ліку і вельмі рэдкім выкарыстаннем 2-ой асобы множнага ліку. У навуковым стылі шырока выкарыстоўваюцца дзеясловы 1-ай асобы множнага ліку: *Ніжэй мы **прыводзім** дыяграмы; **Возьмем** больш позні перыяд.*

Для мастацкага, публіцыстычнага, гутарковага стыляў характэрна выкарыстанне ўсіх асабовых форм дзеяслова, якія функцыяніруюць тут не толькі ў сваіх асноўных граматычных значэннях, але і ў вобразных, што ўзнікаюць пры пераносным выкарыстанні форм асобы.

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое адбываецца без удзелу суб’екта: *Вечарэла; Мне нездаровіцца.*

У параўнанні са сказамі, дзе выкарыстоўваюцца асабовыя дзеясловы, у безасабовым сказе ярчэй падкрэсліваецца само дзеянне: *Усю ноч грымеў гром. — **Усю ноч грымела.*** Сінаніміка сказаў робіць мову больш разнастайнай у сінтаксічных адносінах.

Інфінітыў — гэта зыходная форма дзеяслова, якая называе дзеянне (стан і інш.) без суаднясення да ладу, часу, асобы, ліку. Неазначальная форма дзеяслова абазначае дзеянні як працэс у “чыстым” відзе. Асноўная функцыя такіх дзеясловаў — выразіць дзеянне без укавання на час, асобу, лік, род: ***Любіць** Радзіму — значыць **жыць** з ёй адным жыццём.*

Найбольш распаўсюджаныя выпадкі экспрэсіўнага выкарыстання неазначальнай формы — здольнасць выражаць патрабаванне і заклік: ***Не размаўляць!** Бяры рыдлёўку і **капаць!*** Неабходна заўважыць, што выражэнне патрабавання і закліку пры дапамозе інфінітыва вызначаецца катэгарычнасцю. Неазначальная форма часта ўжываецца ў дзелавых апісаннях дзеянняў.

Вывучэнне дзеяслова як у школе, так і ў вучышні прадугледжвае

засваенне мноства тэарэтычных звестак, і ўвесь час неабходна памятаць, што галоўная роля тэарэтычных звестак — стаць базай, сродкам, інструментам фарміравання і ўдасканалення ўменняў і навыкаў практычнага валодання мовай. Таму неабходна, каб моўны і маўленчы змест навучання быў рэальна інтэграваны ў адзінае цэлае, што і рэалізуецца ў функцыянальным падыходзе да вывучэння граматычных з'яў.

Літаратура

1. Голуб И.Б. Грамматическая стилистика современного русского языка. М., 1989.
2. Кириченко Н.В. О некоторых особенностях функционирования возвратных глаголов страдательного залога в научном стиле // Специфика и эволюция функциональных стилей. Пермь, 1979.
3. Пешковский А.М. Глагольность как выразительное средство // Методика родного языка, лингвистика, стилистика, поэтика. М.-Л., 1925.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.

З М Е С Т

Міхневіч А.Я. Тэарэтычная граматыка сучаснай беларускай літаратурнай мовы (некаторыя пытанні канцэпцыі).....	3
Антанюк Л.А. Сінанімія словазлучэнняў з аб’ектнымі адносінамі ў беларускай мове.....	9
Антанюк М.Г. Сацыяльна-гістарычныя фактары лексічнай тоеснасці і адметнасці ў беларускай і рускай юрыдычнай тэрміналогіі.....	17
Бадзевіч З.І. Ад’ектывы з прэфіксам <i>без-</i> у сучаснай беларускай мове.....	23
Белакурская Ж.Я. Графічныя асаблівасці рукапіснага і друкаванага ва-рыянтаў зборніка Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў.....	29
Важнік С.І. Сінтаксічныя (сказаўтваральныя) патэнцыі дзеяслоўнага прэдыката (вопыт сістэматызацыі).....	37
Галубенка І.В. Да пытання аб тыпах эквівалентнасці і відах эквівалентаў у сферы мастацкага перакладу.....	58
Герасімовіч А.В. Да пытання іерархіі базавых ментальных прэдыкатаў.....	61
Дзергачова Т.Л. Фонастылістычныя варыянты на ўзроўні сінтагмы.....	64
Куліковіч У.І. Лексіка твораў У. Дубоўкі.....	73
Ляшук В.М. Семантыка онімаў <i>Скарына</i> і <i>Полацк</i> у беларускіх мастацкіх тэкстах.....	80
Міхалёва А.М. Запазычанні ў складзе беларускай тэрміналогіі машына-будавання.....	89
Пячэрская К.У. Словаўтваральная антанімія (на прыкладзе словаўтваральных гнёздаў з апорным кампанентам са значэннем памеру і формы).....	96
Радзевіч А.А. Здабыткі і перспектывы даследавання сітуацыйнага пашырэння структурнай асновы простага сказа.....	100
Рамза Т.Р. Пытанне пра словазлучэнне ў беларускім мовазнаўстве.....	109
Савіна Н.У. Назвы польскіх рэалій і персаналій у беларускіх экскурсійных тэкстах.....	115
Савіцкая І.І. Дыдактычны аспект лексікаграфіі.....	120
Садоўская А.Л. Этналінгвістычны аспект у фразеалогіі.....	125
Чайка Н.У. Праблема няпоўнаасастаўных рэалізацый сінтаксічных мадэлей у беларускай мове.....	132
Чахоўскі Г.К. Апазіцыя <i>нацыяналізм—інтэрнацыяналізм</i> у беларускім палітычным дыскурсе 1920-х—1930-х гг.	137
Шкілёнак В.Я. Функцыянальныя магчымасці граматычных катэгорый дзеяслова.....	157

Навуковае выданне
ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ
Вып. 2

У аўтарскай рэдакцыі

Адказныя за выпуск *А.А. Радзевіч*

Падпісана ў друк 25.02.2003. Фармат 60х84/16. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 9,2. Ул.-выд. арк. 9,6. Тыраж 50 экз.

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Ліцэнзія ЛВ № 356 ад 23.04.99.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка на рызографе РІВШ БДУ.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.